

84(2-632.1/6
Ш 624

ТАНЫСПАЙ ШИНЖИН

**ЫРЫС
ЭКЕЛГЕН
ИЖЕМЛИ**

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач. _____

3 ТМО Т. I млн. З. 2146—85

Таныспай Шинжин

ЫРЫС
ЭКЕЛГЕН
ИЖЕМЈИ

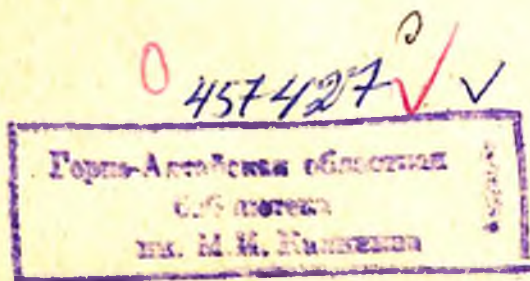
(Повестътер ле куучындар)

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги • 1986

84(2=632.1/6-4

С (Алт.)

Ш—624

Шинжин Т. Б.

Ш 624 Трудное счастье Кары: Повести и рассказы. —
Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение
Алтайского книжного издательства, 1985. —
280 с.

Таныспай Шинжиннинг бу жууитызында «Ырыс эжелген ижемји» ле «Онбогон жылдар» деп повестьтер ле куучындар кепке базылат. Бичиичи жаңы өзүп жаткан жаш үйенинг жүрүми ада-энелердин ле жаңы жаандаган улустың салымыла бек колбуда болгонын бичийт. Повестьтерде анчада ла Маадайдын ла онын бала-барказынын, Нургулайдын ла уулы Болоттын жүрүми, ижи, амадулары художественный чүмдү чокым эп-аргаларла көргүзилген.

Куучындарда автордын жымжак каткы-күлүмжизи, юморы, кокыры танылу билдирет. Куучындар кычыраачыларга база солун болор деп иженер керек.

Таныспай Шинжин — бичиичи, кайчы, фольклорист бойынын 50 жажын творческий жаан көдүрингилү ижиле уткыт жат.

Ш 4702070000 — 008 53 — 86
М 138 (03) 86

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986

ЫРЫС ЭКЕЛГЕН ИЖЕМJI

(П о в е с т ь)

Баштапкы бажалык

Ак-жарыкта кандый энелер жок деерин. Кандый адалар болбой жат деп айдарын. Бир сананзан, кандыйы ла бар. Жангыс ла ологорго ајару эт. Ончозы санг башка салымду. Кезиги кижини соныркадып та ийер. Кезигин алза, андый ла. Солун эмес.

Кайдарова Торкочыны алза, база кылыкту ла кижн. Јаш тушта ла јиит ѳйинде тынг ла аңыланбаган. А бу калганчы јылдарда оныла та не боло берген: ачынар да, каа-јаада сўўнер де. Керек дезе јуртсоветке де учканча келзе, онын табы. Унин јабызадып, јымырадып та куучындажар. Бирде ўнин бийиктетсе, ылтамча јабызап тўжерин сакыырга кўч. Јылдар сайын кижинин кылык-јагы кубулып туратаны чын эмтир.

— Эмди бери не келген?! — деп, Торкочы ѳгѳѳниненг кайкаганду сураган. ѳгѳѳни, Маадай, бу сурактан чочыганына колында јес бооколду канзазын арай ла ычкынбаган. Је куучын не керегинде ѳдѳргѳ турганын сезеле, кабактарын јуура тартканын бойы да сезип ийген. Ичинде санаазы тўймеп, кайнап келерде, ол оостонг јаман сѳстѳр болуп адылып чыкпазын деген чилеп, Маадай тиштерин тиштенип, унчукпады.

ѳгѳѳнининг јўзинде ачыныштын кѳлѳткѳзи элбес эткенин Торкочы сезеле, ѳнѳтийин берген сурагын онон ары улалтты:

— Маадай, сурап турум: бу ўч тўжинге кирбеген уулын эмди кажы јердин тўбиненг бери не келген?.. Билер болзонг, јартын айт: не келген?

Маадай, байадан бери тѳмѳн кѳрўп отурган кижн, Торкочыга јайналганду ајарып, айтты:

— Бисти, эне-адабыс деп айылдап келди не. Мында ненин јаманы бар?.. Калак, сен јўк каларда, онын кѳ-

зинче мындый сурак кижее бербе. Кайтса да, ол эмди эмеш чыдап калган ине.

— Чыдап калган! Чыдап калган!.. Бу өйгө жетире ол кайда болгон? Сен онызын жакшы ондоп жадын ба, жок по? Сурадын ба, айса кезиринген кең чыкпайт па?

Торкочынын эди-каны чала изип, бу күндөрдө ичинде түүлген, шүүлген ончо сурактарды жаңгыс ууйла чыгара айдар күүни келди.

— Бу балада кандый буру бар деп, Торкочы? Же келген. Бисле танышкан... Чын адазын, энезин көргөн. Жолуккан... Ол не аайлуу жаан ырыс деп. Бала не, бала. Сен оны билген, экем. Болор. Бу не бол баады? Болор.

— Болорзынба! — Торкочыга калганчы сөстөр сүрекей ле керектү боло берген чилеп, үнин оного тың бийиктетти. — Бот, сен, чын, адазы. А мен не ого? Энези!.. Энези жогун бойы билип отуруп, сен мени энези деп не төгүндөп жадын?.. Эмди мен ого канайып эне болотом?.. Уйалбай эр кемине једип калган кижиге. «Көрсөн, балазына болужып јат. Ырыс... Ада-энезин тапкан... Иш кандый улус бол жадаар! А бистин балдар?!»

Торкочынын ыйлаар күүни келди. Көстөринин јажы мелтиреп келеле, токтоп калды.

Маадайдын чырайына үйи кылчас эдип көрсө, чек ле кап-кара болуп калгандый билдирди. Маадайга эмди төртөн тогус јаш. Чырыштар жаңгыс та мандайды томыра кыралап салган эмес. Олор көстөрдиг јыкпыктарынан айрыланып тартылганы кайда. Јиткеде канча кире деп. Же чырыштарды кайдалык. Олор јогынан кем карыбады эмеш.

Торкочы Маадайдын јиит тужын, онын кол-будынын күчин жакшы билер эмей. Бу каткак чырайлу кижикилеңкей де, ачык-јарык та. Эркелеп те билер, ачынза, колды бош то салатан тужы бар болгон. Бүгүн ол колын бош салбас, кайтса да күчи астаган: оору-јобол не этпес. Алдындагызынды болзо, Торкочынын бажына јудрук чыт ла этпей.

Јок, Маадай эмди јудрук божотпой јат. Јудрук эмди баалу. Торкочынын ла учун бааланган эмей. Ол эмес болзо, бүгүн де сарбас эдип калбай. Јок, азыйдагызынды салдым болбос. Оны ундыбас керек.

Ол керек мындый болгон. Маадай ла Торкочы ол тушта, јуртап баштаганынан үч ле јыл өдөрдө, үйинин жаан аказына айылдап барала, эзиреле, та неден де

улам ачыныжала, согужып ийгилеген. Маадай Торкочыны јаш балалу деп сананбаган да. Олордын баштапкы балазы кыс учун, Маадай озогы јаандардын айтканынча, оны «кереги јок» деп айдып ий калган. Торкочы ненин де учун ачынала, аказы ла јенезинин кӱзинче, кыс та болзо керектӱ эмей дейле, ӱгӱӱннин бажына турунла туда берген.

— Сен канайып сарбандап отурың!.. Кеп сӱстин учурын ондобос?.. Маадай јаман айткан эмес... Ада-ӱбӱ-кӱлӱстин айтканы андый. Мен чыгарымда, ада-энеме улус база анайда айткан дежет. Кыс — кереги јок киж. Уул — керектӱ. Озодо бир ӱйдӱ уул киж сӱрекей ас болгон. Эр улус јуу-чакка кырдырган. Уй улус ас та болзо, је арткан ла. Ол ӱйдӱ лӱ бу сӱс табылган болбайсын: кыс чыкса, кереги јок, уул болзо, керектӱ деп. Эр киж јууга-чакка керек, бала-барканы ӱскӱрерге керек. Тегин айдылбаган эмей.

Мынайда Торкочынын јенези айдарда ла, Маадай, кӱрдин бе, мен чын айткам дейле, уйинин бажына эки-ӱч катап јудрукты тыч-тыч ла салган. Торкочы кыйгыра ла сал. Койнында бала энезинин кыйгы-сыгыдынан коркып, база ла багыра берген. Маадай оны керекке албаган. Каланы сыкыйган кӱзи бајырайып, колдоры јудрукка кычый бергенди билдирген. База ла колын ӱрӱ кӱдӱрген. Је Торкочы кызын кучактанганча отурган јеринин ӱрӱ тура јӱгӱреле, эжиктен чыга конгонын Маадай сеспей де калган. Баја тӱрген соккон болзо, эмди ол Торкочыны тын «ӱредерге» санап, кӱчти кожуп ийерге шӱй соккон.

— Кӱрзӱн оны! Киж унчукпаста, баш јайып, кол кӱдӱрип турганын — деп, Маадай ачуун тартынып, Торкочынын аказына ла јенезине айткан.

— Је, Маадай, токтоп кал, не бу — деп, уйинин аказы айдарда, ол эмеш токынап, ачу ашты онон ары ууртай берген.

— Јаш балалу кижиле кӱп урушпа — деп, јенези база ла токынаткан.

Торкочы чыга ла коноло, айылга кайра кирбей турарда, јенези, Базым, чыгып кӱрӱрдӱ, ол јок болгон.

— Јана бертир. Тарынбасты тарындырып ийгенде. Айылга келеле, бойынын айлында эмес, не табыштанар улус — деп, кайтса да Базым Маадайды эмеш каарып айткан. — Бу биске де эп јок.

Жазу, Торкочынын аказы, үйинин бу сөстөрине тын ла ајару этпеди: олор экү де азыйда тал-табышту јаткылаган. Базымнын айтканы да чын. Өскө улустын айлына келип табыштанганы коп болор. Улус көргөн-уккан ла турар.

Базым, Жазу, Маадай чайлагылап отурганча, јарым ла частын бажында, айылдын эжигине машина келип тура бергенчилеген. Базым тура жүгүреле, эжиктин бажынан карап көрөлө, айткан:

— Милиция!

Анан ары сөс айткалакта, эки милиционер кирип келеле, эзендежеле, сурагандар:

— Кем мында Кайдаров Маадай?

— Мен — деп, Маадай табыланып айткан.

Ол ло Кайдаров Маадай районго барала, күчин бадырбай турган чылап, он төрт күнге милицияда болгон. Түште оны бир канча кижиле кожо агаш тротуар жазадып, школдын одынын јардырган. Ары-бери өткөн улус он төрт күнге отургандарды танып ийгилейт: јанында милиционер бар турганда. Байа тарбагандар отогылап турза, бир тарбаган аңыланып, арткандарын јеткерден каруулдап турганына түңей. Ого коштой кандый бир таныш улус көрзө, «батаа, бу Маадай кайткан? Кирбес јерге киретен туру не» — дежип, јаныла өткүлеер. Маадайга не аайлу эп јок болотон эди. Уйатту да. Аргалу болзо, јердин јети кадына түжүре калып ийгедий туратан. Учы-учында ол үйинин јуртсоветке барала, район јаар милицияга телефондогонун, оны он беш күнге отургызып ийгенин кайкаган. Ол ло тушта Маадай јудруктын баазын билген. Баштап ла тарыйын анча ок. Катап болзо, он төрт күн эмес, јыл болордон маат јок. Јаңыс та эмес, көп тө болор. Онон до, аймактагы ол «амыралтанын» кийнинде экүнин ортодо тал-табыш болгон ло. Је, карын, керек јуртсоветтен ле өтпөй турган.

Бүгүн де Маадай, он төрт јылдан ажыра көрбөгөн уулы јанып келерде, Торкочы оны кыјырантып турганын көрүп, үйинин сөстөрүн ичине сүрекеј јаратпаган.

Он төрт јылдан ажыра көрбөгөн. Эмди не, бала чыдайла, бойы једип келерде, ме, быларлар дезе арбанышкан, аңдышкан јадар. Ол не керектү неме. Маадай Торкочыга канайып та ачынза, је јудругы арай ла көдүрилбей турды. «Эх сени, Кара кайда-кайда барган болзо,

мында ла мандайыңды, уйады јок немени, јерге канча-канча катап сўстўрер эдим» — деп, Маадай тижин тың тиштенип, бойында сананды.

— Торкочы, балдар учун бис экўде кандый да табыш болбогон... Болбос то учурлу. Қараны сен де эмчек эмизип азырабаган, адазы кижі мен де чыдатпагам... Бу јанынан јадын-јўрўмди сен база јакшы билеринг.

Маадай бу сўстўрди, ўйи унчукпай барарда, узак эрмек айтпай отурала, кенерте уулчак учун база кандый бир кереги јок артык табыш чыкпазын деп, акту кўўни-нен айтты.

— Ол городто өскөн, Маадай. Бистинг балдар мында, јуртта. Киндиктерин кескенинен бери мында. Јаңыс та јер-суузыла эмес, је анайда эбیره јаткан улустың јадын-јўрўмиле бек колболу. А Қара дезе городто өскөн. Оның салымы башка. Јурт јердинг јўрўми ого јарабас... Бот, оны билип ал, экем.

Ўйининг айтканын Маадай лаптап укты. Бир де сўсти божотпой. Билип алар керек: бу Торкочы нениң учун балдарды мынайда башкалап, аңылап јат. Ачу-кородоштың тўс шылтагы неде?

— Қарада кандый да јаман бар болбой... Мен сеспей калгам. Сен билер болзон, меге јазап айдып берзенг.

Торкочы Маадайдың бу сурағын туку качаннан бери сакыгандый болды. Ол Маадайга база ла ачу ла кезедўлў сўстўрди карамы јок чачарга сананала, та нениң де учун оның алдына бурулу болуп калганын сескен чилеп, ўнин јабызадып араай айтты:

— Кўрзўнг, ол јуртта бисле кожо јатпас... Оның бастыра ал-санаазы городто. Билип јадын ба?.. Бого эмеш ле јўреле, ойто анаар јўре берер. Јўре берзе, бистинг бу азырап, ўредип отурган уулдарыс, айдыш јок, оны ээчий баргылаар. Бот ол город ло јурттың ортозында ары-бери калбангайдан деп неме анайып ла башталар.

— Эм анайып ла сананып, кородоп отурган кижі турбайың — деп, Маадай ўйине, айдала, канза азып, таңкылай берди.

Экинчи бажалык

Маадай уулы Кара он төрт жашка жеткенче жолыгышпаганын канга танкы тартканча кайкап, онын келгели төрт-беш ле конгон кийинде биледе кижининг кырыгына тийер куучын башталганына бирде бүдүп, бирде бүтпей отурды.

Каранын он төрт жашка жетире городто өскөн шылтагы бар.

Бу керск мындый болгон.

Маадайга он сегис ле жаш толордо, эне-адазы сагалы жаңы ла карара өзүп келеткен уулына коштой турган журттан база ла он сегис жашту Эрте деп баланы алып бергендер. Олор экү бой-бойына күүнзешкен бе, жок по эне-адаларга керек жок болгон. Эптү жөптү ле журтайтан болзо. Эдегине бала басса, эжигине мал турза, оноң өскө кижиге не керек эди дешкен.

Чындап та, Маадай Эртеге удабай ла үрениже берген. Керек дезе, алдында эс-бос ла билижер јинттер, качан алышкан, эки ай журтаган кийинде бой-бойлорын жаңы билижип, сүүнчилү боло бергендер. Ол сүүнчининг учы-куйузы жок. Эртенин јүзи теп-тегерик. Эки тулугы жоон до, узун да. Буттарынын балтырына једип турар. Кап-кара. Сыны коо. Кабаккыр да. Унин уксан, шылырап аккан кожогонын үннннн, јалакай жаң-кылыкту. Онын сыны Маадайдан эмеш ле кыска. Көстөри де (ар-бүткенненнн јүзине келиштире бүткенннн) теп-тегерик, јаан.

— Сен менен канча кире узун? — деп, бир катап Эрте энирде, уйды саап божогон кийинде, јылу сүттү көнөгін јерге тургузып, аттын чакызына јөлөй туруп, айткан.

Маадай үйинин анайда айтканына сүүне бергенннн, ол ло тарыйын күлүмзиренген:

— Кайтса да, төрт өлүге бийик болбойым. Сындарысты кемјип көрөлик.

Эрте чакыга јөлөй туруп, кемји деди. Маадай јерден кичинек ташты алган бойынча, оныла эжининнн үстинче сарбас эдип, чакыны төбө киреде чийе тартты. Чакы узун болгон. Оноң Маадай бойы јөлөй туруп алып көрзө, Маадайдын сыны узун болгону јарт. Төрт өлүге.

— Кайтса да, сен эр киж! Эр киж узун болзо, көрөгө дө этү... Жараш — деп, Эрте сүүнчилү айткан.

— Уй киж игобнинең эмеш кыска болзо, анаң артык неме жок — деп, Маадай ээчий айткан.

Экү чийүлөрдү көрүп, бир эмеш куучындажып, каткырыжып турганча, Маадайдың энези эжиктен бажын чыгарып, оморды көрүп, кайкап турала, кыйгырган:

— Күн ажып калган. Сүтти капшай экелигер. Ак малдың сүдүн энгерде тышкары узак тутпайтан.

Эрте көнөкти алган ла бойынча, Маадайла экү айылга киргилеген. Тышкары тапту ла бозом энгердин бойы. Омор байа түште энгерде киного барар деп жөнтө-жөлө, уйларды саайла, каткырыжып, куучындажып, ой өткөнүн сеспей калгандар. Ол бойынча айылда ла артып, бойлорынын жаш тужын эске алындылар.

— Мен бистин биледе бежинчи бала. Тен жан-кылыгымнын жаманына жаныма өскө балдар жууктатпайтам. Жангыс ла акаларым, ийинлерим мениле кожо ойнойтон. Өскө улустын балдарыла ойноорго до ой жок: айылда оок-теек иштерди эдерге энеме болужатам. Кичинек сыйындарымнын ла карындаштарымнын кирлү кепкиинин жунары кайда деп. Онон чырбаалдап барар керек.

Эрте онон ары куучындабаста, Маадай сурады:

— Сен комысты мындый жакшы согорго кемнен үренип алган?

— Энемнен. А не? — Эрте онын сурагын кайкады.

— Комысты соккондо, кижинин ал-санаазы жеңилденип, кайдаар да жайым учуп, жүре берер.

— Онын ла учун мен үренип алган эмейим. Күүнүн болужыла киж жүүн-жүүр чечектердин ортозына болуп турар. Эмезе чанкыр туулардын үстиле, тейлеген чилел, кайып, учуп отурганына түңей.

— Чын, чын — Маадай Эртенин айтканыла жөпсинди. — Чак ла андый. Телекей күүнүн болужыла элбеп тургандый. Кижинин сыны ап-ару, жеп-жеңил болуп турар.

— Сен согуп билерин бе?

— Жок — деп, Маадай бажын жайкады. — Же сен ойно ло.

— Мен сени үредейин.

— Жок, жок, Эрте. Сен ле ойно. А мен жангыс ла угайын... Амадайын. Күүле кожо озогы-озогы өйлөргө бурылып, албатынын күүнин, амадузын билип алайын.

— Мен жокко амадаарга ба? — Эрте кўлүмзиренди. — Мен сениле кожо ичкери учарга, амадаарга белен.

— Белениң ол ине... Ойноп жадын — учуп, амадап жадын. Ол ас па? Айдарда, мениле кожо.

— Калак, энендер угуп ийбезин. Орой энгирде, уйуктаар алдында, комыс ойнобос деген. Бойы да ойнобой жат.

— Биске јараар — деп, Маадай јөпсинбеди.

— Јаандардын јангы андый. Онон канайып туура турар.

Ол кўн олор экў керек дезе ада-энелерине де јеткен.

— Менин энем — комысчы. — Эртенин элден озо айтканы ол.

Бир катап, эмеш калангы болгодый, эки уйды сааганча комыстаган.

— Эки колы бош эмес кижн канайып уйды саап турган? — Маадай сўрекей кайкаган. — Сен тен көкидип, көпшидип турган болбойын.

Эрте сөс блаашпады. Қичинек комысты оозына канайтта да эптў сугала, эки колдын болужы јогынан ойноп, столдын ўстинде аяктарды јунуп, кургада јыжып, аяксалгышка салып турды. Маадай, байа бўтпей отурган кижн, тура јўгўрип, Эртенин оозын келип ајыктады.

— Канайда эптеп алып согуп жадын?

— Озо баштап тегин согуп ўренип ал. Ўренип алзан, кол жокко ойноорына ўредерим... Мында эмеш јажыт бар — деп, Эрте айдала, комысты арчыйла, Маадайга берди.

Маадай оны оозына сугуп, тилинен, Эрте чилеп, тартса, ўн чыкпайт. Качан ўйи канча катап јартаарда, онон ло эмештен, кезикте тишке тийип, шақылдап та турза, кўў чыгып баштаган.

Анайып айлар өткөн. Онон јылдар. Маадай да комысты, Эртеден бир де артпай, јараштыра согуп, ўренип алган... Эмди олордын баштапкы балазы — уул. Оны Мекеш деп адаалаган. Мекешти ээчий Чинчей — кыс бала. Эки баланын чырайларын көрзөн, энезинин де, адазынын да кеберлери бар. Экўнинг каны, угы-төзинен энчилелген, улалган кеберлери биригип, јангы ўйенин јайылып өзөр угы-төзине уул да, кыс та чыкканы Маадайдын да, Эртенин де ада-энелерине эн јаан ырыс болгон.

Маадай озо баштап колхозто жылкылар кабыргач. Эрте десе айылда ла: жаш балдарлу кижии кайда барзын. Мекеш ле Чинчейдин ортозы эки ле жыл. Уулчакка эки жаш толордо, кызычак чыккан. Ол жылдарда Маадай тайгадан түшкенде, кымыс экелетен. Экелген кымыс үч-төрт күнге чыдажар. Же түнгей ле узак турза, ачий беретен.

Бир катап жылкычы айлына келеле, чеден-кажаанын жазан, мылча тудуп, чыгар ойинен эки күнге оройтыйла, үчинчи күнде тайгага једип барган. Келер болзо, кожо жылкы кабырган кижии уй саайтан фермага келип, канча күнге аракыдаган болтыр. Бу өйлөрдө беелерди айыл ээзинин үй улустары кабырып, јууп, кулундарды бойлоры једекке буулагылап, саагандар. Же эн јаманы — јоон јеерен беени айу өлтүрө тудала, јегестелип, јерге бадалган јадыкты антарала, онын алдына оны сугуп, ойто базырып салган. Устинен десе жүзүн-јүүр өлөндии јула согуп, јенгесле, чырбагалла бүркейле, јүре берген. Кулды эки-үч күнге ачу-ачу киштеген. Же үй улус, бала-барка канайтсын.

— Слерге, эр улуска, кижии тен иженер туру ба! — деп, јажы јаандап калган јаанак, Маадай келерде, тын арбанган. — Ада-Төрөл учун јуунын кийинде јети-сегис ле жыл өткөн. Слерлер, јаны өс келген эрлер, јууда јыгылган ада-карындаштарды, эјелерди солып, мында јакшы кичеенип, јазап иштенердин ордына, колоорды бош салып, анаар-мынаар ла јүргүлөп јадаар. Ол кулуннын ачу киштежин эм канчаа угатан.

Маадай мыны угуп, јаныс ла төмөн көрүп, бурузын јакшы ондоп, эпјоксынган. Нөкөри чек бурулу. Аракынын, јыргалдын, каткынын бажы калак болуп калганы ол ине.

— Бот, нөкөрлөр, мал саап, кымыс эдер өйдө айлаарга келип, јыргап јадаар... Төлөзин. Јылкынын ордына жылкы эмезе бирден уйла төлөгөр.

Јылкыны кайдан алзын, Маадай ла нөкөри бирден уй берип, судтан айрылгандар. Күлүктер мынан эмес, бой-бойына ачынышкан. Ол ло Маадай бу колхозтон чыгала, өскө колхозко кирерге амадап, мал ижин јүк ле арайдан табыштырала, Јети-Јодо деп јерге көчүп, «Кызыл мааны» колхозко кирген. Ого коштой мында онын каа-јаа төрөөндөри база бар болгон. Онын учун колхозко кирери эмеш јенгил болгоны јарт.

Келген јерге озо ло баштап, төрөөндөрлө куучындажып, Маадай айыл туткан. Ол ло жыл кўскиде турага агаш кезип баштаган. Алдындагы јаткан колхозтогы туразын бузала, тартып экелерге сананган. Јантыйып та калган болзо, бойыпынг. Је барарга турган болзо, барзын. Тура бу ла колхозто артар учурлу дежип, онын јамылулары айткан. Керек десе чадырынг да артсын дешкен. Је улус ары-бери көчкөндө, айылдарын буспай, анайда ла арттырып салатан јанг бар. Ышту-быркынду агаштарла, шаңдаларла кем уружатан эди.

Эскиде јаткан ла көчүп келген јердин ортозы ыраак ла. Јетен беристе болор. Ол ло Чуйдын чагкыр јолынын бойында. Ол өйдө кайдан, јойу да базып турган туш болгон. Карын, ары-бери јорыктап турган машиналар куру, кошту болзын, улусты алгылап ла туратан.

«Кызыл мааны» колхозко киргели, јайгы өйдө өлөң чабында, кышкыда десе ол ло мал-ашка азырал тартар иштерде туружатан. Маадай Қайдаровты ижинде акчек деп, полеводтор канча ла мактагылап туратан эди.

Јангы јерге көчкөн кийинде, Эрте, колхозтынг ижинег эмеш бош учун, јерине, ада-энезине барып келетен. Эки бала — Мекеш ле Чинчей чыдагылай берген: Мекешке беш јаш, Чинчейге — үч. Олорды төрөгөндөргө лө арттырып турбай. Энгирде Маадай, үйи јүре бергенде, балдарын айлына экелип алатан. Эртезинде ишке барза, ойто ло төрөгөндөргө апарар.

Эрте үчинчи балазын Јети-Јодого келеле тапкан. Қайдаровтор оны Кара деп адагандар. Тодоштор өзүп ле јат дежип, төрөгөндөри оморкойтон. Уулчакты Кара деп јуулган улустанг кем де адаган. Кара чыккан согында Эрте јети ле коноло, сегизинчи күнде казан-айак азып, јенгил иш иштеп баштаган. «Сен, Эрте, калак, уур иш эдип јадын. Ол суу экелери база јенгил деп пе?» — деп, айылдаш келиндердинг айдатаны онын кулагынын кырында ла артатан.

— Мен, Маадай, — деп, Карага үч ай болордо, бир күн эртен тура Эрте айткан: — Ада-энеме барып келетем. Узак болбогоныс. Кийинде узак келбеди дежер.

— Барып келгейинг — деп, Маадай јөпсинген.

Эрте боорсок, калаш быжырып алып, кара сакпыйашка салала, машина сакыырга Чуйдын јолына чыккан. Ончо өткөн машиналар улусту, ўстинде јаан кошту. Тоозын-тобракты көдүрип, јүргүлей ле берет. Маадай

балдарды төрөгөндөрине апарала, Эртени үйдежип келген. Өгөөнн келерде, Эрте сүүнп: «Кай, кандый бир машина келгенче, баланы тутсаң» — деген. Адазы Караны карызына туура салып, содон ташка отурала, баланы, ыйлабай да турза, «баай-бай» деп, ары-берп жайкап отурды.

Jaан удабай алдынан өрө күрөң өңдү машина күркүрегенче келеткенин экү көргүлөп ийген. Эрте капшайла баланы колго алып, Маадайды кол көдүр деген. Машина кошту болгодый. Келеткени араай. Кийин жанынан көк ыш каа-жаада быркырап чыгат. Чала чыгыш жер өрө келеткенде.

Маадай онг колын көдүрерде ле, машина токтой түшкен.

— Кажына жетире? — шофер соныркады.

— Кадрин-Оозына жетире — деп, Эрте Маадайдан озологон.

— Отурыгар — шофер жөпсинген.

Эрте баланы адазына береле, машинанын үстине чүрчө ле чыга конгон.

— О-ой, бастыра тус туру не — деген.

Маадай баланы береле, онон кара сакпыйашты салып берген.

— Же эптеп отурып алыгар. Калак, аыктанып отур. Тус ары-бери кыймыктажардан айабас.

Машина ары болуп жүре ле берерде, Маадай адына минеле, ишке барган.

Эртен турагы кей ап-ару. Күннин чогы кейди там ла жылыдып келетти. Куштардын үни анда-мында жаңыланып, кейдин тымыгын бузат.

Чуйдын чанкыр жолы ыраагынан кажайып көрүнөт. Бараткан машинанын көлөсөлөринин алдынан ап-апагаш тоозын буркурап, кейге көдүрилеле, онон билдирбезинен жоголып калат.

Үчинчи бажалык

Тоолу эр улус: Јазу, Муксум, Келегей ле Маадай колхозтын бөгин жазап, тал-түште амырап отургандар. Кажызы ла сакпыйажына салган курсагын кодорып, алдына жайа салала, ажангылай берген. Кемизинде де изү

курсак јок. Бир шилден сүттү. Јаңыс ла Маадай бир литрдин термозына изў чай уруп алган эмтир.

— Изў чайдан ичкилезеер — деп, Қайдаров кожо иштеп турган најыларына, термостын бөгин ачала, айтты.

— Јок, бойоор ло ичигер — деп, ончозы унчукты.

Маадай, Эртенин алтайлап быжырган калажын сындырып, изў чайла ажанып баштады. Јайгы кўннинг изў чогы ла изў чайдын буузы оны терледип ийди. Ол тегин де терленкей. Эрте онын учун Маадайдын чамчазын јети кўннинг туркунына эки катап јунуп турганы ол.

Јазу бу отурган эр улустын ортозында эн ле јааны. Онон Маадай. 1924 јылдын. Ол Ада-Төрөл учун Улу јууда туружып, јуу божогон ло јыл јанып келген. Кудайдын болужы учун мени бир де катап, керек дезе кыртыжап та ок тийбеген. «Қижн кайда ла јүрзе, алтайын, калыгын сананза, ол јаан болушту. Кандый ла буудактан аргаданып каларын» — деп, Маадай улуска куучындайтан. Оны анчада ла ўйи угарга эп јок куучын дейтен. Мактанып туру дежетен. Је Маадай онызын сананып турган эмес. Ого бойынын јуучыл јолын эзен-амыр јүрген улуска төкпөй-чачпай айдып берер керек. А каткырза каткыргылагай ла. Керек бедн. Бүгүн де ол коштой отурган нөкөрлөрине неден де улам куучындады:

— Бу бөк деп немени мен канчаа тударым, уулдар? 1943 јылда мен Украинада бололо, немецтерге олјого тўшкем. Көп-көп улус болгоныс. Фашист офицерлер, тен көрөрдө лө кийимдери јараш, эптү. Је ол јараш кептин ичинде ичи јыдыган, кижн кўўнн јок, каныркак көрмөс-төрди сананзан, ончозын, чын, бир јаан сарайга јууп тыктайла, өртөп ийер кўўннн келер... А не, бистин улусты анайып ла, тайылгалар өртөгөн. Көзимле көргөм. Бүтпезеер де.

— Је јазап айтсаар — деп, немецтерле болгон јуусогуш керегинде куучындарды угарын сўйитен Келегей сурады. — Канайда олар өртөгөн?

— Куучынга јара киришпезен — деп, Муксум нөкөрн токтотты.

— Је онын ондый болгонын слерге кижн канайып чыдажып айдар, балдар — деп, Маадай эрмегин баштады. — Олјого кирген көп улустын кезигин немецтер туйук дворго кептеген. «Бис слерди јайым Јарманияга

апарарга машиналар сакуп ядас. Эмеш ле сакугар. Слер, Россиянын улусы, чыдамкай. Чыдажыгар!» — деп, офицер Шульц айдала, дворды айландыра каруул тургузала, жүре берген.

Бисти ол двордон ыраак жок туткан. Канча ла катап бистинг улус оморды чыгарзып деп некегендер. «Жок, оморды жайым Жарманияга апарар» — деп, немецтер айдып, бистинг улусты автоматла төшкө түрттүрүп, ойто ырадып салатан. Двордо улусты эки түн туткан. Курсак бергилебеген. Бир ле көрзөөс, дворды айландыра эмик чеден тургузып, немецтер нени де кылынарга турганын сезип ийгенис. Бисти де айландыра каруулчыктар. Ийттерлү.

Учинчи күнде байаа ла офицер Шульц келип, та нени де кыйгырып, онг колын двор жаар чөйүп, улусын жүгүртип турды. Бистинг ортобыста кезик улус немец тилдин каа-жаа сөстөрүн билер болгон. Мен ол тилден тең пени де билбезим... Эмдигече. Же тоолу сөстөр бар: тур, колын көдүр дегенин билбей. Тонг ло не деп. Же бот. Ортобыста Сидоренко деп жаан сөөк-тайакту кижин айтты: «Немецтер дворды өртөөргө жат. Бензин дежет. Түргөн деп Шульц кыйгырат. Көригер, көригер, карындаштар! Шилемирлер нени эди жат! Бистинг улусты двори суула өртөөргө белетенип жат!»

Ончобыс, жүстөң ажыра кижин, двордон көзисте албай ла турдыс. Немец солдаттар көнөктү жүгүрижиң, дворды айландыра бензин ургулайт.

— Жок! Жок! — деп, Сидоренко кожо он беш кире кижин кыйгырыжып, автоматту каруулчыктарды керектебей, та ундыгылап салган, ичкери ле болгылаган. Каруулчыктар озо баштап кей дөөн аткандар. Автоматтын жызырай бергенин уксаар, же не деп айдар. Божогон. Жок. Байаа улус омордын ла үстине барган. Сидоренко канайып, иттү каруулчык онын үстине келерде, итке туттуруп та турза, немецтен автоматты та канайда блаап алган, омордын үч-төртүн иттериле кожо анда ла жап эттирген. Каруулчыктар көп эмес болзо, кайдан, бис дворго једин ле барбай. Автоматтардын табыжы жызырай ла берген соңында, Сидоренко баштаган улусты — ончозын кыра аткылап ийгендер. Оны ээчин экинчи бөлүк улус, ол тоодо мен де. Же Сидоренко баштаган улусты кыра атылап ийерде, бисти баштап көдүргөн кижин «кайра, кайра!» деген.

— Э-э-э, нөкөрлөр — деп, Маадай сүттү айагын жерге тургузып, кунукчыл боло берди... Унчукпай барды. Муксум, Келегей, Жазу үн жок, кыймык та эткилебейт. Керек десе эбиреде куштардын үни де угулбай барды ошкош. Тенери чап-чанкыр. Каа-жаа ла булут бийик туулардын үстинде көрүнөт.

— Анан ары не болгону айтсагар — Муксум, Маадайды бойынын сурагыла ачындырбаска кичеенген чилеп, жобош үндү унчукты.

— Бир ле болгон, учына жетире куучындагар — деп, Келегей база сурады.

Маадай эки уурт сүтти ичеле, оноң ары куучындады:

— Ойто ло жериске келип, бут кырында турдыс. Отургузып турган эмес... Оноң мындый айалгада, өлүм болуп жаткан жерде, кем отурзын... Немецтер, двордын жанында нени кылынып жат десең, керек десе текпиш тургузып, двордын үстине чыгала, бензин төгүп жат.

Шульц база ла кыйгырып, та нени де айдарда, ончо немецтер двордын жанынан ла каткак эмиктерле чедендеген чеденнең чыга-чыга ла конгылаган. Ол ло, жаан да ой өтпөди, двор кызыл жалбышка курчадып, капкара ыш чоргып, толголып, тенери өрө көдүриле ле берди. Жалбыштын жазырап күйгени биске иле угулып турды. Улустың табыжы двордын ичинен кайдан угулзын... Бот анайып фашисттер бистин улусты тирүге өртөп, кинчектеп кыргандар. Олор канайып та анайда анкийиктен ары кылыңза, түңгей ле жеңдиртип салгандар...

Байаа Шульц двор үзе күйүп барадарда, биске келген. Аткакту чеденнин ары жанына туруп, биске баштаган. Оның куучынын тилмешчи көчүрүп, айткан:

— Шульц слерге килеп жат. Ол двордо улуска база килеген. Же оморды Германияга апарарга машиналар келбеген, Улу Германия Россияны жеңип барат. Ончо машиналар, поездтер Москва жаар, Россия жаар барып жат. Оның учун мындый улусты Германияга апарарга жок. Ого коштой омор анда түңгей ле түймеен көдүрер. Омор бистин империяга каршу эдер. Оның учун фюрер оморды эртеден ле жок этсин деген. Жыт жок этсин деген. Оның учун бис оморды жыт жок болзын деп өртөп салганыс. Онызы жаңыс ла Германияга тузалу! Слерди бис өртөбөс!.. Слер биске эмеш иштеер.

— Жок! Жок! — деп, ортобыстан бир орус кижин кыйгырып ийерде, офицер кейди он колыла чийе жаңгыыр-

да, бир немец оны бистен айра чыгарала, көзиске ле адып ийди... Бот ол ло...

Маадай унчукпай барды.

— А слерди кайдаар оноң апарган? — деп, Келегей сурады.

— Бисти... оноң кандый да туйук машинага отургызала, апарган ла апарган. Оноң түжүргөн јерин көрөр болзо, уйдың фермазы. Кара-өлө уйлардың көбизин не деп айдар! Эмчектерининг топчылары арай ла јерге тийбей турган эмтир.

— Бот бу кижн слердинг јаанаар! Оның сөзн — фюрердинг сөзн болор деп бодогор. — Бисти экелип, табыштырган јерге офицер Шульц база ла једип келген. Анайда айдып, айдап алып, баракка экелдилер.

— Слердинг јадар јер бу! — деп, каткак чырайлу немец айтты. — Мындый јакшы јер јангыс ла Германиянын жуулап, јайымдап салган јерлеринде болуп јат.

Мақтап турган јерин көрөр болзо, кайдан! Ичин-тыштын ончозын эмиктерле чарый-терий тартып салган. Олорло ток үзүгн јок жүрүп јат. Тийзен ле — мач эдеринг. Өлгөнинг, барганын ол ло болор. Ичи јытту, кирлү.

— Э... Сен монгол бо? — деп, бисти «сүўичилү» уткыган немец менен сурады.

— Јок! — дедим. — Алтай.

— Э, монгол, алтай јок. Монгол, слер мал азырап јадыгар. Уй саап билер бе?

— Јок! — дедим. — Билбезим.

— Јаман монгол... Мал-куш тудуп јадаар, уй саап болбос. Төгүн!.. Бис, немецтер, слерди, укмал немелерди, ончозын билер эдип үредерис.

Уй саап билбезин, чын, немецке јолду айткам. Је, андый да болзо, унчуктым:

— Бис, эр улус, уй саабай јадыс. Бис беелерди саап билерис.

Уй саарынанг мойножорго та не анайда айттым болбогой.

— А мында беелер јок! — дейле, немец, ичи јыртыла бергедий, коркышту каткырган. Оноң, ондонып келген чилеп, айтты:

— Эмди ле бее болор.

Јаан удабай, эки ат једниген кижн келди. Талганча каткырып, менн электеп турган немец, эки атка колын уулап, јүк арайдан айтты.

— Бот, монгол, бу сеге, эки бее. Танып турунг ба? Саа. Сагыжың жеткенче саа.

Мен ачынганыма немецти арай ла сокподым. Же бойымды бойым бек тудуп, тиштеримди бајырада тиштешип, немецке коркышту ачынып көрөрүмде, меге каткы-өчөш жарабаганын билип ийген ошкош.

— Бу беелер сеге жарабайт па, монгол?

— Мен монгол эмес. Советский кижини — дедим.

— Жок. Советский кижини жаңыс ла орус укту болор. Өскө улус совет эмес! — деп, ол фуражкасын көзүнө кептей түжүрүп, каткызын токтодоп, кату сыркынду айтты.

— Совет улус жаңыс ла орус эмес, өскө ук улус ололо кожо бир советский улус болуп жат — деп, чала чечеркежер каным кайнап чыкты.

— А-а... а... Коммунист... — деп, немец атыланып чыкканы ончо улуска жарт боло берди. Ол эки будун талтайта туруп ийди. Белин жүктөнө лө сокты.

— Маадай, сен унчукпа. Болор — деп, кийини жанымда нөкөрлөрүм шымыранышты.

Санандым: Шульц мында болгон болзо, мени бого лө божодор эди. Же Шульц бисти жакшы жерге лө ачык-жарык улуска экелген эмес. Оны бис билип турбай.

— Бу беелерди саа, монгол! — деп, ол лө куушпайа жүзи сооп тартыла берген күлүк алгыра салды. — Сабат! Түргөн!

Ат экелген чала кыска сынду жооп немец ары болуп барбаганда жүгүргөн жерде, удабай ла эки сабат экелди.

— Саа! — деп, немец меге кыйгырды.

— Жок, саап болбозым. Бисте мындай беелер жок — деп, керек дөзө сабатты да албадым.

— Бу сен сананзан, кандый беелер?

— Бу акталап салган айгырлар! — дөзем, немец экин колун белинен алып, ичин тудунып, «их-их-их» деп талганча каткыра ла берди. Тизелери бүктөлип, арай-арай ла жыгылбай турды. — Кандый-кандый айгырлар дейзин, монгол? — деп, каткызын токтодоп болбой, меннөчөп, сурап ла турды.

— Фюрердин беелери! — деп ачынала, айда салганымды сөспөй калтырым. Немец жууктай басып ла келген эди. Колы карбас ла эткен. Онон ары не болгонун чек билбейдим. Бир лө билинип келзем, бажым айланп, кускум келип турды. Оозымда тестү-тестү кан шаа-

лып калтыр. Устим дөөн суу ургулайт. Та бистинг улус, та немецтер — онызы санаама кирбейт. Же, байла, соок суудан улам, билинип келгем. Қыймыктанайын дезем, эди-каным кынжык та этпейт. Қапшай ла сананган неме — өлүм. Санаамда, бу ла, эмди ле өлөрим. Артык неме жок. Батаа, Алтайым, кудайым деп ичимде ле алканып, јеримди ле јангыс катап адаалайын, эске алаалайын деп албаданып јаттым. Қапшай ла ончозын эске алар керек. Ончозын. Јеримнинг агаш-тажы, агын суулары, аг-кужы көзимнинг алдынча ээчий-деечий өдүп ле турды... Анайып јатканчам, бала тужым көрүнип келди. Бойымды бойым ла көрүп јадым. Же јангыс ла уулчак тужымды. Бу ла алдыма. Тен чамчазынын алдындагы эдеги томыра јыртылып калган турар не... Бир ле көрзөм, — үйим, Эрте. Тен эки тулуғы куйкаларга ла јыламаштарга кееркедилип калган, бу ла алдында турар. Қыйгырзан, јууктай баспас... Ол ло... беш күнге өрө турбай јаткам. Курсакты нөкөрлөрим меге јүк ле арайдан јидирип туратаң эмтир. Кезик өйлөрдө чек билинбей калып тургамда. Оноң ло эмеш ондогон... Билинген кийинде угар болзо, немец менн сүрүк меселейлү он колыла чике ле маңдайыма јудрукла салган туру. Јыгыларымда, айлана базып туруп, тепкен ле тепкен дежст. Фуражказы көзине канча ла катап бөктөй түшсе, кайра тартала, тери-суузы тамчылап туруп токтогон до. Ого кижн өлбөс неме бе. Карын тирү артып, отурганым бу ине.

Маадај калганчы сөстөрин айдала, ичкен-јиген курсагынын артыгын јууп, сакпыйажына салды. Нөкөрлөри неме айтпай, ого килеп отургандый болды. Олорго јангыс та нөкөри эмес, је анайда ок бүткүл дворго өртөткөн совет улус ачу.

— Ол бойынча слер уйдыг фермазында иштедесер бе? — деп, Муксум сопыркады.

— Бир эмеш иштегенис... Уй саарга анда үренип албай. Эмди Эрте ары-бери јүреерзе, јангыс уйды эртен-энгир саап ал јадым. Ненин уйады бар анда?

— О-о, ол Көксуу аймагында совхозтордо көп эр улус уй саап јат... Газетте не аайлу бичигилейт — деп, јалакај үнле Келегей айтты.

— Урензе, кижн нени ле этпей база — Маадај јөмөди.

Тал-түштинг кийинде јелбер-јелбер булуттар көк те-

нериде көптөй берди. Андый да болзо, ол жут болорын белгелебей жат деп, Жазу тегери жаар канча катап көрүп, нөкөрлөрине айтты.

Маадай бу нөкөрлөрине көрө, эттү-канду, жаан. Талазак. Күчтү де. Сыны бийик. Ол ло Муксум шердени көдүрип болбой жатса, Маадай келеле, «кай» ла дезе, жаныскан сүүртей берер. «Сен ол туку шердени экел» — деп, Муксумга чичке, жегилин көргүзөр. Муксум узанышка бу жүрүминде жанду бүткен кижин. Улус оны алтын колду да дежип туратаны тегиндү эмес ле. Ол, Келегейге көрө, эмеш жаан. 1932 жылдын жазында чыккан. Келегей дезе келер жылдын тулаан айында акжарыкка табылган. Жаш тушта онын чырайы толо болгон. Эмди эди-каны, кебери ол тужындагыдый эмес. Жүзинде артык чоң эт жок немедий, каткак. Сыны узун. Узаныш жанынан Муксумга жетпес. Андый да болзо, малтала узанар улус: Маадай, Жазу ла Муксум Келегейди бойлорына тартып алгандар. Кайтса да күчтү. Устине нени ле канайда эдип турганын бир ле көрүп алза, ого артык сөс керек жок. Анайда ла эдер. Улусла сөс блаашпас. Билеркебес.

Качан аш кылгаланып ла келерде, колхоз Маадайды, жууга-чакка да жүргөн, көпти көргөн, иштеген кижини, узанар улус талдап алала, бөк жазазын деп сураган. Ол элден озо Жазуны, жаан жашту кижини, ошон Келегейди ле Муксумды адап, бойына кожуп алган. Калганчы эки кижинин адаларын Маадай жакшы билетен. Олордын адалары жууга барала, ол ло, сурузы жок. Уулчактардын энелери олорды келер деп, кандый коркышту сакыгылаган деп. Маадай жакшы билбей. Муксум ла Келегей кожо иштеерде, ол олордын адалары керегинде көп куучындайтан. Оок балдар адазын тын да жакшы билбес, адалары калапту жууга атанарда, кичинек ле немелер болгон. Эмди дезе једеген эрлер. Колхозтын эн талдама ишчилери.

Бүгүн олор Маадайдын жууда жүргөн жүрүми керегинде жылбилу куучын уккандар. Олордын санаазыла мындый шыралу жүрүмди адалары база жүргөн. Жаңыс ла жуудан жанбагандары ачу. Ол тушта энелериле артып калган балдар нени сессни, нени билзин. Карын бу Маадайды улус болуп, фашисттердин кийик жан-кылыгын төкпөй-чачпай айдып жүргендери жакшы.

Келегей ле Муксум Маадайдан сегис-тогус жашка

қичишек. Бүгүн олар Маадайдың куучынын ла јилбиркеп уккан. Бөктің канча-канча үйелерин јанғыртып, күн кыр бажына јууктап келгенче иштегилеген. Канча канза таңкы тартып, амырап алала, јанар деп куучындажып ла отурганча, колхозтың полеводы Самтаров Салда алдынан өрө јортуп келди. Маадай нени де сезип ийди: Салданың чырайында кандый да чочыду бар неме ошкош. Арткан пөкөрлөр андый сезимге түшти та јок. Оның көстөри соок то, карыкчыл да.

— Иш божогон бо? — деп, Салда сурады.

— Бүгүнче болор — Маадай каруу јандырды.

— Јакшы — Самтаров айдала, он алакапыла көзин көлөткөлөй түдүп, сан өрө бөктің кайа-ташка түрттүрө түдүлган үйелерине јетире көрди. — Бир коомой неме бол калды... Эрте барып јаткан машина, Кадынның бу јанында јолдогы бурылчыктардың бирүзінде авария эткен эмтир... Јуукта јангы ла бир шофер айдып ийеле, Бийск жүре берген.

— Канайып?! — деп, Маадай үнин тың бийиктеди, сурады.

— А кайдан билер... — Салда араай үнденди. — Шофер ло айдып келген эди... Јартала берер болбой.

Јазу, Муксум, Келегей унчугышпады. Мындый кенерте угулган коркымчылу табыш кезик аразында кижинин кејиринег кей де чыгарбас эмей.

— Не болды не? — деп, јангыс Јазу кайкады.

Күн кырдың ары јанына, бу табышты укпайын деген чилеп, ажа конды. Ончолоры: Јазу, Салда атту, Маадай, Муксум, Келегей јойу базып, јаан төнді төмөн јурт јаар јандылар.

Төртінчи бажалык

Маадай Мекешти ле Чинчейди төрөгөндөринен де албай, ологго чүрче кире конуп, не болгонун укты.

— Та... Бу јуукта ла угулып келди — деп, төрөгөн үй кижі, көстин јажын ычкынып, чала мыжылдап, айтты.

— Је слер уйларды саап койоор. Балдар слерге ле отургай. Мен ол Айры-Таш јаар бар келейин. Бодолы анда.

Күн жаны ла ашкан.

Маадай Чуйдын жолына чыгала, чүрчө ле машинага отурып алып, Жети-Жодоны өрө болды. Онын ал-санаа-зы, чек ле уйазынан чыгып, кыймырап турган ада-рулардый, бажында түймөй берди.

— Слер ненин де учун ал-санаага бастырган ошко-жыгар? — деп, тал-орто јашка једе берген шофер Маа-дайдан сурады.

— Эйе... Түбек болгон, — Маадай уур үшкүрип, ун-чукты.

Шофер ол бойынча неме сурабай, машиназынын жү-рүжин эмеш тындып ийди. Бир частын бажында ма-шина Айры-Ташка једип келди. Мында сол јаны јаар бурылатан бурылчыктын бойында боро тоозынга бас-тырган жыраалар ла каргаанын ортозында үч мили-ционер ле тоолу улус турдылар. Маадай машинадан чыгара калып, авария эткен јер јаар түргөн базып келзе, түбектен божогон кижинин үстин баш платла јаап салтыр. Араай ача тартып көрзө, — Эрте!..

— О-ой, уй!.. Эрте! Бу сен канайып калган?! — деп, Маадай Эртенин көгөргөн жүзин ле карарган оозын сый-май согуп, көзинин ачу јажын ычкынып, коронды ба-дырып болбой, тизе бажына отура берди.

Јажы төртөннөн ашкан да болзо, је јиит деп көрү-нип турган милиционер Маадайды колтыгынан алып, өрө тургузала, машинага экелди.

— Балагар... Көрзөөр... кандый баатыр.

Маадай эмчек уулын колына алып, ыйын бадырып болбоды:

— Энен кайда, балам?.. Эненди не ычкындын, эмче-гинин сүдин јетире эмбей? Эм канайып сен чыдаарыг?.. Кара, энен бистерди јаныскандыра арттырып салган. Бойы јок. Јүре берген. Бу ненин шыразы... ненин бу-рузы болотон.

Маадай Караны кучактанып алып, Эртенин јанына келип, анайда айдып, ыйлап турганча, милиционерлер Кош-Агаш јанынан келген машинаны тозуп ийдилер. Анда канча бар улус өмбөложип, Эртени ол машинага салып ийдилер. Јайгы кижы мынан эмес, жүзи чек ти-же бергенине түней. Кижинин жүреги токтозо, кан бажы јаар көп шаалатан деп, улус айдыжатан. Маадай јаш өлөн јулуп алала, Эртенин бажына салып, бойы онын бажынын јанына отурып алды. Уулчакты дезе мили-

ционер бойынын машиназына, мен апарарым дейле, алып алган.

Бу бурылчыкка једер-јетпей ле туруп, машина ары-бери согулып, бурылчыкты өдүп ле јадала, андана согордо, колдогы јаш бала ырада чачыла берген, је энези јерге чарчалып тұжерде, үстине јаан козыр-козыр тустар тұшкен. Бир жаан тус кижининг бажына тұшкен, үч сөөк кабырга сынган. Бу јеткерден шофер бойы жарым тынду арткан. Кара — јаш бала, байла, чуузынанг улам алдырышпаган ба, айса, койу жыраанынг үстине келип јымжак тұшкеннинг улам ба, тирү артып калган. Керек дезе алаканча јүзинде бир де сыйрык јок. «Бу тен кудайдынг болужыла арткан бала болбой» — деп, Маадай ичинде сананып келетти.

Јети-Јодого једип келерде, бүрүнкүй кире берди. Эртени машинадан түжүргелекте, төрөгөндөр, айылдаштар јуулып келдилер. Мында Маадай да, байа бойына ла ыйлап, тынг табыштанбай турган киж, эмди олорло кожо тал-табышты, кыйгы-сыкты көдүрдү. «Је карын, бу эр киж не эмеш тудунбас» — деп, бойында бек сананала, анча-мынча өйдинг бажында тынг чуукту төрөгөндөрин киреледип турды. Олор эмеш ле токтой түжеле, ойто ло табышта. Ойто ло машина андандырган шоферды бурулап, бу ак-јарыкта шыраны олорго ол ло экелген дежип ыйлажа берет.

Кара да ыйда. Је ол аштап турганынаг. Кем де төрөндөрдөнг оны умчылаар деп јангы санаа алынды. Ол озо баштап эмбей турган. Оозына сүт кирерде, таптанып турала, эме берген. «Бот, бот... Эм ле, балам!» — деп, умчы эмискен келиннинг санаазы јарыды.

Энези јада калганын Мекеш ле Чинчей тынг ла билгилебейт. Мекеш, андый да болзо, түбек болгонын кирелү ондоп, энезининг јүзин ајыктайт. Је ондо бир де үн, кыймык јок. Ол узакка уйуктап калган. Чинчей Мекештен эки јашка кичү. Ол не болуп турганын та канайда ондоп турган, билерге күч. Андый да болзо, энезининг јүзи кара-көк учун, ол ого јууктап келеле, ойто ло кайра болор. Оног коркып турган чылап, ол јаар көрбөс боло берген.

— Бу сен кайттыг, Эрте?.. Бисти не эрте таштап бардыг? Балдарыг өткүре јашта не јүре бердинг? — деп, эг ле јуук төрөгөндөри баштапкы күн таг ажыра табышту отургандар.

Эртезинде олордын айлына улус келип отурып, куучындажып, Эртенин жүрүмү керегинде эске алып турдылар.

— Эрте, тен ачыбаза, эдин де кезип бергедий кижин болгон. Балдарын ээчидип алып, айылдап ла келген турар. Бар-жогу айткан турар. Айлына кир келзен, казанды эшти аскан, кижини күндүлеген отуар. Маадайдын аткан элигинин учугынан кижиге бир-эки де чарам берип ийер. Күүндү кижин... Калак ла де. Жүрер ле жүрер керек не — деп, Базым, Маадайдын ла Эртенин төрөгөнү де эмес болзо, комыдап отурат.

Эртенин сөөгүн жууп салган соондо, жетинчи күнүн өткүргөн кийинде, Маадай балдарла кожо шыралу күндөрдү жаңы оңдоп баштады. Эр де кижин болзо, ого эмди балдардын кийимин жуура керек. Олордун өйүндө азыраары кайда. Уйлар саап, оок-тобыр ийт-кушты кичеери, айылдын ичин ару тудары — ончозы эмди онын мойнында. Айла, айылдын ижин канча ла иште, божобозы не дейсин. Карбандаар ла карбандаар. Ого коштой колхозко иштеери кайда. Иштебезен — курсак кайдаг келер. Кийимди кем берер? «Бойунг кыймыктабан, кудай да сеге болушпас» — деп, Маадай ичинде сананды.

Бежинчи бажалык

Эки уйун Маадай саап, бозуларын эмеш эмдиреле, оной олордун энелеринен айрып ийеле, чеденге кийдирди.

Сүтти жаан кара казанга урала, үстин, жарымдай да болзо, тобрак-тоозун тыг ла түшпезин деп, эскинле жаап салды. Кечегизинин каймагын кайыйла, сүтти чеденге урды. Эрте күй толгодый эмит.

Отто аскан чай кайнап калтыр. Маадай оны чыгарала, сүттеп, ичеге белетеп койды. Балдарын ойгозола, айылдан чыгып келзе, уйлары жогула. Кабыраачы айдап алып, жүре бертир.

— Слер, балдар, чайлап алала, бозуларды мынаар бу төмөн жалаң жаар айдап салыгар — деп, Маадай Мекеш ле Чинчейге жакыды. — Мен Караны кургактаарым.

Маадай калганчы өйлөрдө жаш балала айылдан да чыкпай барган. Умчы бала көп ыйлаар. Мекелеер, жайкаар керек. Чууларын солып, кургактаар ла кургактаар. Чуу бөстөрдү жунатаны кайда. Чинчей кызы жаан болзо кайдат. Кичинек немеге канайып чуу жундырар. Мекеш жаан да болзо, же түнгөй ле, база ла күчү жок. Каа-жаа ла олорго жундырар. Ончозы онын мойнында, балдарга жарбыр арга жок. Төрөгөндөргө база ачыныш жок: кажызы ла мал-ашту, бала-баркалу. Бпр-бирүзинин жаан кыстары каа-жаада болушса, ол ло. Мыны эт, оны иште деп канайып жаантайын айбылаар, бойынын балдары эмес.

Бир күн Маадай Караны жаңы ла чуулап, умчылап, уйуктадып койордо, адазынын эжезинен чыккан Куйка деп жаан эжези келген.

— Сен не шыралап жадың, Маадай? — деп, ол куучынды баштады. — Бу жаш балала канчаа айылда отуратан?.. Сананзан... Ол до эки баланы, Мекеш ле Чинчейди, азырап, күчүн жетсе, болгой. А Караны, мен бодозом, балдардын туразына табыштырар керек.

Анайда айдала, Куйка эжези танкы тартып, унчукпай барды. Байла, Маадай сананзын деп.

Куйка төртөн беш жашту. Онын сыны бийик. Маадай онын айтканын чын да ажаруга алып, санана берди. «Жаан улустын айтканын жанчыкка сал» деген бирүзи, Маадай эжезинин айтканы жолду деп сананып отурды. Эмеш удадала, Куйка Маадайдын уруп берген изү чайын ичип, айагын жууп, оной ары эрмектенди:

— Мекеш ле Чинчейди де чыдадып алзан, эм тургуза ол до жакшы. А Караны госыдарстпа чыдадып салбай. Эмеш чыдадала, оной алып та албай. Балдардын туразын Ороктойдон Ойрот-Турага көчүргөн деген жокпо. Оной бери бир канча жыл өдө берди не. Городко ло апар.

Маадай анайда ла этсе жакшы деп, эжези жүрө берген кийинде канча күн ичинде туйук сананып жүрди. «Мекеш ле Чинчей школго жүрүп баштаза, онду боло берер эмес пе» — деп, ада кижи узак ла шүүнгөн. Айландыра сананза, ол ло артык. Государство эмеш чыдадып берзе, оной ары Маадай бойы да азырап алар. Жаңыс ла алатан болзо. Андый ок шүүлтени кожо иштеген Жазу да айткан. Жууда-чакта жүргөн кижи нени билбес, уурды уур деер, күчти күч деер.

Анайып жүргенче, байа ла төрөгөндөр айткан:

— Сен тең жаш балала кожо ал-санаага бастырып, төрт сөөк боло бертиринг, Маадай.

Маадай олор жүре берерде, төрдин бажында жаан эмес күскүдөн көрүнзе, жаактары чек копшыйып калтыр. Тумчугунын бажы там сүүрейип арыктаганы шыралаштын шылтагы.

— Кудай ла дезег баламды!.. Энең жок болгончо, адаң жок болгон болзо, сеге ле жакшы болор эди. Энениң эмчегинен астыгып, кайттын, балам? — деп, Кара ыйлай берзе, оны колына алып, жайкап, ол канча кире сананбады деер.

— Чинчей, бис Караны балдардын туразына табыштырып ийелик пе?.. Чыдаза, ойто алып аларыс — деп, бир катап Маадай кызынан кайдар эмеш деп сураган.

— Жо-ок! — деп, тегерик чырайлу, ачык-жарык көстү кичинек балазы ол ло тарыйын айткан. Ол керек дезе көстөрининг жажын ычкынып, баланы ала койып, «бербезис» деген.

— А бис ойто ло, эмеш чыдаза, аларыс не — деп, адазы жана баспай, кызын мекелеген.

— Жок, Караны кайдаар да бербес! — Чинчей ыйлай берген. — Бербес! Бербес!

— Же, же, ыйлаба. Караны кем де, кайдар да бербес. Балам ыйлабазын.

Чинчей чууда жаткан Караны кучактай алып, ыйлап турарда, Маадай көзининг жажын ычкынып, жажытту арчып ийген.

— Мекеш, бис Караны балдардын туразына бербезис дезег? — бир күн Чинчей аказына айтты. — Адам айткан: балдардын туразына берер деп.

— Бербес! — деп, Мекеш, сыйнынан жаан уулчак, бар-жок көксинен ачымчылу айтты. — Ол тушта бис база балдардын туразына барарыс. Карала кожо.

— Же, же, Караны кем берерге турган оны — адазы балдарына килеп, олорды мекелеп, токтотты.

Ол бойынча Маадай балдарыла Кара керегинде куучын өткүрбей жүрди. Ого анчада ла эки бала Карала кожо барарыс дегени ачу. Олор чыдап калган. Кайтса да, адазы олорды азырап алар. Олор эмчек эмес. Же бу экүни азырап, өскүрип аларга онын күчи једер. Төрөгөндөргө жүрүп ле, айлына келгилеп ле турза, өй өдүп калбай. Балдар дезе анайда ла өзө берер. Ол тушта

јенил болорын калганчы ӱйлӱрдӱ адазы кижн сапанып ла турбай.

Бир кӱн эјезн келерде, Маадај балдарла болгон куучынын айдарда, Куйка айтты:

— Олорго не айдар!.. Јаш бала алып, балдар шыра-лаар эмес. Оны сапан... Санааркаба. Бис оны санана-рыс, балдарга баш бербе.

— Онон олор мени бурулаар не... Кара кайда деп. Кижн нени айдатап — Маадај аланзып, јӱрегн сьс-тап, јӱк арайдан унчукты.

— Караны балдардын туразына берер. Сӱс јок. Экн балала мен бойым куучындажарым. ӱскӱ сӱс јок.

Алтынчы бажалык

Салда Кайдаров Маадајды, јаш балала кожо артып калган эрди, ишке чык деп айтпай да јӱрди. Эрдин са-наазы, этннг бышканы деп калык калас айтпаган эмей. Кайдаров бойы билер: качан ишке чыгар, качан чыкпас, чикезин айдар. ӱлӱгн ижининг кидим ӱйинде Маадај ал-дында энг талдама ишчн болгон. Кӱнине бежен сотык-ты чаап салатан. ӱлӱгн айрууштаза, арыдым-чыладым дебес. Бугулду аттар ээчий-деечий де келзе, Маадај, кожо айрууштап турган кижиле, ӱлӱгнди обоонын тӱ-зине сӱӱртештен* јайымдап ијген турар. Онон бугул тартып экелген уулчактарга јакыыр:

— ӱткӱре бачымдабагар, такпаанан јортыгар. Обоонын тӱзинде ӱлӱгн јок ло болзо, келереер.

Уулчактар ол јакылтадан чыкпайтан. Салда бойы Маадајла канча обоого ӱлӱгн чачпадаы эмеш. ӱлӱгн ай-рууштаган нӱкӱрн арыј берзе, амырап ал деер. Кӱн ажып баратса, онын кӱчн там кожулып турган чылап, ӱлӱгнди јаан-јаан айрууштап, обоонын бажы дӱӱн чачар.

— Эмештен берзеер — деп, обоо бажачы айтса, Маадај, ӱчӱшкӱн чилеп, ол ло бойынча кӱптӱгн лӱ мер-гедеп турар.

— Белен ӱлӱгнди јайып болбос слер анда кайтка-наар? — деп, јобош ӱннле Маадај унчукатан.

* С ӱ ӱ р т е ш — волокушка.

Маадайдын кылык-жанынын бир келишпес жаны — ол аракы ичсе. Салда оныла канча ла ичпей. Анчада ла јут-јулакай күндерде. Чапкан өлөң көп болзо, колхоз улусты амырадып турбай. Ол өйдө нени эдер, эрлер бой-бойлорын айылдажып, чегеннинг аракызын аскылап, ичип, ол ло өлөң-чөп иш керегинде, ол ло малаш керегинде куучындажып, кейигер ле кейигер. Анайтканынын кийнинде, Маадай, база куучын јок неме чилеп, кижн ачынгадый эрмек баштаар.

— Э-э, — деп, бу ла Салданы бир катап јайгыда, чадырда отурала, тили ээлбей ле барган соондо, кыртыштап баштаган. — Сен, сагал сөөктү тагма, јебрен өйдөң бери өрө чыкпаган укту-төстү, эмдигече кандый јөөжөгө једингенеер. Је, айт!.. Мен бүдейин.

Анайда айдып, Салданын төжинен тудала, итатай дейле, ийде салган.

Сагалду јагыс эчкизин
Сойып јип болбогон сагал,
Јабудагы јаткан курудын
Једип јип болбогон сагал.

у сөстөрднн кийнинде Салда Маадайды јудрукла јык ла салган. Маадай, колы кычып турган күлүк, Салдала јулдажа ла берген. Согушта Салда јенүлү чыккан: Маадайдын онг көс көгөргөн, эки карызы өнгзиреген. Анайда бир неделеден артык јүргөн.

— Слер кижиннн көзине не сал јадаар, уулдар? — деп, бөрүгнн көзине түжүрө кийип алып, бир катап Салдага јолыгала, Маадай эпјоксынып айткан.

— Бойыга бойын килебезинде, кем сеге килеер? — деп, Салда удур ла айткан туру.

— Сен килезен кайдарын — деп, Маадай оны јууксынып, көп јылдарга кожо иштеген кижн ондобос кайткан деп айткан чылап, акту күүнинен үшкүргөн.

Опон бери өйлөр токтомы јок өткөн лө. Салда да, Маадай да ол ачынышты ундып салган эмей. Ого эмди не ачынар? Ачу сууданг ичеле, ала көндөлөң ачынганы эрүүлдеги ачынганына кайдан турзын. Јагыс ла бүгүн Салда Маадайга килеп, Қуйка ого нени айтканын билбес те болзо, је база андый ла шүүлтелү келди:

— Маадай, сен бу јаш балала, чын, шыралап јадын. Мен сананзам, калак, ачынба, Караны, эм тургуза кичинек тушта, балдардын туразына табыштырза, артык

эмес пе?.. Санан көрзөн, нөкөр... Государство эмеш чыдадып аларыңа болужар.

— Кижн эдн-каныла колболу балазын канайып ого беретен, ол балдардыг туразына? — деп, Маадай Салданың сөзине жөпсинбес күүндү айтты. — Чыдадып бер деп государство кижн канайып айдар? Уйатту да.

— Не уйалып жадын? Ууры эттин бе? — Салда чыдашпады. — Оны чыдадып турганча, эки балаң да жаандай берер. Олор керегинде база сананар керек. Олорго курсак, кийим керек... Үредүге барза, база ла мынайып отуарга ба?.. Э-э, ол оны канайда оңдоор?

— Оңдоор до неме жок болбой... Балдар болбой јат — деп, Маадай, эки кара көзүн ары-бери јыжып, Салдага көрбөй жадып, айтты.

Олор экү анча-мынча унчугышпай отурдылар. Кажызы ла оозында суу ууртанып алгандый. Кејиринен кей чыкпас болуп отургылай бергенн кемзине де јарабай баады ошкош.

— Санан көргөй — деп, учында Маадай, алакаңдарын уужанып, айтты. — Күч сурак ине... Је мен оны сананайын.

Маадайдың калганчы сөстөри Салданы мынаг ары олор экүнің ортодо куучын болбозын керелегендий. Оның учун Салда, суйук чачын эки колыла кайра эки-үч катап сыймай соголо, бөркин кийип, айылдан чыкты. Маадай, баланы карап көрөлө, буттарының бажыла басып, Салданы үйдежип, база эжиктен чыгып, арткан эки балазын јоктоды. Олор јок. Байла, Куйка эјезинде.

Маадай Караның кургап калган чууларын кере тарткан буулардан суурып, кайра айлына кирди. Чууларды баланың јастыгының үстине салып, оны база ла карап көрди. «Көөркийди сени, эјем де, кары да улус балдардың туразына ла бер деп канайып бараткылары» — деп ичинде сананып, араай шымыранды.

Оног ол отту турунды ичкери јылдырып, бала ойгонзо, оны умчылайтан сүтти отко јуук тургузып койды: белен, јылу болзын. Оног Маадай нениң де учун бажын калаңдадып, јалбыжы ойноп, күйүп турган от јаар көрүп, кунукчылду отура берди. Оның кара көстөринде карыкчалдың көлөткөзи билдирет.

— Чын да, тог өткүре шыраны мен бойыма канайып алынып јаткан кижн? — деп, эриндери кыймыктады. —

Балдардын туразына табыштырала, бир беш јашка јетсе, алып албай. Андый јан барда, оны не тузаланбас — деп, тын сананып алды.

Эртезинде Куйка эјези келерде, Маадай сананган санаадаг чочып, кунугып та турза, оны билдиртпеске кичеенип, јүк арайдаг айтты:

— Је, керек слердинг айтканыгарла болзын. Мен база анайда сананып јадым: государство чыдадып берерге болужын јетирерге турганда, оног не мойножор? Керек андый болзын. Јаңыс ла Мекеш ле Чинчейге канайда айдар, онызын билбей јадым.

— Онызы мениг керегим болзын, Маадай — деп, эјези сүүнген чилеп, омок айтты.

Јетинчи бажалык

— Је, эмди Горно-Алтайск барадын ба? — Маадай тракт јолго чыгала, машина сакуп турарда, Јазу базып келип, сурады.

— Эје. Бүгүн ле једе берер болбойым.

— Бого нени эдетен. Јакшы барза тал-түштинг кийинде городто болорын... Је јакшы једип баргын — деп, Јазу айдала, ишке јүре берди.

Маадай, уулчагын кучактанып алып, ары-бери јайкап, машинаны сакуп ла турды. Эртең турагы өксөп чыккан күннинг јаркынду чогы Јети-Јодонынг ичине текши јайыла бергени удай берди. Кей јылу. Маадайдын кулактарына јолдын јанында койу өскөн јыраалардан куштардын үни угулат. Ыраак јокто одордо бозуларды көрүп, ичинде сананды: «Слердинг энелереер энгирде једип келер. Эмчектери сүтке сыстаганча. А мениг Карамнынг энези јок... Өскө јерге барза, анда та кандый сүт сеге ичиргилеер. Оны кайдан билер».

Маадайдын санаазын кенете једе конгон машина үзе сокты. Онг колын өрө көдүрерде ле, ол токтой түшти. Машинанын бажын эбире јүгүрип, шофердонг суранды:

— Городко јетире!

— Отур — шофер јөпсинди.

Маадай машинага отурала, унчукпай барып јадарда,

јажы јаандап калган шофер, каа-јаада ого кылчас эдип ајыктап турала сурады:

— Слер не городко бар јатканаар?.. Уйеер больница-да ба?

— Јок — деп, Маадай унчукты. — Уйим авариядан божогон... Эм бу баламды балдардын туразына табыштырарга барып јадым.

— А-а, — деп, шофер ондоды.

Чын да, Маадай городко тал-тўштин кийинде једип келди. Мында албаты собырылышкан, жаңыс ла кыймыруда. Кей ого эмеш тынчу деп билдирди. Агаш туралар јажыл агаштардын кийинне јажынып тургулаган ошкош. Городтын тос јеринде коп бийик-бийик туралар. Кирпичтерден эткен. Қыскылтым ондў. Кезиктери ак. Байла, анайда черетегилеп салган. Олорды кўрўп, Маадай керектў тураны тын ла шыралаш јоктон таап алды. Терлеген-бурлаган, балазын кучактаганча эки кат кирпич турага кирип, балдардан сурады:

— Слердин јиректор кайда?

Бажын килейте кайчылап салган уулчак Маадайды кайкап кўрди ошкош: эр кижн эмчек бала кучактанып алганы солун. Уулчак Маадайды директордын кыбынын эжигине экелеле, јымжак ўниле айтты:

— Директор эмди ле келер. Ол ўстинде катта. Мен айдып ийерим.

Уулчак ары болуп јўре берди. Маадайдын кулагына кўўлеген табыш — балдардын ўни. Мындый јиркиреген табышты ол озо ло баштап койчылар јайгы турлузына кockкondō, олордын койлоры ла кураандары ўзўги јок мааражып турарда угатан эди. Бирде бу табыш кўркўрее суунын шуултына тўней. Шуулап, шырқырап, сыгырып турган ўндер бир ле уунда угулганы айылчынын ал-сапаазын ойто ло јерине экелген. Је ол санаазын кенетийин кемнин де ўни ўсти:

— Слер меге бе?

Маадайдын алдында бийик ле талазак сынду, калын кара чачту, ак чырайлу кижн турды.

— Эйе. Јиректор слер бе?

— Мен, мен... Је киригер — деп, ўнгўр ле јарт айдып, кыбынын эжигин ачып, директор уткуулду айтты. — Баш болзын, киригер, отурыгар, не јўргенеерди айдыгар.

Маадай кучактанып алган балазын озо баштап јер-

гелей турган көскө көрүмдүлү бир түнөй отургыштар-дын үстине салып, колын амырадарга сананган. Же ол ок өйдө оны эмди ле табыштырзын десе, баланы канай-ып отургыштан алып берер. Жок, кереес эдип калганчы катап кучактанып алайын деп сананала, айтты:

— Мен балдардын туразына баламды табыштырарга келдим... Энези јада калган.

Маадай онон ары неме айтпаста, онын кеберинде кунукчылды көрүп, директор сурады:

— Балаардын ады кем?

— Кара.

— А бойыгардын ады-жолыгар не кижиге?

— Кайдаров Маадай.

Директор калын кара чачын эки колыла кайра сый-май согуп, жаттыргызып ийеле, онон столдын үстине чала суй салып, он колынын сабарларыла быырада согуп, айылчыдан көстөрүн албай, унчукты:

— Кару Маадай, бис слердин Каругарды балдардын туразына алып болбозыс... Ол сүрекей кичинек. Биске ачынбагар... Жангыс ла жаандап калган балдарды алар аргабыс бар. Алты-жети жашту болзо, сөс тө жок. А Кару сүрекей кичинек.

Маадай директордын анайда мойношконына баштап тарыйын сүүне де берген: бойынын балазын, тон өскүс арткан эмес, балдардын бу туразына канайып табыш-тырзын. Куйка эжези, Салда ла Жазу баштаган улустын күүниле неме болбос учурлу. Маадайда мее жок по? Жок, бойынын үч балазын, кайтса да, күчи једип, азырап ал-бай. Же ол ок өйдө Мекеш ле Чинчей деп эки балазы эмди де кичинек учун, мынызы жангыс ла эмчек деп са-нанала, городко бу кире амадап келеле, керек бүтпей барганына кунугып, кеберине бүрүнкүй јайыла берге-нин сеспей де калды. Оны директор чокым көрүп, керек десе ого килей де берди.

— Чыдадып алар арга слерде чек жок по? — деп, ол сурады.

— Жок. Мынан јаандары да кичинек. Школго до бар-галак... Төрөгөндөр дө жок.

Куйка эжези керегинде сананза да, оны айтпас деп шүүй сокты. Ого коштой тегин де ол городко апарып, балдардын туразына табыштырзын деп некеген... Төрө-гөн ады токтозын деп кенете сананып, Маадай унчукты:

— Олор экүни де күчим једип азыразам, јакшы эди

ле. Жагыс ла мынызын кижн эдип чыдадатан болзогор. Кудай, слерге алкыш сөзим айдар эдим.

Директор уур ўшкүреле, бажын көзнөк жаар бурыл сокты. Канайып болужар. Онон он жанында кара өндү телефон жаар көрүп, сол колынын сабарларыла столдын ўстине табырада согуп, нени де сананып отурды. Байла, бу ла керек жанынан сананып жат деп, Маадай ичинде сананды. Болужатан ла болзо. Учунда ол телефонун ала койып, кайдаар да сокты.

— Мария Павловна ба?.. Мен, мен. Енчинов. Жакшылар! Не солундар бар?.. Ха-ха. Андый эмей а. Мария Павловна, мен слерден бир жаан туура салбас суракту. Мындый неме.

Маадай угуп ла отурды. Бу ла Енчинов деген кижн Мария Павловнаны мындый кижн жаш балалу келген, арткандары, база ла оок немелер, айлында арткан деп куучындап турды. Бала өткүрө жаш. Эмчек. Онын учун олар алар ба, жок по деп. Сананза, ол ло телефонло куучындажып турган ўй кижн бу директорло жөпсинип тургандый болды.

— Маадай, слердин Каруны жаш балдардын туразы алар... Мен онын жамузы Мария Павловнала куучындажып салдым. Заведующийиле. Жарт па?.. Кунукпагар, ончозы жакшы болор.

— Слерге алкыш! Жаан алкыш! — дейле, Маадай отургыштын ўстинде чуулу балазын ала койды.

— Ол жерди слер билереер бе? — деп, Енчинов соныркады.

— О кудай, жок. Билбезим. Айдып берзеер.

— Мен слерле кожо кижн ийерим.

Чын да, жнит келин Маадайга жаш балдардын туразын көргүзин берерге, оныла кожо оромды өрө басты.

Сегизинчи бажалык

— Же, баланы балдардын туразына табыштырып ийдин бе? — деп, эртезинде, Маадай жанып келерде, Куйка эжези соныркады.

— Жаш балдардын туразына.

Онон Маадай эжезине, база өскө дө улуска канайда городкө жедип, камык жерди бир эдип базып, учунда

Караны јаш балдардын туразына табыштырганын төк-
гөй-чачпай куучындап турды. Ол бойынын кунугын
анайда ла јоголтып койып турза, балдары — Чинчей
ле Мекеш — ойто ло ого түжүрүп салар болды. Маадай
баланы канча ла катап эмделкеге (больницага) апа-
рып салгам дезе, ол не анайда узак эмденип јат деп,
Мекеш кайкаар. Анайда балдарга Куйка эјези айткан-
нын адазы јакшы билер. Је эјеер јастыра айткан деп
бу ла азатпайларга канайда айдарын.

— Ада, Караны сен эмделкеге апарып койгон де-
зен? — эки көзи изү јашка чыктып, Чинчей сураар.

— Эйе, эйе, балам — деп, адазы капшай ла айда
салар. Онын кийнинде база ла сурак береринен аяа-
базын ол эртеден билип, канзанын соруулын оозына
ары-бери јылдырып турза, ол ло, Чинчей нени сананган-
нын ундып ийген турар. Керек дезе көстөрүн колынын
сыртыла арчып ийеле, күлүмзиренип ийер. Адазына ол
ло керек, ыйлабайтан ла болзо.

Куйка бир кезек өйгө Маадай карындаштын уйларын
саап та турза, ол балазын городко апарып салган со-
нында, калганчы күндерде ол ишти токтодып салды.
Эр кижиге айыл ижин ончозын эдерге күч. Эјезин кан-
чазын айбылаар. Кезик аразында ол до белим деп ко-
мыдаар јанг тапкан. Ого канайып јарбынар. Маадай эје-
зине бир эмеш ачынып, кыlandeп жүреле, токтоп кал-
ган: јамандыра кийим-кепти бойы јунуп, уйларды са-
ап, үй де кижиден коомой эмес эдип турды. Эрте јада
калганынан бери өй удап ла баратты. Төртөн коногы
да өткөн. Онын ла кийнинде, јаан удабай, Куйка
айткан:

— Эм мынайда ла јаныскан канайда јадарга турун?..
Карып калган эмезинг, уй-бозу кичееп, кеп-кийим јунуп
берер кижиге табылбас деп пе. Балдарыга да јенгил бо-
лор. Оны сананар керек.

Маадай эјезинин сөзин тыг да соныркап укпады:
анайда айдарын озолодо билип жүрген. Керек дезе он-
дый санааны, анда, ыраагында, көксинин сырагай ла
түбинде, бу ла күндерде сананып койгон санаа база бар
болгон. Је ол санаазынан Маадай бойы јалтанып жүр-
ген: канайып-канайып кижиге экелзе, балдары не дежер.
Олор кичинек те болзо, байла, база кижиге күүндү. Эке-
лген кижиге олорго кыйгастанза, јакшы болор бо? Озо
баштап кем јок болбой кайтсын. Јангы келиннен балдар

болзо, бу балдарымды кыжырантып баштаза, онын ачу-зын кайдаар бадырар.

Маадай анайып сананып жүргенче, жыл өткөн. Эртенин жылына ончо төрөгөндөр жуулган. Эртенин эне-адазы, карындаш-төрөгөндөри. Маадай да жанынан ончозы.

Мекеш ле Чинчей Эртенин де эне-адазында жүрүп, ойто айлына келип, эмештен чыдагылап келди.

— Адам, Караны сен эмделкеден не узак экелбей жадын? — деп, Чинчей оос жапаста, адазы оорды Куйка эжезине арттырала, городко сунган эмей.

Мария Павловна, жаш балдардын туразынын жамузы, Маадайды сүүнчилү уткыган.

— О-о, слердин Карагар су-кадык өзүп жат! Көрзөгөр, эрдин бойы!.. Мында, керек дезе, бир кижин азырап алатам деп сураган... Торт ло жайнап турар... Эмди бир жаш экин айлу. Шулмус та.

— Азыраарга? Оор жаш улус па?

— Төртөннөн ашкан ла — Мария Павловна айткан.

— Алза алгай ла — Маадай алды-кийнин сананбай, айда салган.

Маадай городко коно жүргөн. Уулына ойындаштар сатып экелген. Бор-сар курсак.

— О-ой, бу слер канайып турыгар?! Бисте ончозы бар. Керек жок — деп, балдар алаачы келин, экин алаканын жайып, күлүмзиренип айткан.

— Же алдырбас... Айдарда слер курсагын балдарга үлөп берзегер, ойындажын база — деп, Маадай күүнзеген.

— Кижинин күүнин жандырбагар — деп, Мария Павловна айдарда, кайкап чыккан келин ол ло күлүмзиренген бойы Маадайдын экелген конфеттерин, тегерик жымжак өтпөктөрүн, ойындарын алып, жүре берген.

Маадай «Туулу Алтай» деп конокчыда конгон. Мында ол, энирде столовойда отурала, бойынын аймагынын улузына жолыгып, узак куучындашкан. Маадай, жүрүмунин бир кезек учуралдарын улуска айдала, онон не аайлу кемзинген: угуп отурган улус, оозына суу уруп алгандый, унчугышпай, жагыс ла оны айкаалап турганын сескен. Онын жүрүмү оорго не керек. Учунда Маадай төжөгине жадып айткан:

— Же, калак нөкөрлөр, жүрүмун айдып, комыдады дебегер... Мен жадып амырайын.

— Жок, жок. Бис тегин жерге угуп отурган деп пе?! Жо-ок. Слердин, Маадай, айтканаар жакшы. А улуска айтпаан

немени кемге айдарар. Слерге ле јенил болор... — Мынайда кожо отурган үч кижининг бирүзи ого айткан.

— Чын, чын... Эр киж, слер ачуга тын ла багыпбагар. Ол үч баланы чыдадып алзаар, не аайлу јаан керек. Эмди јангы үй киж алар керек... Бистин јерде келиндер бар ла... Келигер, бис эбин таап ийбейис. — Экинчизи, Маадайдыг куучынын угала, јангыс ла ол јанынан сананган чылап, килегендү айдып отурган.

Учинчи эр киж узак унчукпай отурала, араай кошкон:

— Сен, эр киж, бу јүрүмингди биске куучындаганын јакшы. Улуска айтсан — улус болужар. Улус јокко сен не болотон. Бис, бу ла сениле кожо отурган эр улус, айт јадыс: ачуга түшпе. Кунукка бастырба... Эр бол.

Маадай, јангы ла кыйын јада берген бойы, чочый бергендий, орынынан сертес эдип тура јүгүрген. Кожо куучындашкан улустан башкаланып, канайып јалбагынан барып түжүп турган деер деп, бойында сананган. Бу улус оны нөкөрзип, киж деп куучындажып турбай. Јарабас, угар ла. Артык сөс арга берер, улу сөс учурлу болуп, уулдан уулга улалар.

Маадай таптанып ийерде, оозында кылчу амтан билдирди: капуста да јибеген эди, чаазынла ороп салган јымжак сыр да амзабаган. Байла, аракынын ла ачузы. «И-та-тай, ичпес немени не ичтим, јорыкка јүрүп» — деп бойында шымыранала, Маадай орынына јада берген. Нөкөрлөри мыны көрүп, чала јараткылабай турала, бойлоры да уйуктаарга тыш кийимдерин суургылап, төжөктөрине күч эдип, тууразынан барып түшкүлөп, уйуктагылай берди.

Маадай јанып келеле, ол ло городто эр улустын сөзин катап-катап эске алып јүрди. Бу киж тирү јүрзе, килеген улуска јолыга ла беретен турбай деп, канча сананбады деер. Ол санаадан ого јенил. Кайтса да киж ол, бойына ла балдарына јенил болор дегени јаман ба?

— Эмди пени сананып јадын, Маадай? — деп, кече ле эјези Куйка сурай соккон эмей.

— Је тон өткүре не бачымдаар... Көргөй — деп, Маадай эјезине чала тарынып, кизирт үндү каруу берген.

— Унингди не көдүрип турун?.. Сеге ле болуп турбай — эјези де атыланып чыккан. — Карыганча мынайда ла јүрейин деп пе?

Эје ол энг ле жуук кижн. Онон өскө улус анайда айдып турганда, байла, Маадайга ла јакшы сананып турганы ол.

— Эмди мен кемди алатам? Меге кем барар? Қайтса да, карып калгам ине — деп, кече ле, эјези база ла ол јанынан сөс айдарда, Маадай баштап ла санаазын чыгара айтканын бойы да сеспей калган.

— Санан... Ајыктан. Кижее барбаган карган кыстар да бар... Тул да келиндер жүрү — деп, Қуйка јымжак үндү айткан.

Тогузынчы бажалык

Маадай, Караны городко апарган согында, келер јайда, күүк айда, тайгада жүреле, неннг де учун јайгы турлуга көчүп келгилеген койчыларды айылдаган. Күүктин үни анда-мында јаныланып турганын угарга да јакшы. Эбире јап-јажыл. Кейдин арузын јурт јердеги кейге канайып түндеер. Јурт јерде төс оромло кандый машиналар жүрбейт дейзин: кош тартар јаан да машиналар, кийиндеги эки көлөсөлөри јаан «Беларустар» кайда. Ого коштой јенил јорыкту машиналар, мотоциклдер. Олор јаңыс та төс јолло эмес, је айылдар ортозында чичке ле тапчы јолдорло мантажып, тоозын-тобрак көдүретени база чак. Онын учун кей де тоозын-тобракту деп билдирип турар. А мында, тайгада, кей ап-ару. Көк өлөңнин ле жүзүн чечектердин тату јыды кижинин су-кадыгына сүрекей ле керектү немедий. Кенертен чагананын да јыды јытанып келген турар. «Койчыларга кандый јакшы. Эрте эзен жүрген болзо, эмди ончобыс мында јадар эдибис» — деп, Маадай ичинде сананып, калганчы кобыда турган турлуга келди. Бу турлуда — Јазу. Билезиле койлор кабырып, олор Межелик деп јерде калганчы јети јылдын туркунына тургулап јат.

Јазунын үйи — Базым — бојо кайнаткан ошкош. Бојонын ба, сарсунын ба јыды јытанат. Чуурым да көрүнбейт: калганчы өйлөрдө аракы азышты аймак ичинде

чек јоголтсын деп, областтан аңылу јакылта келгенин ончо улус јакшы билер. Онын учун чуурымнын турганын да көрбөзін, аарчынын сарсузы да акканына учурабазын.

— Јазу кайда? — деп, Маадай Базымнаг ого канза азып береле, кейди тыныда көксине кийдире тынып, сурады:

— Өзөккө түшкен. Сельпого... А не?

— Тегин сурабас па? — деп, Маадай айылдын ичин ајыктап, Базымнын уруп берген чайын ичип, кайкаганду унчукты.

Эжик калт эдерде, Маадай ол јаар көрди. Кем де кирип келер керек. Байла, балдар. Је јангы аскан бојонын јыды јылыйгалак, база ла селт эдип, јытанып калды. «Балдар канайып айылга кирбей туру эмеш? — деп, Маадай сананды. — Айса олор, аскан аарчыны каруулдап, айылдын ичкери јанында јырааларга барып туру эмеш пе?».

База ла эжик калт этти. Базым да, Маадай да эжик јаар көргүледі. Торкочы кирип келди. Ол тал-орто сынду, чичке кара кабакту, өдүк јок, кара јикпелү ле киртийле, борорып калган ак чамчалу эмтир. Кирип келеле, јенезинин јанына отурып алды. «Јакшылар» ла деген сөстөн өскө нени де айтпады.

— Чайлап алала, ойто койго барар болбойын? — деп, јенези Базым сурады.

— Эйе — деп, Торкочы јангыс ла сөслө каруу јандырды.

Маадай эрмек айтпай ла отурды. Ол ненин де учун Торкочыны, јангы ла көргөн чилеп, карыш ла бажында ајыктап турганын кыс билип ийген ошкош. Базым, јаандап калган кижі, бу керекти сезип те салза, та ненин де учун јакшызынып тургандый билдирди. Онын чырайында кандый да күлүмји көрүнүп калды. Керек дезе кокырлап ийерге арга бергендий бодолды. Андый да болзо, ол санаазынан айрылып, куучынды Јазуга көчүрди:

— Качан келгей не?

— Керек бар беді? — Базым кайкады.

— Бар ла.

— Сақып алзаң. Күн ашкалакта, једип келбей ол.

— Је, бир ле болгон, кийинде куучындашкай — деп,

Маадай айдала, айагын тойдым дейле берип, атанадым деди. Онын бачымдаганы неден улам боло бергенин Базым кайкап артты.

Чынынча айтса, Маадай Жазуны тегин ле сураган. Жайгыда өлөн ижинде малчылардын бригадына кожо иштеери жанынан эрмектежер керек болгон. Же ол жанынан эм тургуза Базымга айтпас деп шүүйле, Маадай адына минеле, ненин де учун байагы келген жолло ойто кыр өрө салган, кайда да Торкочынын койлоры болор керек. «Күнерик меесте болбозо» — деп, Маадай сананала, Межеликтин бир кырлагын одыра жортун келзе, чын ла, койлор мында жүргүледи.

Жаан удабады, Торкочы койлордын үстиги жанында, жаан таштын үстинде көрүнди. Ол до Маадайды көрүп ийген болор керек. Керек беги. «Тон ло кыс эмес ол» — деп, ичинде сананала, ол адынын оозун туура тартты.

— Э-э, Торкочы! — деп, Маадай чүрче ле онын жанына жедип келген, адынан түжүп, унчукты.

— А, бу слер турыгар не? — деп, жалакай үниле кыс унчугып, буттарынын бажына көрүжин көчүрди. — А мында нени эдип турганаар?

— Койлоор күүним келип жат. Бот кемле кожо койлоор?.. Онын учун койлордын жанына ла жортуп жүрер күүним келерде, бу ла... мынайып жүрүм.

Маадай анайда айдала, ыраак туулардын баштарын да ак карды көрүп, бу тайгада ару кей ол ло ару мөн-күлөрдөн деп куучындады.

— Кой кабырар кижин канайып табылбайтан слерге? — Торкочы содон ташка эптү отурала, жанында турган Маадайдан сурады.

Олор экү ле куучындашкан. Торкочы тын ла жаш эмес. Ого жирме алты жаш. Бир уулду. Анайып ла, кижее барбай жадып, бир уул таап алган. Балада ненин жаманы бар эди. Табылган, чыккан немени азырап ла албай. Торкочынын чырайы тын да көрүмжилү эмес, же онын толо эди-каны, төжиндеги жаан эмес эки межелик, курлаа тужын өдө конгон калын ла жоон чагкы — ончозы кижинин бойына жылбиркедип турганы солун. Кандый ла жажыт эр кижинин күүнин бойына тартып жылбиркеткенин кем де сөслө айдып албас.

Таң алдында бир эмеш жааш жааган кийинде, ар-бүткенди көрзөг, жаңырылып калгандый. Жагыс та жагмыр эмес, же алагүннин ачык-жарык чогы да жерди жа-

чек жоголтсын деп, областтан аңылу жакылта келгенин ончо улус жакшы билер. Онын учун чуурымнын турганын да көрбөзүң, аарчынын сарсузы да акканына учурабазың.

— Жазу кайда? — деп, Маадай Базымнанг ого канза азып береле, кейди тыгыда көксине кийдире тынып, сурады:

— Өзөккө түшкен. Сельпого... А не?

— Тегин сурабас па? — деп, Маадай айылдын ичин айкап, Базымнын уруп берген чайын ичип, кайкаганду унчукты.

Эжик калт эдерде, Маадай ол жаар көрди. Кем де кирип келер керек. Байла, балдар. Же жаңы аскан боюнун жыды жылыгалак, база ла селт эдип, жытанып калды. «Балдар канайып айылга кирбей туру эмеш? — деп, Маадай сананды. — Айса омор, аскан аарчыны каруулдап, айылдын ичкери жанында жырааларга барып туру эмеш пе?».

База ла эжик калт этти. Базым да, Маадай да эжик жаар көргүледи. Торкочы кирип келди. Ол тал-орто сынду, чичке кара кабакту, өдүк жок, кара жиппелү ле киртийле, борорып калган ак чамчалу эмтир. Кирип келеле, жегезинин жанына отуруп алды. «Жакшылар» ла деген сөстөн өскө нени де айтпады.

— Чайлап алала, ойто койго барар болбойун? — деп, жегези Базым сурады.

— Эйе — деп, Торкочы жаңыс ла сөслө каруу жандырды.

Маадай эрмек айтпай ла отурды. Ол ненин де учун Торкочыны, жаңы ла көргөн чилеп, карыш ла бажында айкап турганын кыс билип ийген ошкош. Базым, жаандап калган кижжи, бу керекти сезип те салза, та ненин де учун жакшызынып тургандый билдирди. Онын чырайында кандый да күлүмжи көрүнүп калды. Керек дезе кокырлап ийерге арга бергендий бодолды. Андый да болзо, ол санаазынан айрылып, куучынды Жазуга көчүрди:

— Качан келгей не?

— Керек бар бедди? — Базым кайкады.

— Бар ла.

— Сакып алзаң. Күн ашкалакта, жедип келбей ол.

— Же, бир ле болгон, кийинде куучындашкай — деп,

Маадай айдала, айагын тойдым дейле берип, атанадым деди. Онын бачымдаганы неден улам боло бергенин Базым кайкап артты.

Чынынча айтса, Маадай Жазуны тегин ле сураган. Жайгыда өлөң ижинде малчылардын бригадазына кожо иштеери жанынан эрмектежер керек болгон. Же ол жанынан эм тургуза Базымга айтпас деп шүүйле, Маадай адына минеле, ненин де учун байагы келген жолло ойто кыр өрө салган, кайда да Торкочынын койлоры болор керек. «Күнерик меесте болбозо» — деп, Маадай сананала, Межеликтин бир кырлангын одыра жортун келзе, чын ла, койлор мында жүргүледи.

Жаан удабады, Торкочы койлордын үстиги жанында, жаан таштын үстинде көрүнди. Ол до Маадайды көрүп ийген болор керек. Керек беги. «Тон ло кыс эмес ол» — деп, ичинде сананала, ол адынын оозын туура тартты.

— Э-э, Торкочы! — деп, Маадай чүрчө ле онын жанына једип келген, адынан түжүп, унчукты.

— А, бу слер турыгар не? — деп, јалакај үниле кыс унчугып, буттарынын бажына көрүжин көчүрди. — А мында нени эдип турганаар?

— Койлоор күүним келип јат. Бот кемле кожо койлоор?.. Онын учун койлордын жанына ла жортуп жүрер күүним келерде, бу ла... мынайып жүрүм.

Маадай анайда айдала, ыраак туулардын баштарында ак карды көрүп, бу тайгада ару кей ол ло ару мөңкүлерден деп куучындады.

— Кой кабырар кижии канайып табылбайтан слерге? — Торкочы содон ташка эптү отурала, жанында турган Маадайдан сурады.

Олор экү ле куучындашкан. Торкочы тын ла јаш эмес. Ого јирме алты јаш. Бир уулду. Анайып ла, кижее барбай јадып, бир уул таап алган. Балада ненин јаманы бар эди. Табылган, чыккан немени азырап ла албай. Торкочынын чырайы тын да көрүмјилү эмес, је онын толо эди-каны, төжиндеги јаан эмес эки межелик, курлаа тужын өдө конгон калын ла јоон чанкы — ончозы кижини бойына јилбиркедип турганы солун. Кандый ла јажыт эр кижинин күүнин бойына тартып јилбиркеткенин кем де сөслө айдып албас.

Таң алдында бир эмеш јаш јааган кийинде, ар-бүткенди көрзөн, јанырылып калгандый. Јагыс та јагыс мыр эмес, је алагүннин ачык-јарык чогы да јерди ја-

жытып турбай. Куштардын, анчада ла күүктердин, үндери бу жаңыртула кожо кеендиктин кереези ле чүми ошкош.

— Көрзөң дө, Торкочы, — деп, Маадай он колын ичкери сунды, — бу жаңы жайылган жажыл бүрлү агаштарды ла жырааларды, јенестү ле жүзүн-јүүр јалбактарды ла бүктерди тайанган тууларды! Мынайда турарга кандый јакшы!.. А мен дезе туку ак башту тууга түней... Кандый да кунукчыл бар... Ондоп болбой јадым... А сен, Торкочы, кажы да тууга түней эмезин...

— А неге түней? — Маадайдын куучынын үзүп, кыс кайкап чыкты.

— Слер бе?.. Сен... бу ла келген јастын бойы ошкожын.

— Кудай-ай, бу јажыма мындыј макташты баштап ла угуп јатканым бу.

— Мындыј сөстөрдн мен сеге катап-катап айдар күүним бар. Јаңыс ла электебейтен болзон.

Торкочы күлүмзиренеле, туура көрди. Јүзин эзинге удуратударда, саамай тужындагы бош чачтары элбиреп чыкты. Онын күлүмзиренгени удабай ла өчө бергендий болды. Мыны сезип, Маадай да кунукка түже берип, ойто ло ойгонгон көгүстен кыска јарагадый сөстөр табарга кичеенди. Торкочы мыны ажындыра сезип ийген ошкош:

— Меге андый сөстөрдн не айдарга албаданып јадыгар?.. Маадай, слер калас өй өткүрбейтен болзогор... Мен керегинде тегин ле анайда сананбагар.

Торкочы Маадайга кылчас эдип көрөлө, өрө турды.

— Сен керегинде жаңыс ла јакшыны санангам. Јамаңды керектеген болзом, тегин јерге, чын, өй өткүрбес те эдим... Мени јастыра ондоп јадын, Торкочы — деп, Маадай актанып баштады. Бу актаныш та эмес. Чике, чын айткан сөс. Жаңыс ла онын күүнин Торкочы ондойтон болзо, ол бу ла турган кайадан, сүүнчиден улам калып та ийзе, бир табы болор эди. — Торкочы — деп, Маадай пени сананып турганын бого ло айдар күүни келди. — Билерин бе, бис экү кожо јуртаар учурлу.

— База нени айдарга тураар? — чала күлүмзиренип, байа тура жүгүрген бойы, эмди отура түжүп, Маадайга чике көрүп, Торкочы сурады. — База нени күүнзедигер, айдыгар ла.

Торкочы Маадайдын эки көзине чике көрүп алган, ол

база нени кокырлап айдар болотон деп сакып отурды. Же Маадай ого бастыра бар күүни айтканын ол эмдигече билбей, оныла кокырлажар деп шүүп алды.

— Жок, Торкочы, кокыр эмес... Сенде бир уул бар... Менде эки бала. Учунчизи, Кара, кичинек... Оны былыр ла оок балдардын туразына табыштырып ийгемди сен, байла, уккан ла болбойын. Городто. Государство чыдадып берер... Эмеш ле чыдаза, мен оны ойто барып эжелерим... Анайда куучындашпазан да, кижинин балазын өскө кижин алар эмес. Чыдагай ла.

— Мен слердин бу сөзөөргө каруу эдип нени айдарымды слер ажындыра сананбадаар ба? — Торкочы катуун тартынып айтты.

— Санангам ла, Торкочы. Айландыра. Эбиреде. Мен, көп лө болзо, сенен алты жашка жаан. Бу башка сеге тын ла кунук этпес учурлу. Бодозон, мен жаңы ла жүрүм жүрүп баштагам болгом. Жүрүмнин кидим өйи меге жаңы-жаңы ла башталган тужында Эрте жада калган... Же оны эмди канайдар. Андый салым болуп калганда.

Маадай Торкочыга көпти-көпти айдарга сананган, же кыстын күүнин угарга база керек. Тонг өткүрө көп айдых, бүдүмчилеер деп турала, чек керек үрелип калбазын деп бойы да учында чочый берди.

— Сан башка эмитиреер — деп, учында Торкочы өрө туруп, унчукты.

— Мен сени тын бачымдатпай жадым. Карууны табынча сананып берзин деп... Ой жеткилипче... андый да болзо, удатпа... Мен бу городко барып келзем, сеге жолыгарга өнөтийин бери тайгалаарым.

— Акыр, күн ажып браат, койлор жууйдым — деп айдала, таштан ташка калып, Торкочы ичкери басты.

Маадай ого койды түргөн жуужып береле, айтты:

— Торкочы, келер туштажуга жетире.

— Жакшы болзын! — деп, Торкочы колын жаңыды.

Анайып олоор Межеликтин меезинин эдегине айрылышты. Маадай өзөк төмөн мантатты.

Онынчы бажалык

Маадай тайгадан өзөккө түжерде, өзөк-буурынын келтей жарымызы анда артып калгандый болды. Ол керек дезе эезинин айткан сөстөрүн учына жетире угуп-укпай ла турган неме ошкош. Эјеzi Мекеш ле Чинчейди калганчы өйлөрдө жаантайын бойына апарып, азырап ла кондырып турганы база тегиндү эмес. Олордын адазы эмеш улустын ортозына жүрзин, айса кемди-кемди көрүп, бойына үй кижиге таап алар. Балдарыла кожо отурза, ого кижиге белен табылбас деп, эјеzi чын шүүп алган.

— Сен база ла Карага барып келерге бе? — Куйка Маадайдан соныркап сурады.

— Эйе... Канайып оны кижиге ундыр.

Бу жорыкта Маадай жеңил жорыкту машинага отуруп барган. Аймакка келзе, столовыйдын жанында эки жеңил жорыкту машина турган. Ажанбай да, Маадай олорды каруулдаган: айса, бир-бирүзи городко апарардан маат жок.

Маадайдын ол сезими калас болбоды Столовыйдан чыккан эки ииттин бирүзи, оозын коларткышла арчынып, куу өңдү машинага базып келеле, онын көлө-сөлөрүн бутла тееп, аяктап көрди. Бу ла өйдө Маадай, жүктөнгөн рюкзактын алганча ла ого базып келип, жакшылажала, сураган:

— Слер городко бо?

— Эйе.

— Мени, жер бар болзо, кожо алзаар... Анда уулым бар, ого барадым.

Иит уул Маадайды будынан ала бажына жетире көрөлө, айтты:

— Бачымдабай турган болзогор, же, отурыгар. Жаңыс мен жолой көп магазиндерге кирерим.

— Жок — деп, Маадай каруун жандырды. — Мен де магазинге кирерим. Карын жакшы.

— Отурыгар.

Маадай рюкзактын жардынан алала, машинанын кийиндеги эжигин ачып, отуруп алды. «Эптү, жакшы. Түргөн жорыкту» — деп ичинде сананды. Шофер сол карманына ключти салала, машинаны күркүредип ийди. Ак тоозын кийинин ары чөйлип ле калбай.

Жолой жиит кижн, шофер, Маадайдан көп тө сурак сурабады. Керек десе магазиндерге де кирбеген. Јагыс ла магазинге киреле, балдарга кийим сураган. Саду-чы јок деерде, јаантайын канайып болбой турган деп ачынала, Маадайга барактар деген. Ол ло, машинага отурган ла јерде, город јаар шунудып ийгендер. Кем-зинде де үн јок.

— Слерге кайда түжер керек? — деп, городко јеткен соғында шофер сурады.

— Јаш балдардын туразына једин алар керек ле — Маадай амадузын чике айтты.

— Јетирип саларым — деп, жиит јалакай үниле Маа-дайды сүүндирди. — Ойто качан јанарга турганыгар?

— Келген керегим капшай бүтсе, эртен де јана бер-бей... Керек десе бүгүн де.

Маадай јаш балдардын туразына кирип келзе, мын-да сүрекей тымык. Бастыра балдар уйуктап јаткандый. Балдар алаачыларда да табыш јок. Келеле, эжиктин јанында бир канча кире отурган. Узак өйдин бажында, јолыгуга оройтыганынан улам бойы бурулу кижн чи-леп, јаманысты таштагар, бисте јуун болгон деп, кел-ген үй кижн айтты.

— Балаарга келдигер бе? — деп, учында сурады.

— Эйе. Уйуктап јат па?

— Балдар ончозы уйкуда... Слердин балаардын ады Кара беди?

— Эйе. А не?.. — Маадайдын көстөри јаандай берди.

Келген үй кижн айылчыны ширтеп көрөлө, сары ча-чын кайра сыймай согуп, айтты:

— Слердин уулчагарды азырап аларга өскө кижн алган... Бойынын балазы эдип бичидип алган.

Маадайдын көстөри арай ла јыкпыктарынан чык-пай калды. Буттары, арыган чылап, јүк ле арайдан бут кырында турды: кыймык ла этсе, бастыра бойы јер-ге мыч ла барып түшкедий бодолды.

— Слер нени айт јадаар, билереер бе?! — Маадай атыйланып чыкты. — Ондый немени слерге кем айт-кан?! Андый јан бар ба?

— Бар, бар. — Онын учун бис јаш баланы кижиге берип ий турбай... Јан јок болзо, слерге де бербес. Алза, алзын деп, бооро бойыгар јөпсиндеер не. Эм не?.. Оны слер база ундыбас учурлу.

Маадайдың буттары ээлжиндеп турала, алдындагы ордына кире берди. Оны та кем де уур маскала көксине соккон немедий деп бойына билдирди. Санаазы арай ла уча бербеди ошкош. Колдордың сабарлары кабышпай тургандарын не деп айдар.

— Мария Петровна кайда? — деп, Маадай, ненин де учун ол кижиге аргадап алар учурлу деп, бойында кенерте сананала, сурады. Ол ок өйдө ол до эм нени этсин деп шүүй соголо, унчукты. — Жок, тегин сурап турум. Ончозы жарт.

Мария Павловна бу керекте жаан учурлу. Баланы бербес деген болзо, Караны эмди ле экелип, адазыла жолуктырып ийбей. «Арай ла келбей удаганымды не деер — деп, Маадай бойун бурулады. — Уйа баскан такаа чылап, не жаттым болбогой?»

— А кемге бергенигер? Ады-жолу, өбөкөзи не улус? Кайда жатып жат? — деп, бир уунда сурактары оозынан төгүлө берди.

Сары чачы алтындалган орус келин айтты:

— Онызы жажыт, блар. Алган да улус, бис те мыны жажытта тудуп жат. Андый жан.

— Айдарда айтпазаар ба?

— Жок. Айдар жаным жок. Ого коштой оны кемге берген, кайда жатып турган — чаазындар мында жок.

— А кайда барган?.. Уча берген бе? — кыжыгы тудуп, Маадай сурады.

— Кайдан көрөйүн, кайдан билейин — дейле, келин кижиге, Маадайга менде болужар арга жок деп айткандый кеберлү, эжикти жабала, жүрө берди.

Маадай калак ла калак дейле, эки катап чақылдан, кайткан-кайткан неме бу деп кородоп, жаш балдардын туразынан чыгала, бажы ла жайган жер жаар басты. Онын уккур кулагына куштардын үни угулбайт. Күркүрөп турган машиналардын табыжы токтоп калгандый. Жажыл ором куп-куу немедий, оны жоткон боро кумакла бөктөй согуп салганына түңгей. Кулак нени де укпайт ошкош. Бир ле билинип келзе, городтын он жанында бийик туунын алдыла агып жаткан жаан эмес суунын ол жанында кечип калтыр. Суу шуулап, үсти күннин чогына жалтырап, агып ла жатты.

— Бу мен кайдаар аңаатып барып жаткам? — деп, бойынан бойы ачурканып сурады. — Кижиге жүүлүп бараткан болбой.

Анайда айдала, эбире ајыктанды: кижн көрүнбейт. «Бойыла бойы куучындажып турган, санаазы једикпес кижн болбозын деп улус санаабазын» — деп, ичинде сананып калды.

Ол тудунчагын алганча ла «Туулу Алтай» деген гостиницага келди. Онын эжигинде улус көп эмтир. «База ла јер јок болбайсын. Эм кайда барып конотон?» — деп туйук сананды. Текпишти өрө чыгып, эжик ачып кирдинг кажы јанында, кийин јанында үн угулды:

— Је керегееер бүдүп калды ба, блар?

Маадай кайа көрзө, байа түште кожо келген шоферы эмтир. Сүүне берди: кожо болотон кижн табыла берген.

— Јанараар ба? — деп, ол сурады.

— Күн ажа берген, орой эмес пе? — Маадай алаңзыды.

— Алдырбас... Түн ортодо јеристе болорыс.

— Аймактаң ары канайып јанатам?

— Бистинг айылда конуп алаар — деп, уул шүүлте чыгарды. — Бачымдап турган болзоор, айлаарга апарып та саларым ла.

— Озо ажанып алаалык па? — Маадай аштап турганын јангы сезип, нөкөрзип турган јнитке айтты. — Бүгүн бис јолой ажанбаганыс не. А?

Јолой Маадай көп-көп куучындаган. Шоферго байа түштеезиндий кунукчыл эмес. Онын машиназы түрген де барып јатса, је кожо барып јаткан Маадайдын куучынын ол там ла јилбиркеп уккан. Анчада ла Кара деген уулын өскө кижн азыраарга алганы кайкамчылу.

— Андый јанг бар дежет пе? — деп, аймакка једип жүреле, јиит шофер сурады.

— Бар дежет — деп, Маадай уйку аразында эрмектенет. — А, канайдар оны, андый јангы... Бойы билзин.

Он биринчи бажалык

Маадайды ол ло түнде ол јиит айлына јетирип салган. Је канайып та арыза, канайып та чөкөнзө, ол бүгүн эрте турган. Эки көнөкти алганча сууга барган. Са-ры таңнын сооксымак эзини эди-канын сергиде согуп ийгенине ол сүүне бергендий болды. Уур санаалар јо-

берген. Кейде жаңыс ла куштардын ўни жаңыланып турды. Јалбакты ла кырларды төмөн түшкен јолдор аккан суулардан там теренжип калдылар. Маадайдын келгенине Јазу ла Базым сўўне бергендер. Қалғанчы өйлөрдө олардын турлузына кем де келбеген. Солун-собыр угушпаган.

— Бала-баркан кандый жүргүлери? — деп, Базым сурады.

— Кем јок ло — Маадай каруун берип, удур мындагы тайга-ташта јаткан улуста не солун барын сурады.

Торкочы айлында јок болды: ол койлой берген. Андый да болзо, Маадай оны сурабады — јолыга бербей. Эм тургуза неме билбечи ле болуп жүрбей. Боорогы берген сурактын каруун капшай угар керек. Онон өскө бу тайгага не келген деп. Жаңыс ла ого јолыгарга, бар-јокты куучындажарга амадаганы тегиндү эмес. Јаш улус эмес, түн ортозына јетире жүретен өйлөр туку качан өткөн.

Маадай Јазу эштен чыгала, одыракты өдүп, Торкочынын койлоп жүретен јерин бедреп барды. Мындагы ла јеринде болор керек деп, бойында шўўп алып, ууланган. Ол јерде јок болзо, онон бийик чыккан. Кобынын бажы јаар јер айан эмей. Анда канча да мун койлор јайлаза, одор јеткил. Олөн-чөп тизеден ажып калган. Маадайдын айдыжыла болзо, колхозтын мериносторынын чичке куйруктары эт-јуу алынып, бел-сырты баспактый болуп, семиргилеп калган.

— Жаңыс ла той эдер керек. Белкенчек деп неме талдама — деп, Маадай кокырлаар деп јадып, мында арай ла бойы қаткыга түшпеген эди.

— Сенин де белкенчегинди улус сакуп турган болбой — деп, Јазунын ўйи Базым, келтей көзин имдеп ийеле, айткан эмей. Маадай бастыра бойы изип чыккан. Қарын, кокыр ол бойынча токтоп калган.

«Мен чын да слерге белкенчек түжүртирерим» — деп, ол тушта, Торкочыга јолыккан сонғында, ол сананган. Ол сөстөрин Маадай эмди база эске алды.

Торкочы, чын да, койлоп ыраак бартыр. Онын койлоры јааштын кийнинде ап-апагаш немедий. Тын ла јунунган. Јаланда отоолоп жүргенин көрзө, торт ло ак туман ошкош.

— О-о, Маадай! — деп, Торкочы сўрекей сўўнди. — Городтон качан келдигер?.. Не солундар бар?.. Кара

кандый? — деп, бир канча сурактарды ээчий-деечий берип, эки көзүн Маадайдан албай турды.

Маадай Торкочынын эки колынан тудуп, күлүмзиренип, ол кандый жүргенин сурады.

— Мен де кем жок. Же слер бойоордын солунугарды куучындазаар.

Маадай солун-собырын төкпөй-чачпай куучындап берди.

— Эмди, Торкочы, жангыс ла сенин жөбинди угарга келдим — деп, учында Маадай айда салды. — Кара бажымды жастыкка салзам, жастык билдирбейт, төжөгим алдымда жок, тегин ле жерге жаткан неме ошкош... Андый айалгада.

Торкочы эпжоксынып отурды: капшай ла айткан кереги ол, — алыжары — деп ичинде сананды.

— Керек дезе акаң ла жеңең де билер ошкош — деп, Маадай, онын колын салып, айтты. — Кой семирген, тойлор удабас башталар болор дежет.

Торкочы эрмек айтпай, төмөн көрди. Маадай энгилеп, онын төбөзине тумчугун тийдирип, эркелегенин билдиртти. Торкочынын эриндеринде күлүмжи чечектеп чыкты. Маадайдын көстөрине жылу көрүп, нени де айтпай, өдүгенин кончынан калта кодоруп, ого берди.

— Белек пе? — деп, кыстан сурады.

— Белек — деп, Торкочы угулар-угулбас үнденди.

— Шабылаган учуктары торт ло солонгудый туру не. Бу ла күндөрдө, жааштардын кийнинде, сайган солонгударды көрүп көктөгөн болбойун?.. Андый ба?..

— Эйе... Алагүн ле тушта солонгы сайып ла ийзе, учуктарды салып, шабылап көктөгөм — деп, Торкочы отурган жеринен өрө туруп, айтты.

— Жаан быйан! Мен мыны көзимнин чогун чылап алып жүрерим, — анайда айдала, Маадай Торкочыны кучактай согуп, эриндеринен окшоп ийди. Анайда экү узак туруп калтырлар. Маадайдын ады бышкырбаган болзо, айса, онон до удаан кучакташкан туар эди.

— Та не де болор. Ат ачу бышкырып ийгенде — деп, Торкочы Маадайдын кучагынан айрылып, айтты.

Маадайдын санаазы, күүни канатталып чыкты. Торкочы калтаны ого тегиндү кеслеп көктөбөгөн. Ол, байла, онын боорогы берген сурактарынын каруузы. Эмди жангыс ла жаап куучындажар керек... Качан?.. Тын ла

удатпас. «Тойды күстенг ле бери эдер керек» — деп, Маадай ажындыра шүүди.

— Билеринг бе, Маадай, — Торкочы эки колын онын эки ийиндерине салып, көстөрине чике аярып, айтты. — Мен сени калганчы өйлөрдө энирлерде үргү баскан кирбиктерим өткүрө көрүп, сананып ла жадала, уйуктап каларым... А мында, койлоп жүреле, кандый бир соок таштыг үстине жангыскан отураарыг ла отураарыг. Сананарыг ла сананарыг. Та нени де ондоп каларыг, же ойто ло туйук санаага түжеринг. Ондолуп келген сурак катап ла жарты жок болуп жылыып калар. Кезикте нени де сананар күүнинг жок.

Маадай Торкочынын курлаазынанг эки колыла курчай тудуп алган турды. Экүнинг кара көстөрининг чокторы бой-бойына тийжип, чагылыжып тургандый болды.

— Узак өйлөргө тушташпаанынанг улам мениг көксимде жангыс ла ачу-корон санаалар толуп калгандый. Сен, Торкочы, бойынның бу сөстөрингле, калта белегингле мениг кунугымды, жангыскан бол турган өйлөримди жоголтып ийдинг... Алкыш. Мениг бу сөстөримди бисти эбиреде турган агаштар угуп туру. Акту күүнимненг айдадым.

— Мен жаантайын койлоп жадым... Айылда артала, анда нени эдер. Акам ла жеңем айылда болзын... Олордо иш көп. Меге не... Кырларла бас жүрзег, неден де артык — деп, Торкочы айтты.

Олор экү бүгүн көп сурактардын аайына чыккан. Бар жок күүндерин чыгара айдышкан. Нени де жажырыппаган.

Күн ажарга жууктай бертир. Өзөктөн чыккан көлөткө кырдың бажына жууктап келетти. Маадай Торкочыга койлорды жуужып, өзөккө түжүришти.

— Же, сакы... Бу ла айдын учында. Ого жетпей, айса болзо, мен сеге база катап келип жолыгарым — деп, Маадай, адының оозын өзөк жаар тартардың алдында, Торкочыга ат үстинен энилип келип, онын эриндериненг окшоп ийеле, айтты.

— Якшы болзын, Торкочы!

Маадай бурылчыкты өткөнчө, Торкочы айыл жаар чубажып жанган койлордың кийнинде туруп, оны узак аяктап калган. Маадай да эки катап кайа көргөн.

Торкочынын амыры бузулган: айлынанг ла чыкса, өзөкти төмөн көрөр: улус келип жат па? Айса Маадай

нени-нени сананган келип јаткан болор бо деп. Је кем де көрүнбейт. Эңир кирзе, кижн келеткен болзо, ийттер үрүп ийер учурлу. Је Јазунын ай-калапту ийттеринде кынгыс та үн јок конгылайт. Торкочынын жүрүминде не де болуп турганын јенези Базым сезип турган болгодый. Не дезе, көзинин учыла јаантайын оны ајыктап турганын кыс јарт билип алган. Торкочынын уулы, Кыпчак, эмди алты јашту. Маадайдн Мекежинен төрт јаш кичинек, Чинчейден — эки јарымга. «Јок, кемге де барзам, менин баламды јаман көрзө, кичинек те болзо, мен ол ло күн онын айрылып, жүре берерим» — деп, калганчы өйлөрдө Торкочы сананар болды.

Он үчинчи бажалык

Маадай ол ло күн тайгадан келеле, эјезине айдын учында той эдерин айдып салган. Эјезине ол орой эңирде кирген болгон. Балдары уйуктагылап јадарда ойгоспогон. Качан айылдан чыгып келерде, јер ле тегери карануйга алдырып койтыр. Андый да болзо, күнбадыш јаар туку качангы эңир тагдактын калганчы јарыгы там ла өчүп баратканы иле көрүнди. Бу ла билер-билдирбес тагдакка тутай карануйда кейтигип учушкан јарганаттар кезик аразында көскө јалт-малт эдип көрүнген бойынча јоголып калат.

Маадай айлынын эжигине келип, сенектин бозогозына отурала, узак танкылаган. Јуук јанында карындары тастайган уйлары күүн-күч јок кепшенгилейт. Јуртта анда-мында ийттер үргүлейт. Эртен, айса, јакшы күн болор, күн ажарда, онын тагдагы сүрекей кызыл өңдү болгон. Эмди там ла јоголып баратты.

Кайда да ыраакта, јер ле тегеринин јиги јок карануйында, јалкын јалт эдип калды. Јок, каан күндер болор учурлу деп, Маадай калганчы канза таңкыны тартып, бойында сананды.

Кенетийин ол ненин де учун јада калган үйин — Эртени эске алды. Санаазында айылдын ла эжигинин јанында Маадаиды ајыктап тургандый бодолды. Ол озо баштап корко до берди: туку качан јада калган кижн канайып сагышка кирди эмеш деп, Маадай чочыганду сананды. Онын сүнези мында базап турган болбой.

удатпас. «Тойды күстен ле бери эдер керек» — деп, Маадай ажындыра шүүди.

— Билеринг бе, Маадай, — Торкочы эки колын онын эки ийиндерине салып, көстөрине чике аярып, айтты. — Мен сени калганчы өйлөрдө энирлерде үргү баскан кирбиктерим өткүрө көрүп, сананып ла жадала, уйуктап каларым... А мында, койлоп жүреле, кандый бир соок таштын үстине жангыскан отураарын ла отураарын. Сананарын ла сананарын. Та нени де ондоп каларын, же ойто ло туйук санаага түжерин. Ондолуп келген сурак катап ла жарты жок болуп жылыып калар. Кезикте нени де сананар күүнүн жок.

Маадай Торкочынын курлаазынан эки колыла курчай тудуп алган турды. Экунин кара көстөрүнүн чокторы бой-бойына тийжип, чагылыжып тургандый болды.

— Узак өйлөргө тушташпаанынан улам менин көксимде жангыс ла ачу-корон санаалар толуп калгандый. Сен, Торкочы, бойыннын бу сөстөрингле, калта белегингле менин кунугымды, жангыскан бол турган өйлөримди жоголтып ийдин... Алкыш. Менин бу сөстөримди бисти эбиреде турган агаштар угуп туру. Акту күүнимнег айдадым.

— Мен жаантайын койлоп жадым... Айылда артала, анда нени эдер. Акам ла жеңем айылда болзын... Олордо иш көп. Меге не... Кырларла бас жүрзег, неден де артык — деп, Торкочы айтты.

Олор экү бүгүн көп сурактардын аайына чыккан. Бар жок күүндерин чыгара айдышкан. Нени де жажырышпаган.

Күн ажарга жууктай бертир. Өзөктөн чыккан көлөткө кырдын бажына жууктап келеттн. Маадай Торкочыга койлорды жуужып, өзөккө түжүришти.

— Же, сагы... Бу ла айдын учында. Ого жетпей, айса болзо, мен сеге база катап келип жолыгарым — деп, Маадай, адынын оозын өзөк жаар тартардын алдында, Торкочыга ат үстинен энгилип келип, онын эриндеринен окшоп ийеле, айтты.

— Жакшы болзын, Торкочы!

Маадай бурылчыкты өткөнчө, Торкочы айыл жаар чубажып жанган койлордын кийнинде туруп, оны узак аяктап калган. Маадай да эки катап кайа көргөн.

Торкочынын амыры бузулган: айлынан ла чыкса, өзөкти төмөн көрөр: улус келип жат па? Айса Маадай

нени-нени сананган келип јаткан болор бо деп. Је кем де көрүнбейт. Энир кирзе, кижн келеткен болзо, ийттер үрүп ийер учурлу. Је Јазунын ай-калапту ийттеринде кыгыс та үн јок конгылайт. Торкочынын жүрүминде не де болуп турганын јенгези Базым сезип турган болгодый. Не дезе, көзининг учыла јаантайын оны аыктап турганын кыс јарт билип алган. Торкочынын уулы, Кыпчак, эмди алты јашту. Маадайдын Мекежинен төрт јаш кичинек, Чинчейден — эки јарымга. «Јок, кемге де барзам, менин баламды јаман көрзө, кичинек те болзо, мен ол ло күн онон айрылып, жүре берерим» — деп, калганчы өйлөрдө Торкочы сананар болды.

Он үчинчи бажалык

Маадай ол ло күн тайгадан келеле, эјезине айдын учында той эдерин айдып салган. Эјезине ол орой эгирде кирген болгон. Балдары уйуктагылап јадарда ойгоспогон. Качан айылдан чыгып келерде, јер ле тегери карануйга алдырып койтыр. Андый да болзо, күнбадыш јаар туку качангы эгир тандактын калганчы јарыгы там ла өчүп баратканы иле көрүнди. Бу ла билер-билдирбес тандакка тутай карануйда кейтигип учушкан јарганаттар кезик аразында көскө јалт-малт эдип көрүнген бойынча јоголып калат.

Маадай айлынын эжигине келип, сенектинг бозогозына отурала, узак танкылаган. Јуук јанында карындары тастайган уйлары күүн-күч јок кепшенгилейт. Јуртта анда-мында ийттер үргүлейт. Эртең, айса, јакшы күн болор, күн ажарда, онын тандагы сүрекей кызыл өңдү болгон. Эмди там ла јоголып баратты.

Кайда да ыраакта, јер ле тегерининг јиги јок карануйында, јалкын јалт эдип калды. Јок, каан күндер болор учурлу деп, Маадай калганчы канза танкыны тартып, бойында сананды.

Кенетийин ол ненин де учун јада калган үйин — Эртени эске алды. Санаазында айылдын ла эжигининг јанында Маадайды аыктап тургандый бодолды. Ол озо баштап корко до берди: туку качан јада калган кижн канайып сагышка кирди эмеш деп, Маадай чочыганду сананды. Онын сүнези мында базып турган болбой.

Je бу өйгө жетире Маадай чадырдан да, турадан да конуп туратан эди. Неме ле көрүнбеген, билдирбеген. Кандый да артык табыш укпаган. Байла, карануйдан улам анайда билдирген. Кижн карануйдан жалтанып туратан неме эмей. Јаңы да чыккан бала, кижн бодозо, нени ондоп турган, јок, ол до карануйдан коркып јат. Јарык ла јаар блаажар. Кандый ла кижн андый эмей.

Маадай турага киреле, ненин де учун суурынбай, јаңыс ла пиджагын суурала, төжөккө јадып, удабас ла тойды канайда өткүрерин сананып јадала, уйуктап калганын сеспей де калды...

Күн изү турган. Той тал-түштинг ле кийнинде башталган. Маадай бооро јаскыда көп шанга сойып койгон болгон: койдын кажаазын ла мылчанын үстин јабарга. Је ол бойынча, канча катап городтоп, тайгалап турала, ол ижи јада калган. Эмди, той эдерде, јаңы айыл туткан эмес, Маадай оннон ажыра јаан јаңы шандаларды алып, агааш айылдын эскирген ле чириген, оодылган бүркүзин солызын деп, одын јарып турган ла мал сойып, эт кайнаткан улуска јакару берген. Түште улус ас: ончозы бир беш час киреде иштег јанары керегинде кече јаандарла куучындажып салган. Онын учун этти јаңы ла казанга салып, кайнадып баштаарда, ого бир ле эр кижн арттырала, арткандарын айылдын јабынтызын јазазын деп јакылтаны Маадай бойы берген.

Чын да, айылды јаңыдан тутканына түней. Јаан шандалар эбире јабылган. Јаңыс ла кийин јанында бир эмеш бүдүн шандалар эски деп билдирет. Оны да уулдар чала ас көрүнзин деп эптеп, јаңы шандалардын алды јаар сугуп салгандар. Јүк ле онын кийнинде Торкочыны отургыскан айлынан көжөгөлү экелеле, ого кийдиргендер. Чачын тараган соңында, чайды азып, улусты күндүлөп, Торкочы јаңы айылдын ижин иштеп баштады.

Эгирде иштег келген улус, бала-барка, јииттер — ончозы јаан јыргалда. Күн ашкалакта бир кезек улус айгырлу мал болуп ойногондор. Кезиги «актай-көктөй ак атту адазы байдын јиит уулы, бисти келип үзүп ал» деп кожондожып, олјого түшкен калыкты јайымдап алатан жүрүмди көргүскен ойынды ойногылайт. Каа-јаа эрлер тебек тееп, чертижип тургулайт. Бир кезек келиндер эбире турала, јайканыжып, төрөгөн-ту-

гандарды, јаны алышкандарды, јер-алтайын, ағаш-тажын, талай-сууларын мактагылап кожондогылайт.

Тўн кирерде тышкары эт кайнаткан ўч казанның эки очогына улус јаан от салып, оны айландыра отургылап, коштойында нўкўрлўриле куучындажып, кейигип тургандары база да эптў. Оттын чедиргени ўрў кейге кўдўрилип, ойто јер јаар тўжўп келеделе, ўчў берет. Кезиги чыгып ла јадала, ўчўп калат. Бир канча улус турада ла чадырда. Тураның тактазы јаныс ла јызы-руда, — чурананың ўни бирде бијениң, бирде кожондордын ойынын јаныландырат.

Улус таң ажыра тойлогон. Канча кире алкыш, макташ, сўўш, сўўнчи керегинде кожондор јанарланбады деер. Олордын кўўзи Јети-Јодо јуртты эбиреде турган туулардын ағаш-тажына эрке томылган. Тўниле салган оттын кызыл јалбыжы карануй ортодон, јенўнинг маанызы чылап, элбиреп кўйген. Онын кып-кызыл чедиргендери кейге тарап-таркап ўчкўн. Бу ончозы ол ло Қайдаров Маадайдын ла Торкочынын тойын керелеген. Јаныс та туулар, ағаш-таштар эмес, је јурттын јаан јашту ончо улужы бого јаан керечилер. Олор экў биригип, јаныдан јўрўм баштагандар. Јаңы сўўнчи, ырыс, балдар, мал-аш болор. «Иргеден ары мал ўссин, эдекке толо балдар бассын» — дежиپ, кечеги бойынча алкылу кожондор тегин јерге кожондолбогон, айдылбаган.

Мекеш ле Чинчей кече энирде база сўўнчилў болгондор: адан кижии алып јат, слерде эне болор, эмди слерлер айлаарга конуп турараар, карган менле кожо канчаа јўретенеер деп, Қуйка олорго айткан. Эмди, эртен тура, эки бала Қуйканың айлында терең уйкуда јаттылар. Кўн ўксўзў лў туратан эди. «Уйуктаалазын ла. Ишке барар эмес. Онон олорды келип Торкочы алып албай» — деп, Қуйка сананып, чайлап отурды.

Он тўртинчи бажалык

Торкочыла алышкан соондо, Маадай онын ака-јенезине јаантайын кирер боло берген. Эмди Маадай колхозтын торбокторын кабырып, база ла тайга-ташта јўрери кўптўгўн. Онын чала каткак чырайы тайганың

эзин-јыбарына, кўннин чогына там кара-кўренг болуп кўйўп калгандый.

— Эмеш оору болбойын? — деп, Торкочы сураар болды.

— Јок — деп, Маадай каруун јандыраp. — Неден улам анайда сурап јадын?

— Кеберинг эмештен кубулып јат, — ол ло тарыйын ўйи айда салды. — Мен башкалап кўрўп јадым. Не јажыраp.

— Нени мен сенен јажыарым. Оору болзо, оору дебей.

Маадай ишке јўре бергенде, эјези Куйка Торкочыла экў узак куучындажатан. Торкочынын коо сынын кўрўп, Куйка бойы да керегинде сананатан. Куйка тын да чичке болбозо. је сыны тўс, чачы јоон ло узун келин болгон. Эки тўлуны керек десе курлаазынан чик јок тўмўн болгоны јаныс та ўгўўнин эмес, је онын нўкўрлўрини де, ўскў дў эрлерди кайкадатаны кайда. Бойдонг до уулдар Куйканы ичине јараткылап туратан. Је олар оны сўрекеј ле ајыктагылабай туратан: јаан келин ине, олар десе јўк ле уулдар. Балтырынын эди јаны кадып јўргўлеген. Куйканын каткызы, кўлўмјизи ары јанынан јайалган неме ошкош. Каткырып ийзе, онын кой тиштери, ап-апагаш немелер, быјырайып чыгар. Эмди ол тиштер оодылып, кезиги саргарып, тўжўп те калганы бар. Јылдар јылыжып, айлар айланып ла јат. Олорло кожо канча кире јаш јаандабай туру деер. Суунын јарады да канча јылдарга јемирилип ле јаандап, элбеп турбай.

Куйкада балдар јок. Онын ўгўўни, бу ла тууларда колхоз јангы ла тўзўлип турарда, байлардын јалчыларына ўлтўрткен эмей. Ол керек Куйка ого барган сонында экинчи јылында болгон. Ол бойынча кўўркий бойына бу кудайдын алдында сўзим айдып јадым дейле, качан да кижиге барбазым деп сўзин беринген. Анайып ла јўреле, карый бергени бу. Карын карындажы Маадай Эртени аларда, олардын ла балдарын — Мекеш ле Чинчейди алып, оларго бир јанынан балазап, экинчи јанынан сўрекеј тўрўўнзип, карып бараткан тужын сеспей јўргени бу. Эмди не, Маадай, ўйи Эрте јада каларда, Торкочыны аларда, ол база ла ого сўўнип јўрди. Олордо до балдар болор. Куйка десе оларды база ла кичеер, кўрўр. Торкочы бойы ого ја-

рап јат: иштенкей. Тон-өдүк те, чамча, јикпе де кезип, балдарга ла Маадайга көктөөр. Андый ишке ака-јенезине жүрүп, үренип, таскап калганы јакшы. Торкочы јаш эмес, чыдап калган. Онын учун биле жүрүминде тын ла кейтибес деп Куйка сананып, ого эн ле жуук кижн болорго күүнзеген. Торкочы да, бойынын јинт тужыла, Куйканын кыс тужындагызынан коомой эмес. Јаңы келиннин тулунгы узун да, жоон до. Көстөри курч, колдоры капшуун. Базыткыр. Айылдын ончо иштерин ол сыр жүгүрүкте, түрген-түкейде ле бүдүрп салар. Јаан иштерди эдип салза, отура түшсе, онын колында ииргиш бөөлдөнөр, түк ирип, Мекеш ле Чинчейге јип ук, меелей түүп јадары кайда. Уулы Кыпчак та эмди чыдай берген. Улустын айдыжыла болзо, Торкочы оны бу јерден эмес, өскө јердин кижизинен тапкан. Је канайып та анайып болуп калган, ол јинт кижн Торкочыла кожо эки ле күн болгон: јол јазаар иште. Жуунын кийинде бу ла Чуй ичинде бир кезек јерлерде јолды јагыдан јазаган эмей. Кажы ла колхоз јылдын сайын ол ишке бир канча улус чыгаратан. Анайып Јети-Јододон көп јинттерле кожо јол ижине Торкочы да жүрген. Јажы он тогуска кирген бала кандый јинт уулга јарабаган деер. Анайып ла оныла бирүзн эки күн жүреле, онон јана берген. Торкочы дезе удабай ла, јайдын кидим ойинде, өлөн-чөп чабында, ичи-бууры кыймык эдерде, јаңы ла сескен болгон: бала табылган. Онын бажы уяттан арай ла јарылбай жүрген: кижиге барбай јадып, балалу болуп калган.

Торкочы канча ла катап, тал-түште јажыл јодранын көлөткөзине кирип алып ажанып отурза, бозом энир киргенде, үстиндеги өлөнн саргара кургаган јапаштын ичинде кожо уйуктап турган балдардын эн ле учына иргеге јадып, ол уулды эске алып алатан. Ол онын адын канайып та эндеп салган. Јаңыс ла сөөгн сагыжына кирер, — кыпчак. «Кандый мен ол тушта јенил санаа-күүндү болгом? Тенектин бойы. Јүүлгек» — деп, Торкочы бойын сүре ле бурулап, уйалып жүретен. Ол уйалыштар, балазы чыгарда, та канайып та јоголып калган. Балазын дезе анайда ла Кыпчак деп адап алган.

— Кыпчак быыл школго барар — деп, бир күн Торкочы Куйкага айтты. — Мекеш ле Чинчей оны анды-бас ла болбой.

эзин-жыбарына, күннинг чогына там кара-күрен болуп күйүп калгандый.

— Эмеш оору болбойун? — деп, Торкочы сураар болды.

— Жок — деп, Маадай каруун жандырат. — Неден улам анайда сурап жадын?

— Кеберинг эмештен кубулып жат, — ол ло тарыйын үйи айда салды. — Мен башкалап көрүп жадым. Не жажырат.

— Нени мен сенен жажыраарым. Оору болзо, оору дебей.

Маадай ишке жүре бергенде, эјези Куйка Торкочыла экү узак куучындажатан. Торкочынын коо сынын көрүп, Куйка бойы да керегинде сананатан. Куйка тыг да чичке болбозо, је сыны түс, чачы жоон ло узун келин болгон. Эки тулуны керек десе курлаазынан чик жок төмөн болгоны жагыс та өгөөнин эмес, је онын нөкөрлөрүн де, өскө дө эрлерди кайкадатаны кайда. Бойдон до уулдар Куйканы ичине жараткылап туратан. Је олар оны сүрекеј ле ајыктагылабай туратан: јаан келин ине, олар десе жүк ле уулдар. Балтырынын эди јаны кадып жүргүлеген. Куйканын каткызы, күлүмјизин ары јанынан јайалган неме ошкош. Каткырып ијзе, онын кой тиштери, ап-апагаш немелер, быјырайып чыгар. Эмди ол тиштер оодылып, кезиги саргарып, түжүп те калганы бар. Јылдар јылыжып, айлар айланып ла јат. Олорло кожо канча кире јаш јаандабай туру деер. Суунын јарады да канча јылдарга јемирилип ле јаандап, элбеп турбай.

Куйкада балдар јок. Онын өгөөни, бу ла тууларда колхоз жагы ла төзөлип турарда, байлардын јалчыларына өлтүрткен эмей. Ол керек Куйка ого барган соңында экинчи јылында болгон. Ол бойынча көөркий бойына бу кудајдын алдында сөзим айдып жадым дейле, качан да кижиге барбазым деп сөзин беринген. Анайып ла жүреле, карый бергени бу. Карын карындажы Маадай Эртени аларда, олардын ла балдарын — Мекеш ле Чинчейди алып, олорго бир јанынан балазап, экипчи јанынан сүрекеј төрөөнзип, карып бараткан тужын сеспей жүргени бу. Эмди не, Маадай, үйи Эрте јада каларда, Торкочыны аларда, ол база ла ого сүүнип жүрди. Олордо до балдар болор. Куйка десе оларды база ла кичеер, көрөр. Торкочы бойы ого ја-

рап јат: иштенкей. Тон-өдүк те, чамча, јикпе де кезип, балдарга ла Маадайга көктөр. Андый ишке ака-јенгезине жүрүп, үренип, таскап калганы јакшы. Торкочы јаш эмес, чыдап калган. Онын учун биле жүрүминде тыг ла кейтибес деп Куйка сананып, ого эн ле жуук кижн болорго күүнзеген. Торкочы да, бойнын јнит тужыла, Куйканын кыс тужындагызынан коомой эмес. Јагы келиннин тулунгы узун да, јоон до. Көстөри курч, колдоры капшуун. Базыткыр. Айылдын ончо иштерин ол сыр жүгүрүкте, түрген-түкейде ле бүдүрп салар. Јаан иштерди эдип салза, отура түшсе, онын колында иргиш бөөлдөнөр, түк нирип, Мекеш ле Чинчейге јип ук, меелеј түүп јадары кайда. Уулы Кыпчак та эмди чыдай берген. Улустын айдыжыла болзо, Торкочы оны бу јерден эмес, өскө јердин кижизинен тапкан. Је канайып та анайып болуп калган, ол јнит кижн Торкочыла кожо эки ле күн болгон: јол јазар иште. Јуунын кийинде бу ла Чуй ичинде бир кезек јерлерде јолды јагыдан јазарган эмей. Кажы ла колхоз јылдын сайын ол ишке бир канча улус чыгаратан. Анайып Јети-Јододон көп јниттерле кожо јол ижине Торкочы да жүрген. Јажы он тогуска кирген бала кандый јнит уулга јарабаган деер. Анайып ла оныла бирүзи эки күн жүреле, онон јана берген. Торкочы дезе удабай ла, јайдын кидим ойинде, өлөң-чөп чабында, ичи-бууры кыймык эдерде, јаны ла сескен болгон: бала табылган. Онын бажы ујаттан арай ла јарылбай жүрген: кижиге барбай јадып, балалу болуп калган.

Торкочы канча ла катап, тал-түште јажыл јодранын көлөткөзине кирип алып ажанып отурза, бозом энир киргенде, үстиндеги өлөңи саргара кургарган јапаштын ичинде кожо ујуктап турган балдардын эн ле учына иргеге јадып, ол уулды эске алып алатан. Ол онын адын канайып та эндеп салган. Јагыс ла сөөгн сагыжына кирер, — кыпчак. «Кандый мен ол тушта јенгил санаа-күүндү болгом? Тенектин бойы. Јүүлгек» — деп, Торкочы бойын сүре ле бурулап, ујалып жүретен. Ол ујалыштар, балазы чыгарда, та канайып та јоголып калган. Балазын дезе анайда ла Кыпчак деп адап алган.

— Кыпчак быјыл школго барар — деп, бир күн Торкочы Куйкага айтты. — Мекеш ле Чинчей оны аңдыбас ла болбой.

Куйка онын бу сөстөрине тарына берген: канайып анайып балдар керегинде сананып јат? Байла, Торкочы оны бойы да сеспеген болбой. Алдындагы ла кыс тужында јүрерде сананган санаазын чыгара айткан. Кижиге барардан озо балалу келиндер ончозы анайда сананып јүрбей. Ол бойынча Куйка тыг ла оны керекке албай, сурактын каруун јандырган:

— Балдар бой-бойына үрениже бербей. Сеспей де каларын.

Јуукта андый ок сөсти Торкочы Маадайга база айда салган. Маадайдын ичинде ачу санаа база ла булгалыжа берген. Је ол, эјези чилеп сананала, айткан:

— Оок балдар бой-бойын бир биледе башкалабас. Көрөринг де, ончозы јакшы болор. Коркыба, көөркий.

Байла, Торкочы да андый шүүлтени өнөтийин чыгара айткан. Ол бойынча бу јанынан эрмек качан да болбогон.

Маадай јаны билезиле, ончо төрөгөндөриле эп-јөп, јакшы јуртай берди.

Он бежинчи бажалык

Јазу ла Базым јаштары јаандап, койлорын өскө кижиге табыштырарга кичеенгендер. Базымга бежен беш јаш эки јыл мынан озо толгон болзо, Јазунын алтан јажы быјыл ла күскиде, аш јуунадым өйдө, кирип јатканын колхозтын ончо јамылулары билер. Је оны түрген солыыр кижиге табылбай турганы ачу. Председатель билбес эмес: јууда јүрүп, көп шыра көргөн кижиге эм карый берерде, амыр өйдө онын малын алар кижиге чыкпай турганда, эмеш ачынып та јүрген болбой деп.

Јазу, көрөрдө лө андый, ол өзөккө түшкенде, амыралтага чыгарга бастыра, чаазындарды јууп белетейле, табыштырып ийген. Саргарарга јетнеген теректин јалбрактарынан јула тартып, оморды катай-катай тудала, улуска көргүзөр: бу мынча кире чаазын јууп койгон, пенсияга чыгарга. Базым өгөөнинин көргүскен андый јалбрактарын керекке албайтан:

— Јууга ла јүрген учун анча кире чаазын болуп турган болбой... Менийи сүрекей ас болды не.

Онон Јазунын ол колында јалбрактарды алала, кап-

шай ла тоолоп көрзө, алты-жетиден ле өтпөс.

— Менин чаазындарым мынан ла көп болгон. Бис жууга жүрген эмеzis. Слерге не, военкомнон ло бир чаазын алзаар, ол ло. Пенсия беле алынар.

Јазу үйинин андый эки башка эрмек айдарын сүү-бес. Кезикте каткызы келер, је күлүмзиренип ийеле, нени де айтпас, ол ненин учун каткырага сананганын Базым бачым билип, сезип ийген турар: база ла каткымчылу эрмек айдып ийген. Ого јарап турган болзо, онын нези јаман.

Јазу бир катап Маадай келерде, айткан.

— Сен койлорды алган болзон... Кайтса да јаскыда көп түк кайчылап аларын. Төрөдип, кураандарын кичееп алзан, ме, сего акча бойы эжилип келер.

Бу куучын Кайдаров Маадайга јарабаган: ол акчага болуп, колхозтын айтпаган ижине албаданатан ба? Јазу Торкочынын јаан аказы да болзо, Маадайдын ичине кирбей барды. Койдон ло айрыларга болуп, эмди керек дезе бойынын күйүзин айбылап баштаганда, анда јакшы да јок.

Маадай бу ла Јети-Јододо Јазуны јакшы билетен, не дезе, канча јыл мынан озо, бөк тудуп турарда, ол онын куучынын сүрекей соныркап угатан. Ада-Төрөл жууга жүрүп, жаңыс та бойынын ачу-коронду жүрүмин эмес, је өскө дө улустын кыйылып јаткан тынын көрүп, оны качан да ундыбаска бойына, нөкөрлөрине сөс берген. А Маадай. Ол нени де ундыбаган. Олјодон, өрттөн, өлүмнөн арткан улус, өлбөй артса, јуу-чак болбозы учун кандый ла укту јонго айдар керек дежип, айылдарына јангандар. Је Маадай ол керегин тын ла бүдүрип болбой турганына ачынатан. Арткан нөкөрлөри Украинада, Белоруссияда, анда калык көп. Олорго јакшы. Јети-Јододо каа-јаа ла орустар бар. Олорго до куучындаган, көп сабазын балдарына. Ада-карындаштары бойлоры жуунын тодына бастырганда, тарынын ачу ыжыла тынганда.

Кайдаров Јазунын сөзине ичи-бууры, отко салган тос чылап, жуурас та этсе, унчукпаган. Кайтса да, јажы јаан. Чын, эмди олорго амыраар керек.

— Јок, блар, слерге колхоз улусты бойы таап берер. Мен не, слердий ле кижн.

Маадайдын бу айткан сөстөринин кийнинде, јарым айдын бажында, колхоз Јазунын ла Базымнын малы-

на эки кижиге чыгарган: Муксум ла Келегейди. Олор экүни Маадай база жакшы билер. Жакшыда, канча жыл мынанг озо колхозтыг бөгин тутарда, Маадайдын жуу керегинде куучындарын угарга сүйүтөн уулдар эмей. Эмди де олор онын жуу керегинде куучынын угарга белен.

Күскиде, сары бүрдин учы жаар, тайгаларда кар боронтылап жаап баштаарда, Жазу ла Базым айлынын бар жок жөбөжозин машинага коштоп алып өзөккө көчүп тушкендер. Олордын турлузында эки кижиге: Муксум ла Келегей арткалап, жайгы турлуга көчөрине жетире койлоп баштадылар. Олордын мал ижиге жаңы ла көндүккени ол. Же тайгада ол экүден де өскө ииттер бар, мал ижинде: кем койдо, кем сарлыкта, кем уй саар фермада. Маадай дезе торбокто. Ол үрөнгени аайынча, Муксум ла Келегейдин турлузына улай ла келетен. Бош өйлөрдө көзөрлөп тө жатса, олордын табы.

Маадай өскө колхозто жадарда, жылкы кабырып, олордын кылык-жанына үрөнип калган. Торбоктор жылкылардый эмес, же андый да болзо, түгөй ле үүрлөнип жүрөт.

Торкочы, качан Маадай оныла жуук таныжып, кылык-жанына, күйүзешкенине багынып турар өйдө, оны жылкы кабырарга суран деп жакыган.

— Жылкыларда улус барда, кижиге, кемзинбей, канайып суранатан? Ол улус кайдаар баратан? Ижинен барарга турган болзо, анда сөс жок — деп, ол тушта Маадай, Торкочынын эки көзине сүйүнчүлү көрүп, акту күйүнинен айткан. — Алдырбас.

Бүгүн Торкочы ол куучынды, байла, ундып салган, айса, сагыжына кирзе де, өткөн немени тегин жерге не айдар деп, бир де катап эске албай турган.

Маадай ла Торкочынын баштапкы балазы — кыс. Оны ээчий, эки жылдын бажында, — уул. Учунчизи — кыс. Ой тектоор эмес. Одоп ле жат. Учы-кыйузы жок. Кижинин жакшы кожолуп, жаш тужы табынча кайылып, карган өйи там ла кирип баратканы бир ле көрзөң иле боло берер. Анайып, Маадайла да, Торкочыла да. Бир ле көргүлезе, үч бала. Чинчей ле Мекеш жаандап калгандар. Мекеш сегиз классты божодордо, Чинчей алты класстан жетиге көчкөн. Маадайды көргөн улус, анчада ла эр улус, айдыжатын: «Бөдөнүн балдары бөрүккө толо, талтардын балдары таарга толо». Тоолоп келгенин, жети бала. Мекеш ле Чинчей, Торкочыдан

үчү, оного Кыпчак. А Кара кайда? Кара десе городко ло барган соңында — жок. Оны кем азырап, бала эдип алганы эм тургуза јарт эмес.

— Кара эм кайда не? Қандый кижинин балазы болуп калды не? — деп, бир катап Куйка карындажына айдар деп турала, ого адылткан эмей.

— Канайып эмди оны сананар боло бердигер?! Слер эмес болзо, ол эмди, једеген кижі болуп калган, мында жүрбей база. Адазыла, ага-эјезиле кожо... Апар ла апар деп не ээреген эдеер!.. Эм не төгүне ле айдар оны!

Куйка, карындажынын ачынып, тарынып, оны бурулап турганын көрүп, ол бойынча Караны качан да эске албас болды. Маадай бойы эске алза да, је бир де катап көксинен үн чыгарып, онын адын адабайтан. Је Кара керегинде ол јаантайын сананып жүретен, кайтса да каныла тудуш, өкпө-буурынын бир кичинек толыгы.

Јүре-јүре оны Торкочы да эске алып турбай. Маадай ого ачынбайтан: эне кижі, бала өскө дө энеден чыкса, андый эмей а, — жүрегі сыстаар. Куйка да андый, је ол төрөөн кижі. Јастыра јөп чыгарган деп Маадай онын учун ачынып турганы ол.

Јазу ла Базым Караны эске албайтан. Ол неден улам андый, Маадайдын санаазыла болзо, бир ле болгон керекти, бойы күүнзеп эткен болзо, оны эске не алар. Јазу Маадайга база анайда ла айткан эмей: баланы государството ло табыштырар деп. Өскүрип берер. Эмди ол — өскүргени де жок, — өскө кижі азырап јат.

Маадай Караны Эртенин эне-адазына арттырарга сананган, је олордо балдар көп, ого коштой энези оору болгон. Адазы, аксак-бүксек кижі, калаңыда ла балазак, эрүүл тушта балазаган сости оного качан да укпазын. Бойынын эне-адазы, јаандап калган улус, бир де сөскө кыгыс эдип унчугышпаган. Је ончозынын шылтагы: Кара өткүре јаш болгон. Эмеш бир јаштан ашкан болзо, оны, айса, Куйка эјези эмезе бойынын эне-адазы, Эртенин эне-адазы азырап аларга не күүнзебейтен эди. Анда алаңзу жок болгон.

на эки кижн чыгарган: Муксум ла Келегейди. Олор экүни Маадай база јакшы билер. Јаскыда, канча јыл мынанг озо колхозтыг бөгн тутарда, Маадайдын јуу керегинде куучындарын угарга сүүйтен уулдар эмей. Эмди де олор онын јуу керегинде куучынын угарга белен.

Күскиде, сары бүрдин учы јаар, тайгаларда кар боронтылап јаап баштаарда, Јазу ла Базым айлынын бар јок јөөжөзин машинага коштоп алып өзөккө көчүп түшкендер. Олордын турлузында эки кижн: Муксум ла Келегей арткылап, јайгы турлуга көчөрине јетире койлоп баштадылар. Олордын мал ижи јангы ла көндүккени ол. Је тайгада ол экүден де өскө јииттер бар, мал ижинде: кем койдо, кем сарлыкта, кем уй саар фермада. Маадай дезе торбокто. Ол үренгени аайынча, Муксум ла Келегейдин турлузына улай ла келетен. Бош өйлөрдө көзөрлөп тө јатса, олордын табы.

Маадай өскө колхозто јадарда, јылкы кабырып, олордын кылык-јангына үренип калган. Торбоктор јылкылардый эмес, је андый да болзо, түнгей ле үүрленип јүрер.

Торкочы, качан Маадай оныла јуук таныжып, кылык-јангына, күүнзешкенине багынып турар өйдө, оны јылкы кабырарга суран деп јакыган.

— Јылкыларда улус барда, кижн, кемзинбей, канайын суранатан? Ол улус кайдаар баратан? Ижинен барарга турган болзо, анда сөс јок — деп, ол тушта Маадай, Торкочынын эки көзине сүүнчилү көрүп, акту күүнинен айткан. — Алдырбас.

Бүгүн Торкочы ол куучынды, байла, ундып салган, айса, сагыжына кирзе де, өткөн немени тегин јерге не айдар деп, бир де катап эске албай турган.

Маадай ла Торкочынын баштапкы балазы — кыс. Оны ээчий, эки јылдын бажында, — уул. Учнчизи — кыс. Ой тсктоор эмес. Одүп ле јат. Учкыйузы јок. Кижинин јажы кожулып, јаш тужы табынча кайылып, карган өйи там ла кирип баратканы бир ле көрзөгиле боло берер. Анайып, Маадайла да, Торкочыла да. Бир ле көргүлезе, үч бала. Чинчей ле Мекеш јаандап калгандар. Мекеш сегис классты божодордо, Чинчей алты класстан јетнге көчкөн. Маадайды көргөн улус, анчада ла эр улус, айдыжатан: «Бөднөнин балдары бөрүкке толо, талтардын балдары таарга толо». Тоолоп келтежин, јети бала. Мекеш ле Чинчей, Торкочыдан

Үчү, оного Кыпчак. А Кара кайда? Кара десе городко
ло барган сонгында — жок. Оны кем азырап, бала эдип
алганы эм тургуза јарт эмес.

— Кара эм кайда не? Қандый кижининг балазы бо-
луп калды не? — деп, бир катап Куйка карындажына
айдар деп турала, ого адылткан эмей.

— Канайып эмди оны санапар боло бердигер?! Слер
эмес болзо, ол эмди, једеген кижі болуп калган, мын-
да јүрбей база. Адазыла, ага-эјезиле кожо... Апар ла
апар деп не ээреген эдеер!.. Эм не төгүне ле айдар оны!

Куйка, карындажынын ачынып, тарынып, оны буру-
лап турганын көрүп, ол бойынча Караны качан да эс-
ке албас болды. Маадай бойы эске алза да, је бир де
катап көксинен үн чыгарып, онын адын адабайтан.
Је Кара керегинде ол јаантайып сананып јүретен,
кайтса да каныла тудуш, өкпө-буурынын бир кичинек
толыгы.

Јүре-јүре оны Торкочы да эске алып калып турбай.
Маадай ого ачынбайтан: эне кижі, бала өскө дө эне-
ден чыкса, андый эмей а, — јүреги сыстаар. Куйка
да андый, је ол төрөөн кижі. Јастыра јөп чыгарган
деп Маадай онын учун ачынып турганы ол.

Јазу ла Базым Караны эске албайтан. Ол неден
улам андый, Маадайдын санаазыла болзо, бир ле бол-
гон керекти, бойы күүнзеп эткен болзо, оны эске не
алар. Јазу Маадайга база анайда ла айткан эмей:
баланы государството ло табыштырар деп. Өскүрип бе-
рер. Эмди ол — өскүргени де жок, — өскө кижі азы-
рап јат.

Маадай Караны Эртенин эне-адазына арттырарга
сананган, је олардо балдар көп, ого коштой энези оору
болгон. Адазы, аксак-бүксек кижі, калаңыда ла бала-
зак, эрүүл тушта балазаган сости оного качан да
укпазын. Бойынын эне-адазы, јаандап калган улус,
бир де сөскө кыныс эдип унчугышпаган. Је ончозынын
шылтагы: Кара өткүре јаш болгон. Эмеш бир јаштаң
ашкан болзо, оны, айса, Куйка эјези эмесе бойынын
эне-адазы, Эртенин эне-адазы азырап аларга не күүн-
зебейтен эди. Анда аланзу жок болгон.

Он алтынчы бажалык

Маадай, энир кире ле берерде, жылдыстар чыгып, койуп турар өйдө, уйку алдында, ада-энезин сананды. Адазы совет жан төзөлөрдөн озо байга иштеп, бир де жөөжөгө јединбеген. Кижиге де албаган. Сөөк-тайагы јаан кижиге, бастыра күчин ишке берип, байларды, терин төгүп, азыраган. Бойында ийт согор агаш јок, кижиге киргедий үй јок жүрген. Јуу-чак боло берерде, аайланбай жүрген: кызылдар ла актар, кажызы чынду, кажызы төгүндү? Јаң блаажып, јер-алтайды өткүре сүрүжип, жуулашкан ла жуулашкан. Је Маадайдын адазы кызылдардан бойы иштеген байды качан да аргадап алар күүни јок болгонын ол јакшы билген. Онын ал-камык малын, кижиге кулданган, кижинин күчин јигеи немени оны тегин јерге не корыыр. Карын, ары базылзын деп сананган.

Бир күн адазы, кызыл күн кырдан барып ажарда, бозом энир кирерде, адын армакчылап барган. Чөбдөй отура ла, казыкты кагып, армакчыны күрмей тартыш эдин казыктан буулап ла ийерде, кем де онын эки колын көксине јаба армакчыла чанмадай соголо, бойы јаар тарткан. Ол чочыйла, јаман сөстөн өскө нени де айтпай калган. Бир ле билинип келзе, бөркинин маңдайында беш айры чолмонду улус эбиреде туруп алгандар. Армакчынын учын колына түрүп турган уул, тиштери кажайып, күлүмзиренип, айткан:

— Байга иштеген кижинин күчи тың, бескези уур ба дезем, јаш баланын ла уурынды билдирди.

Арткандары каткырыжып, онын этин тудуп көргөндөр: је база, төрт сөөкти шидейле, ат армакчыладып турган јалчызы турбай дешкен.

— Сеге бай кижиге јакшы ба, айса, ологорго терин төгүп иштеп турган јокту улус артык па? — деп, кайышты крестей чалый-телий тартынган кижиге сураган. Башчызы болгодый.

— Бай бастыра күчимди јии јат. Керек дезе согуп та турганы не аайлу ачу неме. Ада-энем де мени анайда сокпогондор — деп, ологорго ол айткан болгон.

— Јакшы — деп, ол ло кижиге айткан. Маадайдын адазы, карануйга чөнгөн туулардын ортозыла ол улусла кожого барып, эртезинде ле байлардын мал-ажын јокту-

јойу улуска ўлеп, жаңы жүрүм баштаган. Је совет јан башталарда, колхозтор төзөлөрдө, улуска таркаткан байлардын малын ойто жууп, өмөликтин текши малына кожуп баштаган. Ол улуска бир-эки ле саар уйдан, бир аттан арттырала, слерге онон көп мал тударга јарабас деп, јартамалду куучын айдып, канча кире кобы-јик кечпеген, ал-камык суулар кечпеген. Болгон ло. Бойы колхозко кирип, эмеш тоқыналу боло берерде, кижиге алып, той эткен. База ла бай-бийге күчин јидирген кысты алган. Эмеш јажы јаандап калган, бойы ошкош. Олордын ла уулы Маадай онон Эртени алган эмей. Эрте јада каларда, Маадай онын эне-адазына көп катап жүрген. Өлөң дө чабыжып, өлөң дө белете-жип жүрген. Эң ле уур иштерине турушкан. Маадай олорды бир де јаман көрбөгөн, күч јеткенче болужып, сөс једерден су-кадыгын угужып жүрген. Је олор, Эртенин ада-энези, кызы јада каларда, он бир ле јыл жүргүлейле, оорып, карып, өлгөндөр.

Ол ок өйдө Маадай бойынын эне-адазын база да бош салбаган. Олор, качан ол той эткен кийинде, экинчи ўйинен бала чыгарда, уулынын айлына айылдагылап жүрген эмей. Онын ла кийинде, јажыл јайдын кидим өйинде, озо баштап адазы, сары бүрдин бойында энези јада калгандар. Карындаштары, сыйындары — ончозы кижиге алган, кижиге барган, бала-баркалу, тарап-таркап жүргүлей берген. Олордон эмди Маадай жаңы кижиге алып, бала-баркалу јада берген. Эрте бар болзо, эмди Кара да айлында, је ле деген уул, адазына колбут болорго једе берген жүрер эди.

Маадай Эрте керегинде сананып, база да уйуктап болбой узак јатты. Эрте сагышка ла кирзе, ол бойын токтодынып, акыр мыны, туку качан јада калган кижини не эске алар деп, чала байланып тургандый болгон. Байланып та эмес ле. Је өлгөн кижиге өлгөн лө. Тирүү кижини сананар керек. Өлгөндө өлзөң дө бурып болбозың. Тирүү кижиге — ол недең де баалу. Оныла јолыгыжарың да. Ачу-коронды, сүүнчини, иженишти куучындажып, бар-јокты угужарың да. Ары болуп барып јатса, бурып аларың, сөскө кийдирип ийерин. Өлгөн неме өлгөн лө. Је јакшы, жуук кижиге өлгөн дө болзо, качан да ундылбас. Ол — ал-санаада, эске алынышка улай ла кирер.

Кайдаров энирлер сайын жүрүмнинг бир кезек үзү-

тин улашпаа эске алар. Кезигин үзүктөп. Кайда ла жүрзе: мал кабырып жортун жүрзе, ажанып алып амырап, уйуктаарга жатса. Тирүү жүргенде, тирүүнү де, өлгөндү де эске алары — ол меенин кереги. Жүректин некелтези. Онон өскө жүрек жүрек те эмес, мее мее де болбос.

Маадай баштап ла анайда жүрүмнүн учуры керегинде сананганы ол болгон. Ол санааны тайганын карагуй түндери экелип, канча кире санандыраала, онон ойто ло жүргүлөй берер. Байла, кижинин ал-санаазы эске аларга анайда бүткөн. Онон өскө кижжи кижжи эмес. Жүрүм куру болор.

Он жетинчи бажалык

Мекеш, Маадайдын жаан уулы, сегис класстын кийинде шофердын үредүзине үренген. Горно-Алтайскта үч ай үренеле, машина жүргүзеринин бичигин алып, «Кызыл Мааны» колхозына келип иштей бергени адазына жаан сүйүнчи болгон. Кылыгыла жобош, эрмек-сөзи жалакай. Же андый да болзо, Мекешти улус адазына түнөй дежер. Жаандап келерде, кезик жерлештери онын кеберинде энези Эртенин де чырайы иле көрүнүп жат деп айдыжар. Адазы унчукпайтан. Онын шүүлтези болзо, уулы энезине кеберлеш. Кабагы калын, көзи, чала чичке де болзо, түнөй ле, торт энезиндийиндий.

Уулы талазак, колы-буды күчтүү, балтырлары кату. Чачы чала быыраш Мекеш үредүдөн кандык айдын учында келген. Үч айдын туркунына городто үренип турарда, ол кандый балдардын ортозында жүрбеди эмеш. Кажы ла учуралда эбире аыктанар: кенетийин Караны таап аларга. Он беш жылдан чик жок ашкан, же андый да болзо, табыла берер. Ол түнөй ле адазы Маадайга кеберлеш болор керек. Ыраагынан да танылар эмес пе? Кайдаров Кара — Мекештин кичү карындажы. Канайып аыктанбады эмеш, же адазына эмеze бойына түнөй жнит уулчакка ол ло бойынча городто туштабаган. Кулагы да сергек: айса кем-кем «Кайдаров» деп айдып калар. Ол ло, Каранын табылбаганы ол болор. Андый ырысту ой ого келишпеген.

— Мен киного до барзам, бийе-ойынга да жүрзем, Ка-

раны качан да ундыбайтам... Санаамда ол кайда да узак жок деп билдирип тургандый.

Ўредўденг келерде, Мекеш адазына бу кире ۆйдинг туркунына жетире бедренип жүргенин куучындап отуратан. Чынынча айтса, Мекеш Кара керегинде куучындаарда, ненин де учун ۆй әнези Торкочы неге де кыландап отуратаны билдирген. Онын ла кийнинде Мекеш жангыс ла адазына айдар жан тапкан. Анчада ла бозом энир кирзе, чадырда отургылаза, Мекеш ۆнин жабызадып айдар. Ол ۆйдө Торкочы турада болотон туру.

— Же, балам, сен эм Кара керегинде көп куучындаба — деп, адазы сураар. — Сен оны эмеш-умаш ла эске билип жадын не. Чинчей база кичинек болгон. Кайдан оны слер танийтан эдигер. Эзен-амыр жүрген болзо, качан бир туштай бербей ол.

— А бис түней ле таап аларыс дезенг, Мекеш? — деп, Чинчей айдар.

— Же болор — деп, адазы оморды токтодор. — Табылза ла табылды дебей.

Балдары адазынын токтодып айтканын ондогылап, эрмек айтпай барар. Оокторы, ۆй әнезинин балдары, мында болзо, Мекеш ле Чинчей жылыган карындажы керегинде база эрмек ۆткүрбес. Ол андый неме бу ла адазынын токтотконынан ла ۆй әнезинин кыландажынан улам болгоны јарт. Торкочы алдында Караны азыраарга ۆскө кижн алганына чек јөпсинбейтен болгон.

— Өскө кижинин балазын кижн канайып бойынын балазы деп айдар. Ого кижинин тили курыыр болбой. Кара табылатан ла болзо, биске ончобыска јакшы болор эди.

Онын бу да куучыны Мекешке иженчи эткен: городто Кара табылза, ого чын сөсти айдала, јеринге жан деп сураар. Же ол иженчи узак та болбогон: Торкочы неден улам кыйгастанып, кыјырантып турганы јарт эмес. Тегин анайда Торкочы Мекеш ле Чинчейге энедий ле. «Мекеш, балам, барып одын кучактанып экел» — деер. «Магазинненг калаш алып кой, балам» — деп, ишке барза јакып салар. «Чинчей, сен, балам, туранын ичин јунун сал. Урокторынды бүдүреле... Онон ойноп барарын» — кысчакты јакыр. Чинчей айылдын ичинде ишти жангыс та јакылта аайынча этпей, је анайда ок бойынын билгенинче, ичине јаратканынча эдип салатан.

Маадай балдарынын кылык-жанын чокум билер боло берди. Мекештин, жаандап келеле, адазына ла Торкочыга канайып бир кыландаганын, кизирегенин, жөпсинбегенин бир де катап сеспеген. Шоферго үренип ала-ла, колхозко жарым жыл иштейле, черүге барган. Черүде де онын службазы кем жок өткөн. Карындаштык Польшада служить эткен. Бир жылдын бажында бир айга амыралтага келип, Торкочы энезине жайгы кийим экелип бергенине адазы да, энези де тын сүүнгилеп жүрөтени эмдигече ундылбаган.

Эмди, Мекеш чыдап, алдынан иштеп барарда, онын болужы анан иле. Одын да тартып, экелип берер. Ары-бери аймакка, городко жүрзе, жакыган, айбылаган немени таап, экелген турар. Адазынын баштапкы болушчызы — Мекеш. Колхозтын сөстөн чыкпас шоферы — Мекеш. Карган-тижен улустын айбызынан тура калбас кижиге — Мекеш.

Мекеш ол ло ок бойы улустын айбы-күүнинен чыкпайтан. Кандый бир нөкөр энирде барып, агааш аразынан мылчага белетеген агааш экелип бер деер. Мекеш экелер ле. «Сен меге, иштин кийнинде, бош ой болзо, чадырга шанга белетеп койгом, оны тартып беретен болзон» — деп, бир күн таң эртен тура ишке келзе, база бирүзи айбыланып ийген турар. Мекеш орой энирде ол жорыкка жүрүп, айылдын ээзиле машинанын үстине ол шанданы түжүрүп жадар.

Аказына көрө, Чинчей эмеш кату сыркынду. Керек дезе ачынчак. Чала кизиреп турар. Торкочы, Маадай оны жакшы билбей: ачынза ла, удура бир сөс айтпаанча, тегин калбас. Сегизинчи класста үренип турарда, оны комсомолго аларга санангандар, же историядан билгири коомой учун, оны анайда ла албагандар. Ачын-ала, эжиктен аткан октый чыга берген. Онон, бир эмеш бйдин бажында, көзнөкти жүдрукла токылдадып, кыйгырган:

— Слердин бүдүжееди, отличниктер! Мен түней ле комсомолго кирип аларым! Көрөрөөр! Көрөрөөр!

— Токто, Чинчей!.. Сени, мындый тескери кылыкту баланы, комсомолго кем алатан? — деп, класс башкараачы оны адылган.

— А слер база кыйгырбаар! Мен де үредүчи болуп ийер аргам бар. Слер кире иштеп ийерим — деген.

Үредүчинин келтей саны арай ла үзүлө бергендий

болгон: мындый аткак сөстөрдү бу ойгө жетире ай кулагы качан да укпаган. Олорды жаңыс ла Кайдарова Чинчейден уккан. Ол керекти үредүчи Маадайга айткан. Маадай жаңыс ла бажын жайкап, учында унчуккан:

— Же, куучындажайын... Тын ачынышкан улус эмиртгер.

Эртезинде адалу кысту экүнинг ортодо куучын өткөн. Чинчейдиг эди-каны тыркырап чыкканын адазы көрүп, куучынды жымжада өткүрерге кичеенген. Экүден ле экү. Чадырда.

— Үредүчилерингле, класстагы нажыларынгла анайда куучындажадын — деп тоолоп береле, кызына айткан.

— А мени ачындырар жаң олорго кайдан келген, ада? — Чинчей тарынып чыккан. Мени жабыс көрүп жат. Мен жаан кижиге эмезим.

— Не деп сени олор айтты? — адазы соныркаган.

— Тескери кылыкту деп. Комсомолго албас деп.

— Же мында ненин жаманы бар?

— Бар, ада, бар. Кижиге канайып тескери кылыкту болотон?! Мен билерим, менин кылыгым тескери эмес. Качылар карын кижини тескери кылыкту эдип жат. Комсомолго албас ла, жаман ла жаман...

Маадай кызынын кылыгын билзе де, же ого тын болушпай, чала эмеш жымжада, билзин деп айтты:

— Же, кызым, ого не ачынар. Мени тескери кылыкту деп улус айтпаан деп турун ба? Э-э, онон до ары жаман айдыжатан. Кажы ла сөскө ачынар болзо, кижиге жердин үстине канайып жүрөтөн. Кем жок, ончозы ундылып калар. Андый оок-тобыр немеге ажару салба.

Маадай бу сөстөрдү кызына айтса да, ол ок ойдо нчинде сананды: «Чынынча айтса, ол оок-тобыр не ле немеден улам кижинин кылык-жаңы туруп жат ине. Жаан улус жаш балдарды андый учуралдарды керекке албазын деп жакыры жастыра неме болбой. Акара баш жок же болор, ачинба деп айдып жадыс. Балдарды бирүбис үрей айдып жат, бирүбис түзедер деп чырмайадыс. Олордын ортозы та не болор?»

Андай санаа-шүүлте ойто бойына жарабай барды. Кеминг адаанын алар: үредүчининг бе, баланын ба? Кажызы бурулу? Кайтса да бу суракты школ бойы ылгаар керек. Эне-ада баланы школдо үредүчилерле мынайда кереш, тартыш деп айдып, жакып турган эмес. Айылда ненин учун бала ада-энезин анайда казырла-

нып, не ле деп айтпай јат? Не дезе, баланы актуга бурулабай јат. Тегин јерге каарбай јат. Школдо не? Анда ўредўчилер бойлоры бурулу. Бойлоры. Акту болуп турган болзо, балдар ла олордын ортозында сўзўш јок болор учурлу.

Учында Маадай Чинчейдин бажын сыймайла, айтты:

— Быјыл сен сегизинчи классты божодоло, ўренип барар керек. Слерге ўренип аларга эмди ой јакшы. Ада-Төрөл учун јуу тужында мен ўренип албай, анайда ла колхозто иштеп, ол ло јанду ла јамандыра кычырып, бичип ўренип алганыма сўўнип јадым. Тон каларда онызы да јакшы... Онон шоферго ўренип алганы коомой бо? Улуска јаман айттырбай ла јўрў... Сен база неге-неге ўренип албайын. Јаңыс ол керегинде бу ла ойдо сананар керек.

Јайдын кидим ойи. Јердин ўсти јап-јажыл. Айас кўнде көрзўн — тенери чап-чанкыр, јер дезе сўрекей-сўрекей јажыл. Маадай тенеринин көгин көрўп, сананар: «Мен шак ла мындый чанкыр бостўн чамча эдинетен болзом». Бир ойинде ол «чанкыр» да деп чололоткон. Не дезе, чанкыр чамчалу јўрер. Көрөр болзо, ол ўч чанкыр чамчалу. Бирўзи кирлензе, экинчизин кийер. Ол киртизе, — ўчинчизин. Онын учун улус кайкайтан: бу Маадай чанкыр чамчаны тен бир де суурбай кийетен болбой деп. Көрөр болзо, кайдан.

Анайып Маадай балдарынын чыдап келгенине ле олордын баштапкы болужына сўгўнип јўрер болды. «Кийис чўйилер, кижии өзөр» дегени ол не.

— Балдарды ончозын ўредип аларыс, кижии болзындар — деп, Торкочы Маадайга куучындаар болды.

— Онын учун ак-јарыкка кижии јўрўп турбай — деп, ого удур Маадай кўлўмзиренип, јўпсинип айдар.

Ол бойынча јайдын јыргалду ойи өткўн соңында кўстин сары алтындый ойи келерде, Маадай Чинчейди город јаар ўйдешкен: бухгалтердин ўредўзине. Бойынын ла кўўниле ўренип барган. Эмди балдар кўўнзезе ле, кандый ла ўредўге барып турбай. Онын учун адазы кижии кызына сўс тў айтпаган, — јарап турган болзо, ого не ўренбес, ол ишке не иштебес. Бухгалтер улусты көрөр болзо, көп лў сабазы карып калган улус. Ол ло јуунын алдында, јуу ойинде иштеген улус эмдигече ле бухгалтер. Јуунын кийнинде канча кире иштегилеп јат. Карып калган улусты канчын јииттерле со-

лыыр ой жеткен. Жангыс ла јииттерди үредүге ийер керек. Бу суракты Маадай анайда ичинде ле сананып јүретеп. Качан кызы Чинчей бу үредүге барарга күүнзеерде, Маадай сүүне берген: онын билип, ондоп јүрген сурагы ойдинг некелтези деп.

— Јазап үрен, балам... Акча керек болзо, самарадан бичип тур — деп, Маадай Чинчейди машинага отургызып, аткарган. — Биске, мындаа улуска, картошко, бортобыр курсак јеткил болор. Сеге дезе акча јаантайын керек болорын мен бойым јакшы билерим.

Анайып, Мекеш аказын ээчий. Чинчей город јаар үредү алар деп атанганы ол болгон.

Он сегизинчи бажалык

«Ада, менин үредүйүм башталган — деп, Чинчей городтон бичиген. — Уредү кем јок көндүгип башталды. Эмештег стипендия берип јат. Общежитиеде јадым. Кезик балдар улустын айлында: ончозына јер келишпей јат. Је стипендияны берип те турза, акча керек, ада. Киного, театрға барар керек. Ого коштой, үредүле колбой ого керектү бичиктер садып алары кайда. Бу айда меге јирме салковой салыгар... Кийим садып аларым. Слерге не керек, база бичип ийигер.

Эзенимле слерге. Ончогорго јаан эзен. Чинчей.

18 октябрь 1967 јыл».

Маадай кызынын јараштыра јурап чийгенин кычырала, чаазынды экчей тудуп, конвертине салып, тош карманына сугуп алды. Эрке, јылу күүн-санаага бастырды. Бу ойгө јетире Чинчей бичибеген болгон. Карын, ундыбаган. «Эмди ого јирме эмес, бир одус салковой ийер керек» — деп ичинде сананды.

Күннинг де јылузы ол эрке күүн-санаага бириге берди ошкош. Маадай көстөрин сыкыйтып, агаштыг саргарган бүрине ајыктады. Көс кылбыгар. Торт ло күннинг чогы. Јарык. Сап-сары.

Кедери тайгада андый эмес. Соок, көстинг кылбыгары жаңыс ла жаңы јааган кардан. Је анда да јап-јарык сары өг. Күстинг сары будугы кайда барзын. Ончо јерде. А мында, өзөктө, жаңыс ла ар-бүткен сары өнгиле

Кыпчак барып жадала, бурылчыкка жеделе, бир айлы жаар аыктап саларын качан да ундыбас. Энеси де айлына кирбес. Чакынын жанында борорып калган турар, чек ле экинчи чакы ошкош.

Каа-жаада Маадай да оны анайда уйдежип сал турган. Качан почтадан чыгып келеле, школго бараткан балдарды королло, ол озо ло баштап Кыпчакты омордын ортозынан жоктогон. Айлына келзе, Торкочы оок балдарыла кожо айлында. Кыпчак дезе журе бертир.

— Салып ийдин бе? — деп, Торкочы соныркады.

— Эйе, одус салковой — деп, Маадай унчукты.

Торкочынын кабагы та ненин де учун озо баштап орро тыртас эткен, онон томон жуурас эдип туулген. Маадай оны кайкап, же неме сеспеген кижн болуп, туура коргон. «Акчаны коп салдын деп жуурас эдип турган болбайсын» — деп, ол сананып калды.

Эмеш отурала, жымжак унле сурады:

— Нени де айдарга санандын ошкош, Торкочы?

— Жок... Тегин ле сурадым.

— А-а, — Маадай неме керектебеечи болуп, от жаар корди. — Мен бодогом, сен та нени де сураарга ба, айдарга ба деп.

— Нени де айдарга эмес... Тегин сурабас па?

Айылдын ээзи — эр кижн, кайтса да, ол коп билер керек, сезер учурлу. Же каа-жаа ла сезим куру-калас артар. Арткандары тен кыйыш жок болор ло. Артык сос жок.

Торкочы жука тонын кийеле, айылдан кылырт ла эдип чыкканын Маадай кайкап калды. Бу не атазы болотон?

«А, уй улустын обын оны не деер?» — деп ичинде сананып, тайга жаар атанарын сананды. Аш-курсакты уйи жетире белетеп койгон чилеген эди. Эм барза, тайгага сегис-тогус кун журер керек. Танкыны жетире ле алганы сагыжынан чыкпайт, бир-эки кун курсак жок жургей, же бир-эки час танкы жоги — ол олумге жуук. Оны Маадай шууй согуп, уйи удабас жет келерин сакый берди.

Торкочы айлынан чыккан бойынча, почтага келген.

— Не солун бар, Майна? — деп, ол эжиктен кирип ле келеле, сураган.

— Жок, сенде ле болор, Торкочы?

Не де жок... А бу бозулар бедреп, кутум чыга берди. — Торкочы жык салды. — Тал-туштег озо слердин

бозуларла кожо төгнниг бажында жүргүлегенин көргөм-
лө. Көрүлбесте, эм слерден сурап ийерге турбай.

Майна, төртөн жаштан ажа конгон, көстөри курч, үни
жалакай кижн. Куучындашкан кижини ол бойынын
жымжак, жалакай үниле тармадап ийгендий бодолор.
Кожо турган кижн, ого коштой үй улус болзын, ылтам-
ча айрылып албас. Көскө көрүлбес армакчыла колбоп
салганына түней.

Качан Торкочы кирип, бозу сураарда, ол кайкай бер-
ген. Бозу сураштын кийнинде куучын не керегинде ба-
рарын Майна озолондыра сезип ийген. Же Торкочынын
айдыжыла болзо, ол айлынан келбеген: бозу бедреп
жүрген. Айдарда Маадайла жолыкпаган деп почтальон
шүүй сокты. «Онын үйи жилбиркек неме эди» — деп,
Майна ичинде сананала, кажы ла айткан эрмектин
учурына ажару этти. Бор-сарды куучындажып, кейигип
турала, Торкочы Маадай почтага келип жүрген бе айса
жок по деп сурай соккон.

— Эйе — деп айдала, онон ары нени айдарын жал-
кын жалт эткен кире ойдин туркунына сананып алды.

— А-а — деп, Торкочы чөйө тартала, онон ары өс-
кө неме керегинде куучындай берди: өнөтийин.

— Маадай байа кир жүрген. Чинчейге акча салып
ийген — дейле, Майна алдында жаткан чаазындардын
ортозынан та нени де бедрей берди. — А кайда салдым
мыны, чекти чи... Же онон таап алзам, берип ийерим.
Табылбай калат эмеш пе.

«Айдарда, Маадай канча кире акча салганы керегин-
де квитанция албаган турбай. Же бойы билзин» — деп,
Торкочы ичинде сананды. Өгөөни акча ийгенин керек-
ке албай турганын көргүзөргө Торкочы бороңоттонг
канча шил варенье белетеп алганын, база бир эмеш
тийингат жууыла, шикирлеп салганын куучындай сокты.

— Кандый жакшы. Жүк бороңот вареньедег кийнин-
де меге једижер ле болбой. Бу почтого иштеген кижн-
де тен ой дө јок. Субботто до иш көп. Јаңыс ла амырал-
танын күнинде нени эдеринг. Кийиминг де јунуп, айыл-
дын ичиле ле уружып, күн божоп калар — деп, Майна
комыдап, бир јанынан Торкочыга бу сурак аайынча
јуук болорго, айтты.

— Једиже-ер, Майна. Бар болгондо, бербей аа —
дейле, Торкочы оны ижендиреле, жүре берди.

Майнанын жүзіндеги күлүмји јок боло берди, мее-

зинде «мыс-мыс» эдип калгандый болды. Је јаан удабай алдындагы ла ордын алына түшти: чаазындарды ылгап, бичип баштады.

— Сан башка эмтиринг — деп, Торкочы почтадан эмеш ырайла, Майна керегинде чыгара айдынды.

— Кайда болдың? — Торкочы айылга кирерде, Маадай јобош үндү сурады.

— А, бозулар көрүп.

Торкочы өгөөнине почтага јүргенин озо баштап айдарга санайла, эжикке једип келеле, «је оны мен ого не керек айдатам» деп пчинде сананган.

Ол бойынча Маадай да неме айтпады.

Он тогузынчы бажалык

Чинчей экинчи жылын үренип баштаган. Уредүде чырмайыш тыг ла болгон. Адазынын јакылтазы, бойынын күүни јаныс — үренип алары.

Адазынан акча алза, Чинчей сүрекей сүүнер. Базардан каа-јаада эт, магазиннен картошко садып алып, общежитиенин кухнязына курсак кайнадып ичер. Бир катап ол кайнадар, кыпта беш-алты бала кожо ажанар. База бир күн экинчи кыс кайнатса, Чинчей де курсактанар. Энгирдинг өйлөринде киного до јүрер. Көп катап, эмди экинчи јыл барып јат: энгирлердинг көп нургуны киного келишкени балдардын бойында.

Экинчи јыл, Чинчей городло базып јүргенде, үредүге барып, јанып та отурза, ол ары-бери ајыктанып ла турар: Кара көрүнер болор бо деп. Кандый ла таныш эмес уулды ајыктабаанча, куру калбас. Кезикте ого Кара бу ла алдында бараткандый. Капшай базып, ол кижини сүрүшкенче келип, өдө соккон бойынча кайа көрөр: чырайы кандый? Адазынын, бойынын кеберине түнгей бе? Јок. Өскө.

Бир күн Чинчей Култураанын туразына ойын-бијелү концертке јүрген. Илмекке табыштырган тонын улустыг учы јаар алала, үүрелериле кожо общежитиезине ууланган. Буттыг алдында кар кыјырап турганы јиит кунајын уй кепшенип турганына түнгей болды. Күннин көзи бүркек, је салкын јок учун тышкары јылу деп билдирип турган. Чичке кўрди кечип, јар-јаак куучын-

дажып, олор жаан удабай М. Горькийдин адыма адалтап кинотеатрдын жанына жеткилеп келген. Мында жийиттердин кыймырап турганы, күн чыкса, эртен тура уяазынан көлзөжип чыккан чымалыларга чек түнөй. Кыстар мынан жилбиркек эмес, акыр токтой ло түжер деп куучындашкан: нөкөр-таныштар учурай берер болор бо деп. Кино кандый. Ыраак жок газет-журналдардын кioskын карап ийер керек. Конверт эш алып ийер, база газет эш аяктап көрүп, солун статьялузын садып алар. Ол ло.

Саат-маат болбой, кинодонг улус чыккылаган. Чинчей баштагандар олорды аяктаза: кем-кем туштай берзе, жуулып алып, общежитиеге кожо жанар.

Кенетийин Чинчей, колтыктажып алган үүрелеринен үзе тартылган бойынча, ичкери болгон. Ол колтыктажып алып бараткан уул ла кыска жаба жеделе, олорды токтодып эзендежеде, көргөн кино кандый, жилбилү бе деп сураган. Онызы тегин шылтак. Чынынча, Чинчей канайып та барып жаткан жийитти көрөлө, жүреги барт эткен. Санаазында сырай ла таныш кижин көрүлген чилеген. «Кем? Кара болбозун? Не де болзо, токтодор! Көрөр!» — деп, ичинде шүүй соккон.

— Слер, айла, бу городто жадып жадаар ба? — деп, Чинчей куучын-сурактарынын учы жаар жилбиркеген.

— Жок, мен городтон ыраак жок журтта жадып жадым — деп, жийит уул күлүмзиренип айткан.

— А слер база анан ба? — Чинчей кыстан сураган.

— Эйе. Чын, городто... кооперативте үрен жадым.

Чинчейдин алдында тал-орто сынду, чала күрөң чырайлу уул турган. Кабагы калың да, учы жаар сыныгы чала Маадай адазынын кабагына түндөш. Текши кеберинен та незин Чинчейге, незин Эртенин де кеберине түнөйи бар ошкош. Көзинин чокторы курч. Тоны жаңгы, бөркн боро койоннын терезинен. Пыймалу. Сүрүк меелейлү. Мойнында шарфы чап-чаңкыр. Он кулагынын кырында жаан эмес мен бар.

— А слер кажы жердин? — Чинчей ойто ло жийиттен сураган. Же ол ок суракты катап бергенинен кемзинеле, жүзи кызып, жастыразын түзедерге кичеенди. — Азыйда кандый бир аймакта жатканаар ба?

— Жок, ада-энем ол жанынан эрмек айтпаган эди — деп, жийит коштой турган кызына күлүмзиренип, жалакай үндү айткан.

Чинчей анайда ок онын адын сураган, — Гриша.

— А алтай адаар бар ба?

— Бар эмей а. Кара деп уккан ошкожым. Оны ойто катап ада-энемненг сураар керек — деп, Гриша айдала, Чинчейле эзендежип, кысты колтыктайла, ары болгон.

— Якшы болзын, Кара! — деп, Чинчей болгонбой, олордын кийниненг эмеш жүгүрген айасту базып, эзендешкен.

Уул кайа көрүп, колын өрө көдүрип, жагып ийген.

Чинчей оморды узак туруп, үйдешкен.

— Сен анда не турун? — дежип, үүрелери кыйгырыжарда, ол жагы ондонып, оморго жүгүрип келген. — Сен тен ол иит уулды сүүй берген кижн болбойын? — дежип, кыстар ир каткыда тургандар.

— Жок, керек ондо эмес, — Чинчей сүүнчилү айткан. — Таныш кижн деп бодогом, же өскө болтыр. Же жанактар.

Ол ло күн Чинчей адазына кат бичиген:

«Ада, мен бүгүн, байла, Карага жолыгып, таныштым ошкош. Алтай адын Кара деп айтты, же жетире билбес. Орус ады Гриша. Городтонг тын ла ыраак эмес журтта жадым деп айтты. Сыны узун, кабаккыр. Слердинг де, менин де, Мекештинг де кебери бар ошкош. Кандый да кысла кожо кинодонг чыгарда жолыккан. Же узак куучындажарга келишпеди. Байла, мен удабас ла ого база жолыксам, жазап куучындажарым. Ой, ада, кандый ырыс! Сананзам, — Кара. Жагыс атту улус бар ла, же мен бодозом, ол менин карындажым. Слердинг уулаар. Же, келер письмого жетире эзен. Не-не болзо, мен бичип ийерим. Эзенимле Чинчей.

Ноябрь, 1968 жыл».

Жирменчи бажалык

— Ада, Чинчейденг кат келген! Ачып кычырзагар! — деп, Мекеш тайгадаг жагы ла келген адазына эжиктег удур чыгып айтты.

Маадай тайгага жети конок торбокторын кабырган. Эмди бир төрт күн кире айлында жүрер. Аттын ээрин алып, сананды: «Письмо жагы ла келген болбой, бал-

дар оны, ту качан келген болзо, ачып, кычыргылап салар эмей».

Кей соок. Кардын калыгы кижининг балтырына тен. Маадайдын ады ак кыруга алдырып салган. Онын учун ээрин алала, оны эзин сокпос јерге буулап, жука брезентле јаап койды: тери табынча кургазын деп. Айылга кирерден озо чеденде өлөндү карап көрди, — жарым айга чыдашкадый өлөң бар эмтир.

Айлына кирип келзе, эјези Куйка, үйи Торкочы чайлагылап отурды. Маадай кирип келерде, тоныныг өмүринде кыру ол ло тарыйын јылуга түрген кайыла берди. Кирбиктеринде ле кабагында кичинеке кыру база.

— Не бар өрө турлуда? — деп, эјези соныркады.

— Не бар анда?.. Соок... Торбоктор соокко кыраңылап ла турганынан өскө неме јок.

— Соогы тынып, канай бараткан кыш бу — Торкочы, байадан унчукпай отурган киж, куучынга киришти.

— Кыш болгондо, соок, кар болотон, јай келгенде, јылу, јанмыр јайтан. Ол јогынан кыш кыш па? Јай јай болотон бо? — Маадай модорлоп айтты.

Куйка карындажы јаар кылчас этти: неге тарынып, кыјыгы курып туру болбогой. Айса тен анай билдирди бе? Торкочы база ла анай сананды.

— А бу Мекеш кайда баады? — Маадай отурган улустаң сурады. — Јаңы ла тышкары болды не.

— Ижине баады не! — Торкочы такпаазынан айтты — База кайдаар барар деп оны. Јаш-Тура јаар комбикормго баратаныс деп турган јок по.

— Куда-ай, ол мындый соокто канайып баргай не? — деп, Куйка кородоы. — Чөлдө эм соок мынан тыгине. Анда салкын јаңыс ла өткүре согуп јадар турбайтты.

Маадай чайлап алала, үйинен сурады:

— Кай, бу байа Мекеш Чинчейден письмо келген деп турарда, кайда, бери берзен.

Үйи турала, аяксалгыштын үстинен письмоны Маадайга алып берди.

Маадай көзнөктинг јарыгына туруп, ачкан катты кычырып, отурган улус јаар көрбөй, айтты:

— Караны көргөм деп Чинчей бичиптир... Кудайга баш болзын... Је карын, табылган. Бала табылган!

— Чек ундылып калган киж не ол — деп, Торко-

чы айда салды. Же мыны келишпес эдип айтканын, сөзө, ол ло тарыйын бойынын шүүлтезин чыгара айтты:

— Бис бодогонус, ол ло бойынча Кара табылбас деп. Көрзөөр оны. Бистинг ырыска болуп табылып келгени ол ине... Табылар, сурузы угулар деп сезип жүргөм лө.

— Тирү кижининг сурузы качан бир угула ла берер неме ине. — Куйка сүүнди. — А сен не аайлу кородоп жүргөн эдинг, а, Маадай.

— Же санаамда ол табылар учурлу деп ижениш болгон ло. Ол бүдүмжи тегин-калас болбоды. Сананарга да жакшы, жүрөргө де жеңил — деп, Маадай сүүнип отурды.

Анайып куучындажып отурганча, жаан удабай Мекеш келди. Кирген лө бойынча эки колын кирпич печкеге жаба тудуп, жылынып баштады.

— Јаш-Турага барзын дежет, — тиштери быжырайып, Мекеш куучындады. — Комбикорм тартып экелер дежет. Јарым частын бажында атанарыс.

— Отур, чайлап ал — деп, Торкочы унчукты. — Соокто эм канай баргайаар не?

— Кайдар бу — деп, Мекеш айтты. — Былтыр мынанг соок болды не. Кем лө јок јорыктаганыс. Чөлдөн канча кире салам тартылган, ума јок комбикорм экелгенис кайда?.. Алдырбаас!

Ажанып, көзнөктин јанында ачык катты көрүп, Мекеш сурады:

— Чинчей нени бичийт?

— А-а, Кара табылган, Мекеш. Же чокым јарты јок. Удабас письмо база ла келер болбой — деп, Маадай унчукты.

— Же табылганы ол не, адам! — деп, Мекеш жалбыштанып чыкты. — Табылган! Карындаш табылган. О! Мен Бийск барадып, городко табарып келерим. Учутубин угуп, јартына чыгарым — деди.

— Бо, бо! — Маадай сүүнди. — Чинчейге кирип ийзег. Анда ончозы јартала берер.

Мекеш айлынан чыгып, машинасын күркүредип, ары болуп жүрө берди. Соок кей машинасынын кийнинен, тоозын чылап, буркурап чыгала, онон јоголып калды.

Уулы жүрө берерде, Маадай айтты:

— А, бир торбок тузакка тўжўп, сырайа тоң калган. Эм оны конторага барып, јамуларга айдар ке-

рек... Бу улус малду-кушту турлуларга жуук тузакты та не буулайтан. Та кемнинг тузагы.

Бир эмеш отурала, Торкочы унчукты:

— Эм мойнына салар болбайсын.

— Колхозтын малы тегин не калзын — Куйка айда салды. — Ол тен жажына андый неме не.

Маадай адын ээртеп, контора жаар јорткон. Је конторага келеде, ол ого кирбей, гаражка келген. Мында шоферлор, механизаторлор машина, тракторлор јазылап турган эмтир. Олорло эзендежип, бор-сарды куучындажып турала, Маадай, неме керектебеечи болуп, айткан:

— Соок кундерле кожо уулдар тузактарын да корбой барган туру не... Кече Четту-Мееске јуреле, тузакта је ле деген сыгын туку качан алынала, сырайа тоһуп калганын кордим... Слерден кем-кем анда тузак буулабаган беде?

— Түүк, бис арка базардан болгой, суунын јанында арал да жаар баспай јадыс — уулдар кокырлап турды.

— Бис аркада тузак буулаарын чек ундыган эмей. Эмди магазинге јүрүп, болуштоп андап јүрген улус арка жаар не бассын, ха-ха! — экинчи механизатор јазырада каткырды. — Је слер оны мында тегин јерге куучындабагар.

— Је, кем-кем, түней ле, тургускан ине, анга. Не айтпайтан оны. Тегин де айла келтегей будынан та шүлүзин, та түлкү јип баштаган турган — Маадай, чаазынга таңкы ороп, куучындады.

Гаражтагы улус бой-бойлорына көрүжип, кайкажып, баштарын јайкагылады: андый неме олордын сагыжында да јок. Кем буулаган, тузакка түшкен ан онын ла болгой дешкени ол туру.

Маадай таңкызын түгезе тартала, адына минип, јанып йди. Аттын шыйрактарында түктерде болчоктоло тоһгон тоштор, ары болуп јелерде, шалырт-шалырт эдиже берди. Чек ле кабайда баланын үстиндеги койдунг кажыктарынан эткен шалтырактардын табыжы ошкош.

Маадай Торкочынын аказы Јазуга кирерге сананган, је айлы жаар бачымдады. Бош болзо, кийнинде киргей ле деп сананды. Ого узак кирбеген эди. Кара керегинде суру угулганын үй улус олорго јетирип ийбей. Бойы билзин. Мекеш Јаш-Турага барадып, Чин-

чейге кирзе де, тўней ле, ого катты бичип ийер керек. Ого коштой акча салар ба, айса, мыны канайдатан немези. Акча эм Чинчейге керек, айса болзо, Карала экў киного барар, концерт-ойынга жүрер. Эмезе чек андый неме болбос.

«Бис сенин письмонды алып, јетирген солунына тын сўјүндис — деп, эзен-амырын бичиген сонғында, Маадай оноң ары шўјүлтезин бичип баштады. — Сеге база чокымдап алар керек: кем, өбөкөзи кандый. Бүдере де кўч неме. Је андый да болзо, ол Кара деп иженер керек. Кижинин балазы кижиге кару, јылан-нын балазы јыланга кару. Өскө дө кизи азырап алган болзо, эзен ле жүрзе, өскөзи не керек... Акча эм тургуза ийбейин, је керек болзо, бичип ий.

Адаң.

25 декабрь, 1968 јыл»

— Ме, Қыпчак, почтага апарып, божодып ий — деп, ол уулчагына береле, бойы орынга јадып, амырай берди.

Јирме биринчи бажалык

Маадай, мынаң эмес, амырап алала, тал-тўштин кийнинде адын ээртеп, удабас келерим дейле, таң ат-ту өрө јорткон. Торкочы оны кайдаар барарга турун деп сурабаган да. Јүре ле берген. Јүре берген кизи ой-то келбей.

Сооктын тыныжы кижинин јаагын ачу этире өткў-ре согуп тургандый. Агаштардын корболоры соокко кырутып калганын көрзө, чек ле ап-апагаш чечекле бүркелип калгандый. Бып-быјыраш. Шак ла јодранын корбозын бүркеткен чечеги ошкош.

Торкочы Маадайды кийнинен ары ајыктан, та ненин де учун узак туруп калтыр. Маадай койу боро талдар-дын ортозына кирип, көрүнбей калганча оның сананган санаазынын учы мындый болды: «Јаңыскан ла иштеп, камык балдарын азырап, кийимдеп, чек чагы чыгып бараткан... А мен дезе айылда ла отур јадым. Јаңыс ла јайгыда... јайгыда ла бир ле эмеш өлөн ижинде иштеп турганым неме бе. Канайдар... балдар-

ды азырап алары көп сабазында эненин колында турган да. Бу база јенил иш эмес...»

Маадай ол ло барала, Четтү-Мееске чыгып, тузакка алынган торбоктын үстиги јанында јойгоннын төзине келип отурып алды. Адын дезе онон өрө эки чибинин ортозына тургузып салган. Анда ыжык.

Тал-түштин кийнинде, күн кыр бажына јууктагалак өйдө, алдынан өрө кижн келеткени билдирди. Маадай эмеш үргүлөп отурган болгон, је уйку уча берди. Қышкы бөркинин кулакташтары талбандап, ол кижн тузакка јууктап келеткени иле көрүнди. Қаруулда отурган Маадай озо баштап таныбады, кем ол? Қайдар эмеш деп көрүп ле отурды.

Эмеш отурала, карга түжүп, агашла тайактанып, көксине кыл армакчы арта салып алган бу ла келеткен кижини качан да көргөн деп билдирди. Көр лө көр. Је, чын да, таныш кижн болгодый. «Јети-Јодо јуртта улус меге ончозы таныш эмей» — деп, Маадай бойын ажындыра тапкыландырды.

Ол кижн тузакка алынган торбокко једип келеле, оны тудуп, кайкап турганча, Маадай отурган јеринен тура жүгүрди. Эки-үч ле јаан алтамды алтаган соңында, ол ого једе конды.

— А-а, бу слер турыгар не?! — деп, Маадай чочый бергендий, тыгыда айтты. Онын алдында јаан јелбер кара сагалду, кабаккыр, төртөн беш јаштан ашкан, кергил сөөктү кузнец Сабыр өбөгөн турды.

Сабыр Маадайга көрөт, Маадай — Сабырга. Сабыр јеерен торбоктын јалмажында карды ары-бери арчий соголо, онын бажы јаар көрөт. Јарт: бу сыгын эмес, а бу ла Маадайдын торбогы, чынынча айтса, колхозтын. Бойынын ла «Қызыл Маанызынын».

— Слердин тузак — слердин ан — деп, Маадай токыналу айтты. — Қарын ойинде келгенигер јакшы. Онон башка ийт-куш јип салар эди. Тузакка алдырган неме шыралап өлгөн эмес. Эди, түней ле, јангы өлтүрген малдыйынан башкаланар эмес.

— Је мында ненин көп куучыны бар — деп, Сабыр тыркырууш үниле кородогон аяасту айтты. — Ан болзо ан, торбок болзо торбок.

— А слер тузакты бу мал-аш жүр турган јерге не буулап јадаар? — Маадай кайкады. — Бу Четтү-Меесте кандый ан бар... Не учурлап тургусканаар?

— Ан озодо мында болгон ло. Эликке эшке буулап турбай база. Башкы жыл буулагам. Былтыр алайын деп сананала, ол ло ой жок учун... эм мындый бол калды.

Экү бир эмеш куучындашпай тургулады. Кажызына ла эп жок. Оосторына суу ууртангылап алгандый, үн де жок, кыймык та эткилебейт. Сабыр, тегин бойынча ак-чек, кара санаа жок. Керек дезе ачык-жарык та. Кузнец болуп туку жиит тужынанг бери иштеп келген. Эмдигече иштегенче. Маадай ого минген адын көп катап такалаткан. Коштой отуруп, узак куучындажып, танкылап та туратаны кайда. Маадай оны качап да ундыбай јат. Эмди катап ла ончозы сагышка эбелип келди.

— Је, торбокты алыгар, эргизип, эдин сойып алып јийтен болзо, јигер, садар болзо, бойоордо... Јаңыс сурак: торбокты төлөйтөн кижии слер болотон турыгар.

— Көп куучын этпейли. Је бир торбок бар, оны алгайын. Колхозтын да болзын, бойындыйы да болзын, түнгей ле, баш ордына баш тургузар керек — деп, Сабыр айдала, јоон јеерен торбоктын мойнынанг тузакты чечип баштады.

— Эм мыны не, айлыга чанакла апаратан ба? — деп, Маадай энчикпеди.

— Өзөктө атту чанак бар — Сабыр унчукты.

— Је, өзөккө түжүрип берейин — Маадай килеп унчукты. — Сырайа тогуп калган немени канайып жаңыскан түжүретен эди.

Маадай байаа үстиги јанында буулап салган адын экелип, торбокты кырданг түжүрерге Сабырга болушты. Атту чанакка јетире сүүртежип береле, ол озолодо јурт јаар мендеп јортты.

Айлына келерде, күн кырданг түкү качан аш калган болгон. Энир чүрче ле бүркеле бербей. Ак кар да бүрүңкүй көрүнөт. Соокто, анчада ла эртен турагы чылап, энирде салган оттын ыжы кажы ла туранын трубазынанг шургул, өрө кейге таркайт. Маадай эштин туразынын түндүгинен ыш толголып чыгала, алтыгы јанында айылдардын үстиле јайыла јылып, ол ло тарыйын јылыып калат.

Ээрин алып, атты чеденге кийдирип, бош салып, түниле јийтен өлөңнөң чогул берди. Ат эки-үч катап окыранып ийеле, кургак өлөңди эриндериле шылырада тартып, курч тиштериле күүжеде чайнап јип баштады.

Маадай ээрин тудунганча турага кирерде, ап-апагаш соок кей үйдин ичин толтырганы чек ле ак туман ошкош.

— Эжикти түрген жапсаар! — үйи шынырт айтты.

Маадай унчукпай, озо ээрин көнкөрө салала, токымын туранын жылузына кургазын деп, ээр үстине жайа салды. Малдын терсү кычкыл жыды, бу ла, жытана бербей. Торкочыга жарабааны жарт. Калганчы өйлөрдө каным көдүрилип туру дейтени көптөгөн. Жаман жытка жаман үни чыгар. Токымнан ачу жыт кенете соккони ого сүүнчи эмес. Же өскө жерге топсыдатан арга жок. Турадан өскө жылу жер бар эмес.

— Кайдөөн бар жүрдин? — Торкочы энчикпеди.

— А, өрө. Эскиде тургускан тузагымды көр жүрдим. Чек татка жидиреле, арай ла үзүлбейтир, — Маадай үйине, жүзинде каткы-күлүмү де жок, бүдүмчилү айтты. Эмеш унчукпай отурала, улалтты. — А Сабырдын тузагына же ле деген сыгын түшкен болтыр.

Торкочы узак отурала, он тулунун сыймай соголо, унчукты:

— Сыгын өзөк жаар түшкенде, өрө, тайга жерлерде, кар жаан, соок то тынгыган болбайсын... Акыр, ол айылга эртен-сонгын кирип чыгар туру. Аннын эди эм семис ине.

— Эки-үч күнниң бажында кирзен, тапту өйи болор: сыгын сырайа тон калган. Ол оны эргизер. Та мылчага, та айлына. Оны билбей турум, — Маадай үйи жаар көрбөй, айтты.

...Сабыр тузакка түшкен торбокты ол ло күн, бозом энгирде жанып келеле, мылчазына кийдиреле, ого жаан эмес от салганы оонг угул турбай.

— Кижее айтпа — деп, үйине айдып койгоны база бир каткы. — Ан эм тудулу. Улус укса, жаан куучын болор. Штрафтаза, кузницадагы темирдин баазы да жетпес.

Үйи саамайын тырманып, тилин бек тудаачы болуп сөзүн берген. «Тил жүгүрүги бир башка, бут жүгүрүги база башка» — Сабыр кеп сөсти база катап эске айтканы тегиндү деп пе.

Эртезинде Сабыр мылчазына кирип, торбокты көрзө, эрип калган. Сырт ла жанында эрибеген жер бар. Алдырбас. Сойор ло. Жарым сагатка жетпеген, «сыгын» сойылган. Эдин чадырга тажып, экинчи сапырымга

ооктоп салган. Эт кем жок, семис. Жуузы жеткил. Жаскы мал эмес, андый да болзо, эди жукарып, карын-жуузы караннан кайылып баратканы иле.

Канайда да кокырлап, уйин мекелеп турза, Сабырга онын тургускан тузагына Маадайдын кабырып турган торбогы алынганын айдарга келишкен.

— Же куучын этпес. Бир кун жангыс торбогысты айдап, апарып бергейис.

Уйинин ачынганы коркышту тын. Аайы-бажы жок арбанып чыгарда, колжунгуштын устинде илип койгон кийим жунар темир табак тунгак кангырап турганы Сабырга жарт угулза, уйине кайдан угулзын. Арбап-шилтеп ле жат. Огоони десе чайын ичип, кулактын кырыла угуп, эм оного ары не болорын озолодо сананып отурды.

Ол ло анайып табышту отуларда, Маадайдын уйи кире конуп келди. Эзен-амырын угужала, анча-мынча куучындажып, Торкочы айтты:

— Же аай болуп, слердин тузакка жаан аң алынган деп уккам... Аннын...

— Неме десеер?! — деп, Сабыр кизирт этти. Ол Торкочынын эрмегин узуп ийгенин сеспей калды. Же карын, ичи-бууры аңданыжып турганын Сабыр билип ийеле, жузи кызып, сананды: «Ол Маадай мени очоп турган танма. Очоордин устине очоп жат». Оного Торкочыга, тамагына боктолор тура берген кейди жудунып ийеле, айтты:

— Аннын эди уй-торбоктын эдинен тын не аңыланзын. Же муни, чын, артык. — А Маадай торбокторына качан бараткан? — Сабыр Торкочыдан сурады.

— Эртең барарым деп турган эди.

— Же, карын, — Сабыр бачымдап, оро турды. — Ол тузакка тушкен анын эдинен жип алала, барзын. Бир кичинекей эт берейин.

Торкочы айлына келерде, Маадай сурады:

— Же, Сабыр орокон анын эдинен кайнат берди бе?

— Каарган этти жип коргом. Жакшы-ы эмитир. Картош-колу. Жангыс ла муң жок.

— Же муңду эдип, бу экелген эдинди кайнат жп.

— Сени кышкы турлуга баргалакта карын анын эдин жип алзын деп талдама эдип бир кайнадым эт берди.

Маадай каткырала, айтты:

— Кайнат ла, кайнат ла. Аннын эдин јип алала, барбай, а.

Кайдаров кабагын түүй сокты. Сабыр нени де айтпай, кайнадым эт берип, Маадайды өчөп айткан туру. Чынынча, алтай улустын јаныла андый: аннын эдин айылдаш та улусла эмес, јурттын бир де учында јаткан кижиге једиштирер. Сабыр ол јанжыгуны тузала¬нып, Маадайды өчөгөи јат. Аданнын ла эдин ји ары!

Маадай ол бойынча үйине неме айтпады. Не коро¬доор. Торбоктордонг королто болгон эмес. Эр улустын ортодо јажыт турумкай. Керде-марда табыш, јаскы куудан өлөнгө от тийген чилеп, јайыла берзе, мында Сабыр бойы каткыга калгай.

Торкочы экелген «аннын» эдин, мўнин арбын эдип кайнадала, ончо балдарын көчө уруп, эт салып берип, азырады. Маадай нени де айтпай, салган эт¬тенг бир-эки чайнам јип көрди. Кем ле јок. Көчөнинг үс¬ти де үсгү. Айдарда, тузакка түшкен «ан» кышкы соокко эдин ычкынбаганы јакшы. Ол Маадайдын ла кожо иштеген кижининг шылтуу болбой. Күчи јакшы, силү торбокторды арык-торыктарынан айрып, өлөндү, карганаларлу кобылар дөөн айдап, кабырып турбай. Онын да бажында тузакка түшкени ол ине.

— Је, Торкочы, Сабырга айт: «аннын» эди кем јок деп Маадай айткан де. Бүгүн ле айдып сал.

Маадай эттенг эмеш ле амзап јиген. Көчөдөнг база көп ичпеген. Ненинг де учун күүним јетпейт деп, айа¬гын үйине кайра берген.

— Оор турун не? — деп, Торкочы јилбиркеген.

— Јок, је ненинг де учун күүним јокто, канай ажа¬найын. Көп танкы тартып ийгенимненг андый бол¬бой, — Маадай ээрин алып, айылданг чыгып јадып айтканын үйи Сабыр эштөөн барып јада, јолой сананды.

— Јакшы эрдинг айткан сөзи де јакшы — деп, Сабыр Торкочынын айдып келген сөзине каруу эдип айтты. — Мўни амтанду эмтир бе? — деп, Торкочыга баштанды.

— Кем јок. Је уйдын ла мўнинег тын ангыланбай турган эмтир. Байла, кыш кыштап јаткан неменинг эт¬мўни де андый болбой.

— Кышкы өйдө аннын эди уй-торбоктын эдине тү¬ней болоры да јолду — деп кўлүмзиренип, айылдын ээзи унчукты.

Торкочы ол бойынча көп неме айтпаган. Айлына ја-

нып келип, бала-барказынын кийимин јунуп, иштене берди.

Қышкы кўн аяс та болзо, соок. Јыбар јок. Кўннинг чогы бастыра јерди јарыдып, өксөп чыгарда, кей де эмеш јылый бергени иле неме ошкош.

Торкочынын јунган кийимдери арта бууда салбактангылап калган кўнге ле соокко кургап турды.

Јирме экинчи бажалык

Мекеш Јаш-Турадан келерде, өй энези Торкочынын озо ло баштап јилбиркегени — ол Чинчейле јолыкканы керегинде.

— Је, Караны чын тапкан ба, айса, тегин ле калыраш неме бе?

— Јок... Чинчей ол бойынча ого катап туштабайтыр. Јаткан јерине бар келейин дезе, база билбес. Городтын талаларында ўч-төрт јурт. Кара онын кажызында јадып јат — Чинчей билбес. Оны чокымдап сурабаган.

— Бистин балдар андый не, улусла онду куучындажып билбес — Торкочы каарып баштады. — Кажы јуртта, кандый оромдо, туразынын номерин не сурабаган? Ол јерлерде Јети-Јодо эмес ине. Бистин мында ла оромдордо ат јок. Андагы јурттарда оромдор ончы атту. Қижиле тўней.

— Је мен Чинчейге база ла анайда айдып турбай: бу сен ол јанынан не чокымдап сурабадың деп... Чала меге тарынып баштаарда, көп куучындашпадым. — Мекеш өй энезине көп лө эрмек айдарынан кыйыжып, айтты. — Өскө кижі көргөн болбой ол.

— Чын да, — Торкочы јөпсинди. — Кара болзо, кем не керек сурап турганыла јилбиркей бербей. Та нени бичип туру болбогой. Мен ле сананзам, тегин јерге Караны эм не бедреер? — Торкочы баштап ла бойынын Кара јанынан кўўин чыгара айтты.

Мекеш те база анайда сананды, је өй энезинин, андый да болзо, бу сөстөрінде кандый да ачу бар. Мекештин ичин чым эттирди. Ачык-јарык көстөрінде бұрўнкўй элбес эдип калды ошкош. Бир јанынан энези чын айдып јат, је экинчи јанынан карындажын эјези канайып бедребейтен. Мекеш ле билип, бу кире өскөн-

чө сананып жүргени — ол айылда улус Караны өскө кижиге азырап аларга апарганы не аайлу куучын болгон. Кородолду куучын узак жылдардын туркунына өткөн. Жаңыс ла бу калганчы жылдарда эмеш токтой берген эмей.

Анчада ла адазы, Маадай, кыштын соок то ойинде, жайдын жажыл да айларында, күстин күрөң де күндеринде Кара керегинде эске алган ла, куучындай соккон ло турар. Торкочы, Куйка эжези ле Маадай кожо кородогылап, эмди оны кайдаг табар дежетен. Чинчей ле Мекеш, кичинек те болзо, балтыр эттери катпаган да жүрзе, көстөринин ап-ару жаштары мелтиреп келгенче карындажын не аайлу санангылайтан эди.

Бүгүн Мекеш, Жаш-Турадан чыгала, кийин жанынан машина сүрүжип, оны өдөргө турганын сол жанында алдындагы алаканча күскүдөң көргөн. Күчи бар, жорыгы түргөн күлүкти озо не божотпос, Мекеш рульды он жаны жаар кыйа тударда, жол жайымдала согордо, мендеген машина алдына кире конуп, учуртып ла ийген эмей. Мекеш күскүдөң база ла көргөн: кийин жанында машина бар ба деп. Жок. Ойто жолдын ортозына көчкөн. Анча-мынча барадып, база ла күскүдөң кийин жанын көрө тандаган. Ыраакта нөкөрүнүн машинасы көрүнгөн, онын кийининде үчинчизи. Мекеш анча-мынча барадып, токтой түжеле, отургыжынын алдынан коларткыш бөс алып, күскүдөң кирип арчый соккон: анайып турганча, нөкөрлөри једип келбей деп. Кайдаг да ажанып алар керек. Ол жанынан јөптөжөр.

Мекеш бу бойынча качан да күскүдөң көрүнбеген ошкөш эди. Күскүдөң көрүнүп ийерде, азу сагалы јетире кирмейе өзүп жүргөн болтыр. «М-м, бу мен тен эр эмитирим не... Јаан уулдарла тен бол калган жүрбейим» — деп сананды.

Нөкөрлөри једип келерде, ологго удурла басып, јолой кажы јердег ажанарын куучындашкан.

— Кардым калырап јат. Куру, — Мекеш ичин сыйманып, каткырган.

— Суртай јурттаг. Јуугынча — деп, нөкөрлөри айдышты.

Суртай јуртка келгенче, Мекеш кижиге алары жанынан сананып, колында руль болгонын ундып салгандый барып јаткан. Канча таныш кыстарды ончозын эске алган. Јети-Јододо канча кыс, өскө јерде канча — ончозы

бойларынын кеберлериле онын көстөринин алдына тура түшкен, Мекеш десе талдаган ла талдаган. Кажызы кеберкек, кажызынын кылыгы жакшы, кемзинин эне-адазы кату, арбанчак. Андый улустын балдарын алзан — арбаштан, каарыштан өрө күн көрбөзүн. А балазы эне-адазына жайылар. Жок, андый балдар туура турзын. Ол жанынан санангадый ой эм де бар деп, учында санан калтыр.

Кыстар керегинде сананган Мекеш Суртай журтты өдө конгонун, ичи аштаганынан улам коркырап турганын ундып койгон. Нөкөрлөри сигналды берген ле берген — турбас. «Уйуктап калган болбой» — деп, бирүзи столовыйдын одожына тура түжүп, моторды токтотпой, үчинчи нөкөрүн сакып алып, айткан: «Уйуктап калган болзо, онын машиназы жолдон чыкпай, канайып бараткан?» — деп, онызы кокырлаган. Канайдар, барар ла.

Уулдар ол бойынча Майманын столовыйынан ажанып алып, бир де жерге токтобой, жаңыс ла Жети-Жодого Jede конгылаган.

Качан Мекеш айлына кирип, Чинчейле жолыгып куучындашканы керегинде айдала, эмеш отурала, база ла кыстар сагыжына киргени оны кайкатты. Жанына отургылаган улус: Куйка, Торкочы, камык карындаштар ол санааны кайдан билзин. «Жок, не де болзо, ол жанынан адама айдатам» — деп, жиит ичинде сананды...

Адазы алты күннин бажында келер деп бодогон, же келбесте, Мекеш онын турлузына бойы машиналу жетти. Мекеш адазынын турлузына барып жатканын угала, кузнец Сабыр ого жедеен торбогын коштоп берди: аданда турар, жайгыда тайгага чыкса, бери жанымсабас болор деп, Мекешке айтты.

Алдынан өрө машина келеткенин Маадай ыраагынан ла көрүп, Мекеш деп танып ийди.

— А-а, Сабыр торбогын коштоп берген туру не! — Маадай машинанын кийин жанын ачып, уулыла экүлөп түжүреле, чеденде өлөң жайып берген торбокторго кийдирип, кожуп ийдилер.

— О, — Мекеш кайкады, — көрзөөр дө, ада, ол чоокыр торбок сразу ла өскөлөп, бажын серпий согуп, челип турганын.

— Жаңы келген немени өскөлөп турганы жарт, — адазы айтты. — Эки-үч күннин бажында ончозы үрениже бербей. Улус та андый эмей.

Адалу-уулду турага кирип, чай изидип ичтилер. Чай-га кылбыш кош койгон ошкош деп, Мекеш јилбиркеди. Јыды да јараш. Јаңыс ла сүт јок. Маадай айылдан каа-јаа ла сүт алар. Карага ичсе торт деп, үйине канча ла катап айткан, је албай турган кижини ол канайтсын. Бойында ла. Онын учун Торкочы калганчы өйлөрдө оны сүт ал деп айбылабас та болды.

— Карага бир ле катап јолыккам, ол бойынча ойто туштажу болбогон — деп, Чинчей айдат, — адазынын сурагына уулы каруу берди.

Маадайдын калын кабактары түүлип, көстөри карануй көлөткөгө бастырып ийгендий болды. Чинчей ол јанынан бичиирде, онын балазак, киленкей сезими јаңыдан ойгонгон болгон. Караны ол санаазыла ажындыра эркеледип, јылу сөстөр айдып жүргени кайда. Эрте — баштапкы үйи јада калганы ого јаан јылыту болгонында сөс јок. Качан Караны азырап аларга, бойынын балазы эдип өскүрип аларга өскө кижиланган деерде, Маадай бу керекти јылыту деп сананбаган. Ол эзен жүрер. Керде-марда сурузы угулар деп иженген. Андый суру угулган, бойынын ла балазы Чинчей ажыра. Кызынын андый солунду кат-самаразын јаантайын төжинде алып, Кара керегинде бичиген јолдыктарды санаазыла кычырып та жүргени тегиндү эмес ине. Өй болгондо, кодорып алып, кычырып та алып турбай. Эмди дезе Каранын табылганы катап чокымдалбаганы оны, ада кижини, кунукка түжүрди. Карандыра Чинчейге чугулы тутты: көрдим бе, көрбөдим бе — капшай ла ада-энезине бичиир. Јартына чыгып алза кайдар. Мындагы улус темир эмес ине. Кижиланган А Мекешти дезе Чинчейге өнөтийин јолыгып, ол јанынан куучындаш дегени — ол база ижеништү јакару. Јакшы табыш экелердин ордына, кузнец Сабырдын јеерен торбогын тартып экелгени солун ба ол. Мындык колый-телий санаалар Маадайдын меезинде, анда-мында өлөңнин бойында суркураган чалынга түнөй, сурт-сурт эдип саналып калды.

Адазы нени де сананып отурганын Мекеш сезип, байадан бери унчукпай, аягында чайын араайынан түгезе ичеле, оны туура тургузып, «хм!» деп јөдүлдөй ийди. Маадай селт этти. Кунугы үзүлгенин уулы билип, айтты:

— Санааркабагар, ада, — Мекеш јобош үниле ун-

чукты. — Мен сананзам, Кара Чинчейге база катап туштажар. Ол тушта ончо неме јартала бербей.

— Андый, андый балам — деп, адазы айдала, чай ичкен айагын печкенин јаны јаар тургузып, уулынан база не солундар барын сурады.

Мекеш андый ла тал-табыш јок деп унчугала, адазы јаар чике көрбөй, айтты:

— Ада, кижилер алар ошкош.

Маадай көзин көдүрди. Уулынын көрүжиле көстөринин чокторы удур-тедире чагыжып, бириге бергени јолду.

— Неме дейзин? — Маадай јастыра уктым деп бодоп калды ошкош.

— Кижилер алар ошкош — Мекеш катап унчукты.

— Ненин учун «ошкош»? Алаңзып јадын ба?

— Јок.

— А не анайда айдып јадын?.. Анайда ла айдар керек: кижилер аларым деп. Ол торт. Јарт.

— А мен чикезин айдып јадым, — Мекеш бүдүмчилү айтты.

— Је эмди јарт... Эй ле дезен база!.. Јакшы... Качан?

— Јаңы јылда, — уулы ойин чокымдады.

— Ой ас арткан, — адазы унчукты. — Ас, а белетер керек. Кызыл Черүнинг күнинде этсеес, коомой болбос болбой.

— Јөп — Мекеш үнинде сүүнчилү айтты.

Мекеш кемди аларга турганын адазы сурабады. Эки күннен јанза, куучын айылда ла болгой деп сананды.

Јирме үчинчи бажалык

Јаңы јыл јыргалду, сүүнчилү өткөн. Јурт улус ончо-зы клубка јуулып, таң атканча ойногон, каа-јаа улус пөтүктөрдүн баштапкы үни јаңыланарда јанган. Кезиги — экинчи үндөрдө. Је јииттердин бије-ойыны, кожоңы јер јарып келерде токтогон.

Мекеш ол күн таң жарыганча ла клубта. Кыстарла бијеге бир-эки ле катап чыккан. Арткан ой — биллиардка. Јииттердин ортозында Мекеш биллиард ойноорго, уулдардын сөзиле, тен чактын бойы. Школдо үренип турарда, анчада ла јаан класстарда, ол бир кезек

уулдарла кожо биллиард ойноп, клубтан чыкпайтан. Эмди оноң артык ойноор кижиги чала чыкпай турары ол.

Маадайдың Мекеш жанынан тыг ла санааркабайтаны не дезе, ол анда кемле-кемле тытпакташкан, кырмалашкан деи табыш угулбайтанынан улам. Табыш ла жок болзо, анда не, таң да атканча ойногой ло.

Бир күн Мекеш келеле, энгирде, чайлап алала, бичик кычырып отуларда, адазы тартып божогон канзазын туура салып, уулына баштанган:

— Же, Мекеш, кижиги аламам дееринде, эм кемнинг ба-лазын экелерге турун?.. Бу Жети-Жододон бо айса өскө жерден бе?

Мекеш адазына чике көрүп, күлүмзиренип, айткан:

— Өскө жерден.

— Ада-энези бар ба?.. Нени иштеелеп турган улус?

— Бар эмей а. Койдо иштеелеп жат.

— Карындаш-сыйындары, эжелери бар ба?

— Эки жаан акалу, эки кичинек сыйындарлу.

— Аларга турган балаң кандый үредүлү?

— Он классе божоткон. Клубта иштеп жат.

— Институтка не кирип үренбеген?

— Онызын укпадым.

Ол бойынча куучын токтоп калган. Бу керегинде эки күн мынанг озо Маадай үйине куучындап салган. Торкочы сүгүне ле бербей. Тойго белетенери жанынан эр-мек-сөс узак ла ууланган.

— Же жарманы эженг эткей. Бир эмеш көчө база согуп алар керек. Тойго нени сойоры жанынаң сен санан — деп, Торкочы Маадайга ла бойының эн жуук улузына жакарып баштаган.

Мекештинг тойына улус белетенип баштады.

— Беш кой сойзо, болор ине — деп, Маадай, качан Мекеш клубтан жанып келерде, олорго куучын эдип айтты. — Көчө, жарма, калашты, тусты, не керек — ончозын той эртен-сонгзын ла деп турза, албай.

Жазу ла Базым, Торкочының аказы ла женези, быштак сыгып, боорзок эдеечилер болды. Куйка талкан белетеер. Той тушта талкан тыг андый керек эмес ле. Же жажы жаан улус ол жогынан чайды канайып жылдырзын. Талкан болзо ло жакшы.

— Же февральдың бир онынчы күниненг тыг белетензе, ол ло болотон — деп, төрөгөндөр Маадай эшке жуулып, улуска жар саларга база ла жөптөшкөндөр.

Маадай Ада-Төрөл учун Улу жууда турушканы керегинде куучынды эмеш эрте баштаар, не дезе Кызыл Черүний күнинде уулымнын тойы болор, бош жок — деп, школдо үредүчилерле жөптөжү куучын база өткүрген. Балдардын алдында Маадайдын жуучыл жолдоры керегинде куучыны түгенер эмес. Ол жылдын ла айдып жат. Же кандый бир учуралды укпаган балдарга ойто до айдып турбай. Анда ненин жаманы бар, не болгонун, көргөнүн, укканын — үзе айтпай. Бүгүнгү балдар жуу тужынын күч өйлөрүн билер эмес, же бичиктен канча ла кире кычырзын, тирү кижинин айтканы база башка. Үредүчилер онын учун жууга турушкан улусты школго жаантайын, анчада ла Жөүний эмезе Кызыл Черүний күндеринде, кычыргылап жат. Ол тен жаан туштажу. Чек ле байрам. Сүүнчи.

Школдын үредүчилери тегин де Маадайды Тогузынчы майда эмезе оноң бир эки күн озолодо кычырып экелетен. Улустаң да укканын кайкамчылу эдип куучындаар. Жаңыс ла сөс берилзин. Қолхоз төзөлгөн өйдү эске алып куучындаза, каткыдан ичин жыртылардан айабас. Ол до өйлөрдү бүгүнгү азатпай балдар кайдан угуп алзын. База ла билер улус керек.

— Же биске, Маадай, фашисттерле жууны кайда токтоттыгар, оны куучындап берзеер — деп, школдын директоры, оны кыбына кийдирип, тонын суурдырып, жакыган. — Канча ла кире куучындазаар, ол бойоордо... Өй биске једер.

— Айдар ла, — Маадай жөпсинди, — солун учуралдар көп. Қезиги коркымчылу, бир канчазы каткымчылу. Андый бол турганда, канайдар оны.

Маадай ла директор залда отурган балдардын алдына чыгып, кызыл бөслө жаап салган столдын кийине отургылай берди. Қуштардын ағаш аразында үзүги жок канча жүзүн сыйыптажып турган үнийди, балдардын үндери тымый түшти. Чырайлары јаскы чечектий балдар көстөри суркурап, жаңыс ла Маадайды ајыктагылайт. Онын сол төжинде көп медальдар. Қыймыктап ийзе, бой-бойына тийижип, шынқыража берер. Угарга да јараш.

— Эмди биске Маадай бойынын жууда жүрген жүрүминен кандый бир учуралды куучындап берзин деп сурап турус. Бүгүн, Кызыл Черүний күнинде, фашисттерле күүн-кайралы жок тартышкан, сүүген Төрөлисти корып

алган совет жуучылды жүрүмнүнг кереези деп айт жадыс. Ол тоодо Маадай өткөн канду жууда баштапкы күннөң ала учына жетире туружып, эзен жанын келген жуучылдардын бирүзи. Ол ырыс, сүүнчи.

Сөс Маадайга. Ол өрө турала, колдорун уужап ийеле, зал жаар көрүп, столдын кырына колдорула тайанып, чала ичкери энчейип, куучын баштады:

— Кару балдар, мен жууда туружып, өлүмнүнг көзине чике де көргөм, онон айрылып, эмдигече жүргеним де сан башка. Мен слерге өлүмнөң бир катап канайда айрылганымды куучындап берейин.

Маадай эмеш жөдүлдеп ийеле, эки жанында улусты көрүп, онон зал жаар аярды. Балдар ого база ла жаскы чечектердий билдирди. Андый да болордон айабас: бастыразы пионерский галстукту. Залдын ичин кееркедүлү эдип жарандырып салган. Школ — ол жаныс ла сүүнчилү жүрерининг жери деп, Маадай айса тегин эмес сананып калганы жолду.

Жок, өлүмнөң канайда аргаданган эмес, а онын капкыр колынан, карануй, соок көзинен тирү жүрүмди канайда корулап алганы тегиндү эмес. Мыны сананып, Маадай куучынын улалтты.

— Жуунунг өдөри бистинг Төрөлистен өштүнүнг жерине көчкөн ой. Фашисттер бодогон: а, Совет Союзты кубалы жок этире өртөп, жер үстинде ады да жок этире жажын-чакка кырып саларыс деп. Кызыл жалбышту жуу баштап, канча городторды, журттарды бузуп, өртөп, Москвага да жеткен тужы болгон. Жок, бистинг Кызыл Черү эки-үч катап темденип, бар-жок күчин алынып, олорды Москванынг жанынан ала ал-сагыжын чыгарып, кайра сүрүп, экелген от-жалбышты, ончо жастыккан октарыны эмди олордынг жерине жайып, жеезеленген өргөөзине ууландырган... Керек андый ла болгон.

Бот, бир катап мындый неме болгон... Мен ол тушта олжодо. Бисти, көп улусты, уй саар фермада иштеткен ой болгон. Сааган сүтти цистерна-цистерназыла Германия жаар аткар турган. Уйлардынг сүттүлери коркышту. Укту уйлар турганда. Күнине үч катап саар, үч поезд атанып жат. Бодозоор оны. Бу ума жок сүт ине. Айдарда, бу сүттен сыр, быштак эткилеп, бисти жуулап турган черүзин азырап, тындып жатканы жарт. Жок, нени де эдер керек. Уйларды жоголтор! Же канайып? Учучында шүүлте чыкты: малда ненин бурузы бар?

Оны тегин јерге өлтүрбес. Онын ордына оларды бистинг ороон јаар канайып та аткараар керек. Чек болбосто, сүтти аткараар. Је канайда?

Јуу деп неме өдүп ле јат. Бистинг уйлар турган јердин чыгыш јанында. А бис дезе немецтердин тылында, айдарда, эмик ле эмик. Токту. Эмик чеденге кичинек ле табарзан, ол ло... божогонун ол болор. Эмик чеден јангыс кат эмес. Уч кат. Је бу не деп мыны айдар. Бир кезек улусты эмеш јайымга тутканы бар. Темдектезе, сааган сүтти вагон-цистерналарга апарып уруп, аткарып, флягаларды, сабаттарды јунуп турган улус. Олор база көп лө. Мени андый јайымга тутпаган. Олорды, ол бир кезек бистинг улусты, тыг ла јайымда туткан эмес ле. Түней ле каруулда, курчууда. Је бисти дезе, уйларды саап ла ийзеес, барактарга экел кийдирип јат. Уй саар өй јетсе, чыгарар. Сааш божозо, ойто ло кийдирер... Тен кижининг каны кадар. Акыр ла деп, база кекенип ле јадыс. Түней ле ижигерди берерис деп.

Биске угулды: поездтин машинисттеринде, бир кезек ишчилеринде бистинг улус бар. Канайып та олорло сөс алыжар керек. Бу ончо сүтти, уйларды эп таап, бистинг фронт јаар аткараар. Канчаа фашисттерди сүтле азыраар. Тойо ичеле, күч алынып, бистинг черүге удуратурумкай туружып јат. Јок, мындый керек јарабас.

Айдышты: бистинг черү канча ла кире ичкерлеп, өштүлөрдө кайра сүрзе, бистинг ферманы эмештен ырбадып апарып јат. Айдарда, бис эки катап көчкөнис. Эмди де көчөри кайда. Эбире шүүп, сананып ла јадыс.

Мен санандым: акыр, немецтерге канчаа каруулдадып отураар. Өлзө өлөр, өлбөзө — өч алар. Бир кезек нөкөрлөрлө база куучындашкан. Сүмеленер керек. Өштүнин бүдүмчизине кирер. Ол база бир јаан керек. Тегин неме эмес.

Бир катап офицерди көрөлө, айттым:

— Э-э, фюрер офицер! — дейле, ус сабарымла оны бойым јаар кычырдым. Күлүк араай базып келди.

— Ну, монгол, не болды? — деп, кату сыркынду сурады.

— Јок, мен алтай, монгол эмес. Алтай, алтай киж.

— Је не?

— Мен уйлар кабыраар. Ол менин ижим. Мен алтай киж, мал кабырып билер. Уй саабас.

— О-о!.. Јакшы, јакшы, гуд! — деди. — Сен предан-

ный кижн, бойнын алтай јонына. Јакшы. Фюрерге база бұдұмчилу эмтирин. Сен уй саарын, уй кабыра-рын — деди. — Фюрердин кажы ла солдады эмди чыгыш фронтко сўрекей керектў. Анда јуулажар керек. А сен дезе... мында керек. Ол солдаттарга сыр ийер, сўт ийер. Эт ийер. Јакшы.

Чын да, јаан удабай табыш угулды. Немецтер уйларды база ла кайра айдап, ферманы кочўрзин деп шўўлте чыгарып јат. Бир јанынан коркымчылу, анайып турала, Берлинге јетсе? Уйлар айдап алала? Бу ненин уйады болбос! Ого мылтыкту кирер керек. Не дезе, оштўнинг уйазын оодо чачпазан, ол кийнинде ойто лотўймеер. База ла мылтык алар. Јок, олзў — олор. Бу ла уйларла. Бу ла јуулашпай, бисти каруулдап, уй саадырып турган фашисттерле.

Бир кўн мен тўлкўўр тудунып алып, вагондордын колосолорин согуп, нени де эткилеп турган эки кижининг бирўзине јууктай бастым. Ол кўн мен уй кабырар учурлу болгом. Немец, каруулчык болгодый, мени корўп ийеле, јамандыра орустап сурады:

— Эй! Сен кайдаар, монгол?

— Ма, ма! — деп кыйгырдым. — Танкы тартарга турум, ол кижиден танкы сурап аларга — деп, колымла јангып, орустап айттым.

— Найн! Найн! Нет Нет! Кел бери — деди.

— Мойношподым. Араай базып келдим.

— На! — деди. Меге бир папирос берди. — Поездке јууктаарга јарабас. Ол удабас атанар... Сўт апарар. Солдаттарга. Фюрердин јана баспас јуучылдарына.

— Јакшы — дедим. — Јана баспай олгўлеп турганы.

— Сен андый сўс айдар учурын јок. Кул, чочко! — дейле, менин учама тееп, уй кабыр деп сўрўп ийди. Эрмек айтпадым. Ичимде санандым: онызы ла јакшы, јана баспай јуулажып турганы, тынын алып, кайра качпай турган болзо. Бистинг ат-нерелў јуучылдарга не болзын, ончозын борчолой согуп, кырып ла салбай. Кемге ачу болор деп. Очўш очўшкў удура. Бистинг јуучылдар бадыш јаар, Берлин јаар келеткени тегиндў эмес. Јенгўлў.

Ол кўн бис эки-ўч кижн уйларды кабырып, јаланда јўрдис. Аргалу болзо, мынан ла качар керек. Је санаа јайым уча да берзе, бойын учуп болор эмезин. Андый да болзо, машинисттерле јолыгар санаа артып ла

калган. Андый куучын учына једер учурлу деп, лагерьде бистинг улустын ортодо шүүлте кубулбаган.

Кўс жууктап келеткен. Агаш-таштын өңи чала кубулып баштаганы иле. Немецтер ол ло бойы каныркаган жүргүледи. Биске килеш јок. Тўни-тўжи албан иш, кыйа көрдүриш. Керек дезе, јаланда да жүрзен андый. Ийт јединген, колында автоматту эдү ошкош солдаттар кижининг јанында жүргүлеер. Көстөри бу ла кижиде. Ийтери база андый. Божодып ийзе, кижидөөн лө келгилеер.

Ол ло үчү. Уй кабырган күн соок эзин согуп турган, јанмыр јаап, кийимисте кургак јер артпаган. Ыраак ыраактан үзүги јок пушкалардын адыжы торгылып, бирде жууктап турган немедий. Ал-санаас, көрүжис Күнчыгыш јаар. Төрөлиске. Бастыра ижемји анда. Кажы ла жуучылга, танкка, ичкери јенүлү алтамга. Ол јогынан бисте жүрүм, ижениш јок.

Эңиргери, күн ажып барадарда, уйларды жууп, јанар алдында, — ме! Қоркышту адыш баштала берди. Немецтер, уйазына не де табарган чымалылар чылап, ары-бери жүгүрижип, анканы тапту ла асқылап турды. Бистинг лагерьди бир кезек өйгө ундыгылап койды ошкош. Түймеже ле бердис.

— Бу чакпырашты тузаланып, мынан јайымдалар эп-арганы табар — деп, јакылта ортобыска јайыла берди. Улуста мылтык јок. Лагерьди корулап турган ал-камык немецтерден канайып та бир-эки автомат блаап алган болзобыс, баштап тарыйын ол до јакшы болор эди. Је канайып? Олор барактан ыраак тургулап јат. Ийттерлү. Јакшы учурал келишпей турганы биске чек кинчек.

Түнде, ол күн бисте уйку да јок, адыш деп неме јазырап ла турды. Санааста, бистинг черү ферма турган јерге там ла жууктап тургандый. Уйлар элбек чеденде. Олорды одорго сары тагла чыгарып јат. Мындыј жуучакта олордо до јылыйту болуп турбай. Снарядтардын јарылганынан. Осколкалар кемге, неге килейтен эди.

Мылтыктардын, пушкалардын адыштарында токтоду јок. «Катюшанын» огырыжы јангыс ла «ы-у», «ы-у» деп турды. Је тагары жуук бистинг турган уй фермазы јангыс түймеенде. Фашисттердин ары-бери жүгүрижип турганын аайлабазын. Сүт тартып турган поездтин вагондорына, анда јангыс ла цистерналар эмес, өскөзи

де бар, немецтер та нени де тажып, салып тургулаган болгодый. Атанарга белетенген поездке та бомбалар, та снарядтар түжүп турган. Бир канча күзүрт-жазырт кижинин кулагын туй тундуруп турганы коркыш. Тенеринин түбиле учуп келеткен октор сыылажып, жерге келип жазырт ла эдип түжер. От-жалбыш чөйиле ле берер. Тен бир де үзүгү жок.

Удабай бир канча немец келип, барактын эжигин ачып, бисти сүрекей түргөн чыгарып баштады. Кындакла согуп, ийде салып, бистерди бир-эки вагонго тыга кийдирип ле турарда, бистин танктар једип келген. Бистерди немецтер адып, тескерлеп качкандар. Бу өйдө бистерде не болзын, колго не ле келишкен, оныла немецтерди согуп, чыдал-күчис ас та болзо, олорло согужар ла деп, күчтеристи алындыс. Эки каруулчыкты та кемизи де жыга ба, өлтүрө бе соголо, автоматтарын алгылап алган. Адыш тыркырап ла јат. Арткан улус ээчий. Танктар күзүрөп, жызырт этире аткылап, ичкери ле болгылап турдылар.

Јаан удабай черү једип келди ошкош. Бисти, лагерьде јадып, немецтердин кыйынынан чыкпаган улусты, токтодып, жылу турага кийдирип, кийимдеристи суурып, јуучылдардын јангы кийимдерин бердилер. Ол ло күн мылчаланып алдыс. Қайра јандырап деп, куучын чыгып турды.

— Јок, мен јанбазым. Өчөшкөндө немецтерле өлгөнчө јуулажарым! — деп, командирге мен айттым.

Анайда јангыс та мен күүнзебегем. Көп улус. Керек дезе шыркалу да јуучылдар. Күүнзегендердин күүнин јандырбадылар. Барар болзо, барар. Менде не, ичкери ле дедим...

Маадай ол бойынча куучынын токтодып ийди. Колында чазына көрди. Бозом кирип келеткен эмтир. Узак куучындап калган ошкош.

— Је куучын мында ла токтозын — деди.

— Јууны қайда божотконоорды не айтпадаар? — деп, балдар бир үн алышты.

— Кийинде, кийинде јетире айдарым — деп, Маадай акту күүнинен айтты. — База бир өйдө өй болорине. Слерде де, менде де.

— Је, алкыш. Сан башка јуучыл јүрүмигерди бис качан да ундыбазыс — деп, школдын директоры Маадайга айтты.

Маадай айлына орой энирде јанып келзе, уулы Мекеш айлында эмтир. Энирги чай, көчө белең. Ажангылап алып, куучынды той јанынан баштадылар.

Јирме төртинчи бажалык

— Бу Маадай ла Торкочы уулының тойына аракыны не албаган? — деп, той башталарда, улустың кайкажып тургандары коркышту.

— Эт десе эт көп. Көчөзи де јеткил. Ачу ашты аказын кысканып албаган болбайсын — дежиң, эр улустан болгой, үй де улус шымыранышта турдылар.

— А јангыс ла кудаларына ла бир эмештен ачу аш ийген дежет не — деп, бир кезектери тиштери өткүре чыкырт этире түкүрип, айдыжат.

Эт эш бышканда, көчө јетире кайнаганда, кысты барып, отургыскан айлынан көжөгөлө экелдилер. Јаңы айылга кийдирип, эпши јанындагы төрдин бажына јуук тургулап алып, баш тарагылап, көжөгө кожон кожондожо бердилер:

Көнөк толгон көк үрүс
Көк мөңкүдең чөйилзин.
Көктөп эткен көжөгө
Үйдин ичин чүмдесин.

Айак толгон ак үрүс
Ак мөңкүдең чөйилзин.
Алып эткен көжөгө
Айылдын ичин чүмдесин.

Эң ле јаан үй кижии арткан келиндерле кожонды чөйип, көнөктөң сүтти ағаш калбакла кичинектен сузуп, көжөгө туттурган кайың јаар үрүстей чачып турды. Ак кайың — јаш кайың. Оны сүтле үрүстегени биригип јаткан јиит улус кайыңдый ағару болзың деп. Экинчи јанынан, ол кайыңашты кырдан кезип экелген. Учурлап. Айдарда, кайыңга үрүстегени — ол бажында көк мыс тошту эң бийик тууга үрүстегенине бодолду. Айакка уруп, эбиреде улус оноң амзагалакта, ол ло келин база ла оноң үрүстеп ийген турды. «Көжөгө айылдын ичин чүмдесин» — деген јолдыктар эки катаптаң кожондолгоны кожонның сөстөрин эске алынарына јакшы.

Кыстын чачы узун. Кап-кара. Чек ле көмүрдий. Жалтырап турганы иле. Онын эрмеги жымжак. Жалакай. Онын учун көжөгө кожонды сүт үрүстеген жажы жаан келин база ла баштады. Же баштапкы кожондошконунан эмеш башка. Ээчий кожондошкон улуста не болзын. Оны ээчий жаңарлап баштабай.

Көрүп эткен көжөгө
Көөркийлер айлын чүмдезин.
Ажыктап эткен көжөгө
Айылдын ичин чүмдезин.

Мекеш ол кожондорды угуп отурган. Же качан кысты — жаңы келинди экелип столго отургузарда, — ол үйдөн чыгып, жүре берерге сананган. Кайдан, улус оны бозогого до жетирбеген. Экелип отургыскан ла. Онын качарга сананганы неде десе, эмди, кысла кожо отургузала, орустап кыйгылары арткан: «Горько! Горько!» — деп. Эп жок неме ине. Же карын, мында жаан улус көп болгон. Бир жигит ол сөсти кыйгылар деп туруп, адылыш алган эмей.

Маадай ла Торкочы жигиттердин жаанында ла отургулады. Адазы сөс айтсын дешкен. Туку алдында мындый сөс айдыш болбогон. Эмди айдар ла айдар. Жакыы керек. Маадай да озо баштап сөсти Мекештин эзенен баштаарга сананган. Олордын уулы, Мекеш, оны ундыбазып деп. Же ол ок өйдө... «акыр, мыны не эске алар? Кемге-кемге ол сөс артык угулар» — деп сананала, айтты:

— Билелү жүрүмин баштап жаткан балдарыс, Мекеш ле Тайана, ырысту жаткылазын. Албатынын ортозында күндүлү жүрзин. Андыш-сандыш, өөн-бөкөн жок, өп-жөп жадып, бала-барка азыразын.

Маадайды ээчий көп лө улус алкышту, жакылталу сөстөр айдышты. Мекеш ле Тайана уккулап ла отурбай. Жаандардын сөзин жазап ук, жазап санан деген албатынын сөзи бар эмей.

Эңирде улустын кожоңы тыңый берди. Тышкары көчө, эт кайнаткан отты эбиреде оок балдар, жигиттер. Балдар таң ажыра ойноор эмес. Бойлоры ла жана берер. Жигиттер десе таң атканча мында болоры жарт. Той — жигиттердин кидим ойноор бир жери. Жаандардын айдыжыла, бу ла Мекештин угуп жүргениле болзо, озо до той болгон жерден ле уулдар кыстарды качырып, ай-

ылду болгылап турган. Эмдиги тойдо андый учурал-дар сүрекей ас.

Тойдо ачу аш ас, чынынча айтса, чек жокко түнөй болгоны кайкамчылу. Андый да болзо, күреелей турала, кожондошкон улустан кудагайды да мактаган кожон угулат.

Күн алдында бир терек
Күмүш бүрин жайкады.
Күн өргөөдө кудагай
Көмүр чачын сыйманды.

Ай алдында бир терек
Алтынак бүрин жайкады.
Айыл туттурган кудагай
Армакчы чачын сыйманды.

Кудагайдын жаражы чүмде. Аңылу ајаруда. Бу ла кожондошкон үй улус ончозы да кудагай. Көп сабазы. Же эң ле чүмдүзи — ол кыс керегинде. Байла, Мекештин үйин — Тайананы мактагылап, ого күүп-алкыш айдып тургандый. Ол кожоннын күүзи чедиргенле кожо өрө бийик көдүрилип тургандый.

Айланып өскөн ак кайын
Алтай үстин чүмдезин.
Алып келген балабыс
Айлы-журтын чүмдезин.

Жөлөй өскөн ак кайын
Чолдин үстин чүмдезин.
Жөөп алган балабыс
Жөөжө журтын чүмдезин.

Кожоннын сөстөрүн Мекеш ле Тайана, Маадай ла Торкочы јарт ондогылап турбай. Ол алкылу кожон. Күүлү. Күүнзештү. Онын сөстөри алтын. Кереес. Олорды жаңыс ла озогы өйдө чүмделген кожондордон угарын.

— Кандый кеен ле кен, јылу сөстөрлү кожон! — деп, аказынын тойына келген бир кезек јииттер кайкажат.

— Бистин албатынын оос чүмдемелинде онон до артык кожондор бар эмей.

Кажайып тан аткан кийнинде улус тарап-таркап жаңылай берди. Күн өксөп чыкты. Жаңы айылда каа-јаа арткан ла ойто келген улус жаңы келиннин чайын ичкилеп, тапкаанан куучындашкылап отурат.

Маадай, ончо керектерди башкарган кижии, эртен тай-

га өрө чыгар деп, бала-барказына jakып салды: азык-түлүк белетеп салар керек.

Чинчей город барарга шыйдынды. Куйка ого алтайлап калаш быжырып берди. Jakшы ла үрен деп jakылталар болуп ла турды. Мекеш ле Тайана ого база ла алкылу күүн-табынан артып калбадылар: jakшы жүр, jakшы үрен.

Торкочы оны автобустын сакылтазына жетире үйде-жиңп, ого отургызып ийди.

Јети-Јододо жүрүм бойынын јолыла көндүгип ле јатты.

Јирме бежинчи бажалык

Анайып соок кыш өдө берди. Јастын јылу, јалакай күндери айланып келеткени чоокырланып, кайылып јаткан кардан иле билдирет. Кей де јенгил тынылып тургандый. Ар-бүткени бу өйдө сан башка: кар кайылып, суузы шоркырап, келтен јерди төмөн сунуп, агып јадар. Јер карарып, чоокырланып келгени кара-чоокыр уйга түнөй көрүнөр. А бийик јерлердеги кар јангы алышкан јииттердин айлындагы ак көжөгөдий ап-апагаш. Ајас күнде онын агына кижинин көстөри кылбыгар.

Күннинг узаганы да билдирер. Уйлар кепшенгилеп, кабыргаларын онын чогына төгөп алып, таскактын јанында узак-узак тургулаар. Такаалар бу өйдө олордын јанында жүрүп, јемзегилеп ле турар.

Чинчей, адазына узак кат бичибеген кижи, бир күн үредүден келеле, эки јалбак чаазынга түрген-түкей бичиди:

«Ада, бу күндөрдө мен Карага јолыктым. Менин (је анайда ок Каранын) сүйүнчимнин учы-кыйузы јок. Куучындаштыс. Чын, ол менин карындажым. Орус ады Гриша ла эмтир. Ол городтон ыраак јок јуртта јадып турганы чокым јарталды. Јайгыда мен-ле кожо Јети-Јодого једин келер. Сакызгар.

Чинчей.»

Чын да, Чинчей ле Кара јастын јылу күндеринде јар-маркада јолыгала, онон јаантайын туштажар болды.

— Мен бу городко, бу јуртка канайда келгем? — деп, Кара Чинчейден кайкап сурајтан эмтир. Чинчей оны

јакшы билер. Недег улам ол городко келгенин, оны канайда таппай калгандары керегинде куучындап берерде, јииттин санаазы чала карануйлап баштады. «Айдарда, менин ада-энем, эмди ле азырап јаткан улус, өскө. Мен олордын балазы эмес... Энем јок, адам бар» — деп, сананып јүрди. Керек дезе ол ло эне-адам деген улусла куучындашпас боло берди. Чырайы бүрүнкүйленип калган јүрөт. Куучындашпас, күлүмзиренбес.

— Сен не, Гриша, оорып турун ба? — деп, бир катап Кара городтон јанып келерде, адазы сурады. Адазы — Макар. Макар Сопрокович. Энези — Мария Иткечековна. Чаткачаковтор.

— Јок. Кем јок — деп, Кара (Гриша) каруун берер болды.

Бир күн, качан Кара город јүрө берерде, өйі энези өгөөніне айтты:

— Макар, јүрегим сыстап јат. Карала та не де болуп турган ошкош. Онын энезеери, адазаары, сүйүнчи-каткызы астаган. Ненин де учун бисти узак ајыктап отурар. Сананзам, көксинде кыйынду санаа бар ошкош. Сезип турун ба?

Макар Сопрокович, бежен тогус јашту кижі, бу өйгө јетире амыр ла јүрген кижі, чочый берди. Ол јаан оборлу, кол-будынын балтырлары кийими ажыра билдирип турган кижі. Көстөри чичке, јыкпыктарынын учтары чырышка јетире алдыртып салган. Мандайы јаан, тал-орто сынду. Будынан аксак. Ада-Төрөл јууга јүрөле, он будынан јаан шырка алган. Уйинин айтканын кайкап угарда, көстөри кенертен јаандай берди.

— Не боло берди не? — Макар Сопрокович күнүрөк үниле уйинен сурады. Эмеш отурала, унчукты. — Је эм јажы јаанай берген кижинин јан-кылыгы кубулбай база... Кыстарла эптежи-пөтөжи болбой турган күлүк болбой ол... Је анаар ла адылба. Онын өзөк-буурын кижі канайда ондойтон. Сен, эне кижі, оныла јазап куучындаш.

— Бу канайдат, мени куучындаш деп. Уул балала адазы куучындашпай. Сураган, не болгон деп. Мекелеп.

Мария Иткечековна, өгөөніне көрө, јиит те билдирер. Је бойын көрзөн, кайдан ого алтан бир јаш беретей эди, јүк ле болзо, беженге јеткен бе, јок по деп сананарын. Колдоры күчтү, үни јалакай. Чырайы тегерик, тумчугынын белинде кичинек коркок бар. Қабагы ла чачы күргүл-сары.

Макар Сопрокович (кыскарта оны улус Сопрокыч де-жетен) үйининг ол сөстөрине тыг ла аяру этпегендий деп билдирди. Онын санаазыла, уул чыдаган, эмди ол керегинде куучын андый көп болор бо? Макар бойын да билбей. Бу ла Мария үйин алардан озо, ол десе бай кижининг угынан болгон, көп кунукка да түшкен, сүүн-чиге де курчаткан. Белең болор неме эмес. Макар онын кийниненг тыг ла баскан. Же карын, бай да укту болзо, ол жанынанг тыгыйтан жан жоголып калган эмей. Совет жан ончо улуска бир түңей, сенин бай угын да керек жок, байыркайтан учурун да болбос. Макар оны сезип те турза, Марияны бу жанынанг каарбай жүрген. Бойы билзин деп сананган.

— Бисте балдар, эки-жангыс уй, үч-төрт кой болор. Анан артык не керек — деп, Макар алышкан соңында айткан.

— Оноң көп мал тутпас па? — Мария сураган.

— Колхозтын малын кичеер бе, айса бойынын малы-на бастыра күчин салар ба? — Макар кайкайтан. — Сеге, үй кижиге, оноң күч келижер. Бала-барка, көп мал, оноң колхозко иштеер. Бу не аайлу иш. А ас мал тутсан, кайтса да жеңил. Сананарга да жеңил.

Макардын бу сөстөри Марияны бүдүмчилеп койго-ны жолду. Кийнинде ончозы чын болуп калган. Жангыс ла балдар жанынанг коомой. Олордо эки бала болгон. Олор эмеш ле чыдап келеле, оорыйла, жада калгандар. Онын кийнинде балдар чек болбогон. Макар да, Мария да жүрүп-жүрүп, балдар жогына короодолоп жүретен. Ол жанынанг айылдаштары да билетен. Жажыт жок.

— Слер, Сопрокыч, Мария Иткечековна, ол балдар-дын туразынанг ба айса Дом ребенка дейтен жерден ба-ла алып, не азырап албай жадаар?

Макар ла Мария ол жанынанг узак ла шүүшкендер. Учы-учында Дом ребенкага келгендер. Олордын бала азырап аларга турганын заведующий жакшы билип, эйе, алгадый балдар бар деп айткан. Талдап алгадый арга бар. Мария кабай-орыннанг орынга базып, чуу-оронты-да жаткан балдарды көрүп, кажызына ла ичи ачыган. Көп-көп учуралдардан улам бу балдар өскүс арткан десе, мында төгүн жок. Бирүзинин ада-энези кандый бир шылтактанг улам жада калгандар, бирүзининг олор бар да болзо, же аракыдаштанг улам айрып салгандар. База бирүзининг энези жок, экинчизининг — энези азыраары-

нан мойнош койгон. Кезик балдарды көргүспей жат: байла, берерге жарабас. Же Марияга бир бала тың жарай берген болгон. Шулмус та, көстөри ачык-жарык немедий.

— Бу баланы аларга турум — деген.

— Жок, онын адазы бар — деп, заведующий Мария Павловна айткан. — Адазы улай ла келип, көрүп салат. Же калганчы өйлөрдө келбей барган, ненин де учун. Не болгону билбей жадым... Слерлер бу бистин көргүскен балдардан көрүп алзагар.

Мария Макардун жанына келеле, үшкүрүп айткан болгон:

— Бир бала ичиге жарады. Обөкөзи Кайдаров. Кичинекей неме. Шулуруп жатканы коркыш.

Макар, үйи кабайда балдарды көрүп турарда, коридордо ло отурган. Мариянын күүнзеп алганыла ла болзын деп сананган. «Онын жаратканы меге жараар» — деп шүүген.

— Бербей туру ба? — унчукпай отурала, сураганы ол болды.

— Жок — деп, Мария үшкүргөн. — Барзан, Сопрокеч, бойун куучындашсан... Сеге, айса, берип ийер.

Макар ла Мария экү база ла киргилеген. Байаа ла Кайдаров Кара деп баланын кабайына базып келгилеген. Бала көр жаткан. Өгөөн колын ары-бери эдип, сабарларын кыймыктарда, бала оны ээчий көрүп, күлүмзиренип жаткан.

— Мария Павловна, бу баланы аларыс — деп, Макар Сопрокович заведующийге айткан.

Жүк ле арайдан жөпсинишкен. Мария ла Макар көп чаазындар бичиген. Балага чындык эне-ада болоры керегинде черт берген, кереес сөстөрүн айткан. Баланын обөкөзин, адын солыгандар: Чаткачаков Гриша. Же алтай ады ундылбас болзын дешкен. Жаңы эне-адазы анайда шүүшкендер.

Качан омор айлына келерде, алтай да, орус та айылдаштары баланы коркышту жараткандар. Макар ла Мария жаан эмес жыргал-байрам эткени оморлордон улам болгон. Эки-үч күн улалган. Эжиктин алдында жаан эмес акта жаш өлөң такталып калган. Өлөңнин өңи чек карарып, оноң кургай берген. Кижинин таманы коронду дегени, айса болзо, чын.

— Бу пирог слердин Гришага — деп, орус келиндер, ол өйдөң ала киргилеп келген турар. Озо баштап кичи-

нек баланы кучактангылап, эркелеп туратандар. Качан Гриша јүгүрө берерде, бажынан сыймап, куучындажып, экелген конфедин, пирогын береле, эне-адазыла куучындажа беретендер. Ачык-јарык јаткылаган.

— Бу Карага... Лизин — кезик алтайлар келзе, база ла андый тамак-тамзык экелген турар...

А бүгүн? Бүгүн уулы та ненин де учун кунукка түшкен. Не боло берген. Макар Сопрокович ле Мария Ит-кечековна база кунукка түже бердилер. Эмди Гриша-Карала канайда, не керегинде куучындажар. Билгилебей отурдылар. Кара-Гришага эмди он сегис јаш, кижилгалак. Кижил алып берери јанынан ада-энези сананып ла турбай. Је уулдын бойында санаа база бар. Салымын бойы шүүр, сананар кемине једип калган.

Уулчак чыдап келерде, Кара-Гриша деп айылдаш адаган. Не дезе, олордо база Гриша деп уулчак бар. Јажыт. Каранын ада-энези оны Сары-Гриша деп адайтандар. А Сары-Гришанын ада-энези Чаткачаковтордын уулын Кара-Гриша деп адаар боло бергендер. Озо баштап ол эки биледе анайда адалып туратандар. Јаан удабай кичинек јурттын ончо улuzu анайда адаар јан тапкандар.

Алтай Гришаны черүге албагандар: ада-энезинин јангыс балазы. Устине олор карган улус. Онын учун бир јаан сурак: ого кижил алдырар.

Је Кара ол јанынан эрмек айтпас болды.

Јирме алтынчы бажалык

Каранын кунукчыл јүргени мындый. Былтыр, кинодон чыгала барып јадарда, кандый да кыс јолыккан. Ас-мас сөс алыжып куучындашкан. Онон, бу ла јуукта, городтын јармарказына јүреле, автобустын сакилтазына келерде, ол ло кыс јолыккан. Танышкылаган. Узак ла куучындашкан. Учы-учында көрөр болзо, эјелү-карындашту улус. Јангыс аданын. Јангыс тас карыннан чыккылаган. Чинчей карындажына бир де јажыт јогынан ончозын айткан. Энезинин ады Эрте. Ол машина аңданганынан улам јада калган. Адазы, Маадай, онын кийинде өскө кижил алган, — Торкочыны. Кем јок кижил. Адазына келерде, ондо Кыпчак деп уулду болгон.

Эмди чыдай берген. Је Чинчейдинг ле бу ла Каранын жаан аказы бар. Ол — Мекеш. Бу ла жуукта той эткен. Эң ле жуук улус: адазы, Мекеш, Чинчей, Кара. Чинчейдинг айдыжыла, Кара јерине јан келзе, жаан аказы Мекешке де јүрзе, табы. Адазында да болзо, бойында. Јаңыс ла јанар керек. Адазы көп жылдарга кородогон. Бедреген. Таппаган. Эмди ле, бу ла Чинчейге ырыс болуп, Караны эјези таап алганы јакшы. Эјезининг айдыжыла болзо, карындажы нени де сананбас учурлу. Нени мында сананар. Бойынын адазы, эки карындажы бар да, не јанбас. Не бурылбас.

Кара Чинчейдинг бу куучынын угуп, жаан удабай санаазы кубулып баштады. Ого анчада ла Чинчей куучындап турала, көзинин јажын ычкынып ийгени ачу. Ол ло тушта көксинде, јүрегинде не де чым эдип калган. Мынайып јаңыс ла жуук кижиги көзинин јажын ычкынар. Оны Кара јаңы ондоп, Чинчейдинг јардын сыймай тудуп, кем јок, мен адама, слерге јанарым деп айдып ийгенин бойы да билбей калган. Каранын санаазында чын адазын эмди ле, тургуза ла көрөр кўни келди. Аргалу болзо, Чинчейле кожо бу ла куучындажып турган ойдө, Јети-Јодо деп чыккан јерине куш чылап уча бергедий болды.

— Айдарда, — Чинчей шўүлтезин чыгара айтты, — сени азырап алган улус өскө... Сени табыштырган турадан албаган болзо, адама, биске кунук түшпес эди. Оны јаңыс ла билген болзон... Бистинг буурыс санааркаштан түгенип бараткандый. Учы-учында ижемји жылыйган. Бис бодогоныс: сени чек таппас деп. А мен городко үренип келеле, сени тудуш ла бедреп јүргем. Ол ижениш калас болбоды. Сен табылган. Эмди бистинг кородоор јаңыс јок... Адама, Мекешке түрген барып јолыгар керек... Мен удабас јанарым. Кожо барар болзон, бараак. Карын јакшы болор.

Кара кожо барарга јөпсинип ийгенин сеспей калды ошкош. «Је мойножоры токтоп калзын» — деп, ичинде сананып калды. Экў удабас ла кожо барарга јөпсинишип алдылар. Билетти Чинчей алар. Тал-түштинг автобузына. Не дезе, эртен турагы автобуска Кара оройтып калардан маат јок. Городтын бойында јадып турган эмес.

— Мен јаандарыма нени де айтпазым, — Кара айтты. Бир үч-төрт кўнге Кан-Оозына бар келерим деп айдарым. Ондой дөөн эмес.

— Жарайт — деп, Чинчей жөпсинди.

Анайып эжелү-карындаш куучындажып алдылар. Чинчейге канат бүткендий жүрди. Ол карындажын таап алган. Адазы, аказы сүүнер. Торкочы энези сүүнбес пе?.. Түнөй ле энези. Чинчейдин бу санаазы, куштын канандый, жеңил болды. Жаңгыс ла жанар керек, — ол жаап сүүнчи, ырыс.

— Кара, сен бүгүн кандый коркышту сүүнчилү? — энези Мария Иткечековна уулынан сурады.

Уулы Кара энезинин уруп берген көчөзүн ичип, койу чайын ууртап, ажанып отурды. Адазы — Макаар Сопрокович унчукпай, таңкызын тартып, Кара жаар каа-жаа аяктап салат. Уулы неге сүүнип турганын ого до билер керек. Же Карада үн жок. Энези ле сурагай. Жартала берер: сүүнчи неде.

— Мен Кан-Оозы бар келерим. Уч-төрт күнге. Иш аайынча.

Кара анайда айдала, жаңы газеттерди алып, олорды кычыра берди. Энези де, адазы да алаң кайкашты: кандый андый жорыкташ болотон.

— Командировка ба? — адазы энчикпеди.

— Эйе, — уулы жаңыс сөслө каруун берди.

Мария Иткечековна, эриндерин кобырайта тудуп алган кижи, уулы мекеленип туру ба деп, эки көзүн оңот албайт. Аяктап та отурза, Кара оны сеспей, газетти ле ширтеп алган отурар болды.

— Абра-чанаак эдип турган улусты командировкага ийетен жан база бар туру не — деп, энези кайкады.

— Бар беди, Сопрокович?

Макаар Сопрокович абра-чанаак эдер жерде иштеп, амыралтага эки жыл мынан озо чыккан. Каа-жаа командировка бол турбай, а. Же жаандар ла жүрөтөн. Тегин улус жорыктап турганы сагыжына кирбейт.

— Болзо, болор ло — деп айдып салды.

Түн кирип келди. Кара сенекке чыгала таңкылап, узак отурды. Ару кей онын уур санаазын сергидип ийген деп билдирди. Онын көксинде санаазы бу ла көк теңериде жылдыстардый ару болгон. Арудан ару. Эмди та не де боло берген: озо ло баштап, кемзи чын ада-эне, кемзи ого жуук? Эје-аказы, эзен жүрген адазы ба? Айса бу ла азырап салган өй эне-адазы жуук па? Кажызы? Кажызына ол чын уул? Мынан ары кандый болор? Кемди ол ада-эне деп айдар?

Сурактардын бажына чыгып болбой, Кара таңкылап-таңкылап алала, эрмек айтпай, келип уйуктаарга төжөгине чөйө жада берди.

Ада-энези Макар Сопрокович ле Мария Иткечековна эрмек чыгарбай, тымык жүргүлеген бойлоры, караннан тымыгы бузулып, кайкалда ла чочыдуда боло бердилер.

Жирме бежинчи бажалык

Јети-Јододо Маадай Кайдаровтын табылбай калган уулы — Кара — келгени ол ло тарыйын јарлана бергениннн түргени коркышту. Оны Чинчей эјези тапкан де-жип, тилин бош салган келиндер үн алыжып турдылар. Маадай ла Торкочыда табыш јок. Айылдарында ла, ан-да ла бала-барказыла боркыраган, тал-табышта. Олор-дын эжигинде амыр јок. Қалт ла калт: көрөргө келип турган улустын учы билдирбейт. Келгендери ле Караны кайкаар, чыдап калган ла, сыны узун ла дежер.

Кара ла Чинчей келерде, Маадай ла Торкочы бир јаан иригин сойгондор. Ириктин эди үч те конбогон. Қайнадышка не артсын. Учында баш, шыйрактарына јеткен. Јыргал, сүүнчининн учы јок немедий. Маадай, ириктин эди божой берерде, колхозтын складынан эт те, мөт тө алып, бу киреге јетире көрбөгөн уулын јет-килинче азыраар деп сананып турды.

— База кой сойоок по? — деп, бир күн Маадай ун-чукты. — Балдар тойо јигилезин.

— Јок, бир эмеш өй өткөй лө... Балдар да јигени јок. Ончозын улуска кайнадып берип турганда.

Торкочынынн шүүлтезинен ол кыйышпады. Андый ла болзын. Ұй кижн бойы билбей. Казан-айакла уружып турган кижн билбезе, кем билер. Маадай тын да мой-ношподы. Ұйи чын айдып јат. Қара келгели, Қуйка эје-зи айылдан чек айрылбас. Мекеш ле Тайана јаантайын мында. Төринде кыпка јуулган, куучындашкан тургула-ар. Магнитофон деп неменинн табыжы чек ай кулакка амыр јок. Қарындажы келерде, јаан аказы Мекеш ле эјези Чинчей чек канайда берди болбогой. Бу ла ай ку-лакка амыр бербес магнитофонды Мекеш үйиле кожо аймакка жүрүп, өнөтийинн садып алгандар. Өскө јииттер-динн јуулыжы кайда. Эмеш јаандары үйлери ле кожо

келер туру. Кыстар кайда деп. Байла, каран Караны айланыжып тургандары бар. Оны Торкочы жүрегиле сезип, көзиле көрүп, унчукпай жүрди.

А Кыпчак Карадан чек айрылбас. Кара тышкары да чыкса, Кыпчак кожо. Журт жаар басса, кийнинен ле. Жаантайын книгелер кычыратан, журуктар журайтан бала, эмди жаңыс ла Караны тапкан. Кижн бодозо, Каранын жажы жаан, Кыпчак ого тын ла коштонышпас керек. Ол жанынан Торкочы канча катап сананбады эмеш. Учучында, керек десе, билдирбес жанынан, Торкочынын санаазына сан башка шүүлтелер кожулар болды: Кара Кыпчакты баскынга үредип баштаган деп. Же ол шүүлтезин кемге де айтпай жүрди. Айдарга жалтанчылу. Маадай ачынза, оны тен тирүге жп салар деп, туйка сананып жүрди. Мындый санаа чыгара айдылганча, үй кижинин ичине ле жыдызын деп сананганы, байла, жолду.

— Мекеш, бу сен жаан кижн, балдардын аказы, оок жаш үрен чилеп, не жүредин. Бу музыкалу кайырчакты айры колдон божотпой канайып үзүгн жок жыргалга кирген кижн? — деп, көп күндер өдө берерде, бир күн Торкочы ого айтты.

— Магнитофонды музыка ойнодорго албай. Тегин оны не жаттыргызатан, — Мекеш кезем унчуккан. — Чаптык эдип туру ба?

Торкочынын ичи-бууры чым ла эткен ошкош эди. Ачынала, бу жанынан Маадайга, тайгадан ла түшсе, айдарга сананып алган. Же Мекеш айылду-журтту. Эм жедеген эр. Оны коптонып неме болбос. Сөс, тал-табыш чыгар. Чинчейди канайып токтодор? Ол эм тургуза жаш. Сөстөң чыкпас учурлу.

— Бу улустын балдарын аайы жок не жуудыгар?! — деп, бир күн ол Чинчейге айткан. Кызыкчак нөкөрлөрүн жаны ла үйдешкен тужы болгон.

— А кижиге кожо үренген балдар келбес пе?! — деп, Чинчей үнин көдүргени Торкочыны чек силке тартканга бодолду болды. Ол ло тушта Торкочынын санаазына киргени жаңыс: ончозы ого удур, керек десе Кыпчак та. Бастыра буру жаңыс кижиде — Карада. Ол келбеген болзо, мындый ла неме болбос эди. Ого коштой келгели жарым ай болгон Кара керек десе айылга санаазыла тен бир де кучак одын кийдирбеген. Көнөк суу экелбеген. Жаңыс ла буды сынык эки отургышты жазап койгон. Оны да эдип салганына алкыш. Же арткан өй — базыш,

музыка угуш, кино. Ол ло. Керек десе адазыла кожо тайгага да барып келбеген. Күүнзебей јат. Тоормош эмес, оны анаар күүчле сүүртеп апарарга.

— Слердин Кара өлөң дө ижине иштегедий чыдап калтыр не — деп, бир күүн полевод Салда да келгени тегиндү эмес ине. Өлөң чабар күүчи кирип калбай. Торкочы ол киреде өлөңди эже чаап жүрген. Мекеш те талдама чаап јат. Чинчей олордон тың ла артпайт. Бир чырмайза, кийнинен өлөң чаап баратсан, јетпей де каларын. Былтыр Кыпчакты үреткилеген. Јетире таскага-лак. Быыл өлөңгө иштезин десе, бу ла, Кара једип келген. Чек ле өскүс уулак, Карадан айрылбас.

— Сен, Кара, өлөң чаап билерин бе? — Торкочы энирде чайлап отурала, Карадан сурады.

— О-о, неме бе ол. Мен ада-энемле кара јердин өлөңин тазада чаап јадым — деп, Кара ол ло тарыйын туктурылыш јоктон каруу берди. — Билерим, билерим. А не? Өлөң чабарга керек пе?

— Колхоз болушсын деп сурап јат, — Торкочы јо-бош үниле айтты. — Ончо улус эм өлөң ижинде.

— Колхозко барбазым, слерге болзо, чабарым — Кара јык салды. Ол Торкочы јаар көрбөй лө, јаактары борбос-борбос этире калаш чайнап, ажанып отурды.

— Колхозко иштеери энг учурлу туру — деп, Торкочы јаан удатпай, сананып отурала, айтты. — Андый јанг. Покосты орой күүскиде берип јат. Колхозтын өлөңи божоп баратса.

— Ол до тушта чаппай, а. — Кара тапкаа каруу берди.

Ол бойынча куучын токтоп калган. Балдар чыдап та калза, је тўней ле, балдар ла бойы. Јуулган, ойногон, табыштанган. Маадай бойы да, Торкочы да, айылда ага-карындаштары да — ончозы кайкажып турды: бу Кара ненин учун өскө улусты, ол ло Макар Сопроковичи ле Мария Иткечековнаны — адам ла энем деп адап турган.

— Кыпчак, сен бисти барып айылдазаң, менин велосипедимле мантадарын. Эне-адам сат бергендер. Мен десе «ИЖ»-ле мантадарым. Олор оны былтыр садып бергендер — деп, Кара куучындап отурар. Маадай уулын көрүп, сүгүнип ле божобос. Је Торкочыга онын айткан эрмек-куучыны јарабай турды. Керек десе угар да күүни јок. «Јок, ары ла ойто жүре беретей болзо» —

деп, канча катап сананган. Же оны чыгара айдарга күчи-чагы жетпей турды.

Кара үч-төрт күннин ордына он күннөң ажыра жүрүп калганын жаңы сезип, жанарга шыйдынды. Ол ло, трактка чыгып, машинага отурала, жүрө ле берген турды. Турган изи артып калды, барган жери город болды.

Жирме сегизинчи бажалык

Кара жүрө берерде, Мария Игкечековна жаантайын тегерик чырайын онг колыла уужай согуп, кудай ла кудай деп айдып, үшкүрүп турар жан тапкан. Айтканы жаңыс: Кара не келбей жат, оныла не болуп турган. Бу он сегис жашка жеткели омордын азырап алган уулчагы бир де катап кунукка түжүрбеген. Улай ла, онын кажы ла кыймыгы, эрмек-куучыны, ойыны оморго ырысту ойлор эдетен. Сүүнчининг учы жок.

Караны алар тушта Макар Сопроковичке, кайтса да, төртөн эки жаш болгон. А Марияга дезе — төртөн төрт. Уулчакты ол чуулап баштаза ла, Макар кожо ло. Нени-нени ал берген ле, чууны эшти кумай тудушкан ла турар. Сүтти жылыдып, умчыга уруп, Марияга берер. «Энези, эмиссен — деп, ол сүүнчилү, жалакай, эрке айдар. — Көр, көр, оозыла бедренип жат. Эмчек эмерге. Көрсөн, көрсөн. Эмди ле, эмди ле сүт болор. Мамагынды эмерин», — учында анайда айдала, баланын көстөрининг алдына сабарларын кыймыктадар. Бала шулуруп, көстөрин тозырайтып, көрүп жадар. Умчы оозына кирзе ле, бошпок жаактары кыймыктажа берер. Тойо берзе, умчыны тилиле чыгара ийде салып ийер эмезе эмбес. Тым жадар. «О дезин, мынын бүдүжин. Тен тойоло, амырап жатканын!» — деп, Мария онын көзинен, маңдайынан, эрке жаактарынан жытап, буттарын жайкаарга эптү эдип тегерийте жазаган орын-кабайга салар. Онон араай жайкап, бообайлап, чөйө тартып кожоңдоор: «Баай-баай, балам, баай, байлу уйку уйукта, бажын жымжак жастыкта. Баай-баай, балам, баай, байлу уйку уйукта, эне-адан жанында. Баай-баай, баай-баай» Онон до ары. Учы-кыйузы жок немедий. Бала уйуктап калза, Мария ла Макар, ойгоно бербезин дежиб, буттарынын бажыла базар. Жаман түш түжелбезин деп, курч

мистү бычакты жастыгынын жанына салар. Бала «ых» ла дезде, атпас эдижер. Мария буттарынын бажыла базып барала, кабайды мойны чөйилип, карап көрөр. Уулчак дезде бажын ары-бери кыймыктадып, таптанып турала, ойто уйуктай берер. Тумчугында кей кый-кый эдип тынылып жадар. Энези эмеш көр-көр турала, күлүмзиренип ийеле, ойто кайра келер. Макардын жанына отурып, уйуктап жат деп айдар...

Качан Кара өгмөктөп, онон базып баштаарда, озор экүнинг көстөри сүүнчиге жаркындалып тургандый, көксинде санаалары ап-ару болгон. Жүрүм жагыс ла сүүнчиден болуп жат деп билдиргендий. Байла, андый. Онон өскө неме жок. Жүрүмнинг учуры ол. «Бөөл-бөөл, бөл, Бөөл-бөөл, бөл! О дезин, о дезин, баламды, кату жерге жыгылба, калык каткызына калба! Бөөл-бөөл, бөл!» — деп, баланын жайтандап басканына келиштире кожондогон аясту айдыжатан. Бала жагыс жерге эки-үч айланза, бөөл-бөөлди ле кожондожор.

Качан Кара жүгүрип баштаарда, Мария ла Макаар оны, жай болзо, айылдын жагында жалагычакка апаргылаар. Мында, жажыл өлөннинг ортозында, жүзүн-жүүр чечектер баштарын эзинге жайкагылап турар. Көбөлөктөр серпиле-серпиле согуужып учушканда, уулчак озорды тударга бар жок күчиле жүгүрер. Мария ла Макаар оны көргүлөп, «о дезин, мынын бүдүжин!» — дежип, кийнинен чылазыны жок көргүлөп, табыштангылап отуратан эмей...

Качан Карага жети жаш толордо, ада-энези ого жагы бичиктерди, тетрадьтарды, жагы сумканы бойлоры алып бергендер. Жок, бичиктерди школдо берер дежерде, Макаар да, Мария да — экилези директорго келеле, жагыс үнле айдышкан:

— Жок, блар, бу бистин азырап алган жагыс балабыс. Онын учун бичиктерди, тетрадьтарды бис бойыс алып берейис. Балабыска ол жаан сый болор. Кайтса да, айса болзо, жүрүминде ундыбас.

Озор экү азырап алган балазы керегинде артык сөс тө айтпаза, оны кайдан алып азырагылап, чыдадып жатканын директор, жажы жаандап калган кижи, улустын куучыны ажыра жакшы билер болгон. Ол Мария Иткечевна ла Макаар Сопроковичке жылу көрүп, он колынын төрт сабарыла столдын үстине канча катап токтот этире соголо, жалакай айткан:

— Алыгар, алыгар. Не керек — ончозын. Тетрадь та болзо. Алыгар ла.

— Слерге јаан быйан! — деп, Каранын ада-энези директордын кыбынан сүүнчилү чыккылаган.

Макар Сопрокович ишке атанардан озо, Карала кожо ажанала, оны колынан јединип алып, школго апарып койор. Школ тыг да узак эмес. Мариянын айдыжыла болзо, тыг түкүрзе, түкүрүк ого једе берер, је беш минуттан ас эмес базар керек. Школдын эжигине экелеле, Макар оны «давай, үрен, балам, баштактанба» деп јакыйла, ижине јүре беретен. Мария түште, Каранын школдон келерин сакып, сенекке чыгала, анда кыска бутту отургышка отурып, оны сакыыр. Кара көрүнзе ле, айылга кирип, белетеген курсагын изидип койор. Кара эжикке једип келзе, Мария Иткечкова эки колын ичкери сунуп: «О-о, баламды! Кажы, колыңды бери бер!» — деер. Кара кичинек боп-бошпок колдорын энезине берзе, Мария үч-төрт текпишти өрө бастырып, јединип чыгар. Јүктенип алган бичиктерлү сумказын белинен суурып, айылга кийдирер. Изиткен курсагын, каарган картошканын јыды јараш јытанып, столго кычырып тургандый билдирер.

Анайып бир-эки жыл өткөн. Түрген. Кара үчинчи класста. Бир күн школдон орой јанган. Айса онон до орой јанар эди, карын, Мария сакып чөкөйлө, бедреп барган. Школдо јок. Энезинин јүреги тыгыда согулып, сыстап баштаган. Улустан сурулаза, та, көрбөдис дежер. Учы-учында Мария јолдын өрө келедип, айлынын эжигинде отурган карган јаанактан тегин де болзо, Караны көрдөөр бө деп сураган. Өрөкөн суу јаар колын уулаган. Чын да, Кара суунын јарадында, јаан эмес кыскачак јажыл өлөңдү јалаңда, уулчактарла кожо футбол ойноп турды. Энези онын футбол ойноп, балдарла јаба канайда јүгүрип јүргенин, мечикти блаажып, айрып алып ла ойто ойнотырып ийип турганын јилбиркеп ајыктаган.

— Је, эм болор, јанак, балам — деп, учында кыйгырып алган. Јаан удабай Макарла экү ого мячик алып бергендер. Волейбол. Кара уулчактарла кожо оныла айылдын эжигинде ойноор боло берген.

Качан Карага, ойноп јүрер уулчакка, он эки јаш толордо, Мария ла Макар ого велосипед садып бергендер. Уулчактын сүүнчизи јаан. Ончо уулдар чылап, анча-

да ла великле мантадып, таскап калгандарыла тўгей, кезик тўс жерлерге колдорын бош салып, учуртып отурар.

— Сен, Кара, ол жар койгон одынды кулаштап салзан — деп, Мария энези айтса, Кара жаан кыйышпайтан. Тен ары-бери борондоп ло турза, одын чогулып, там ла бийиктеп турганы билдирер. Эки алаканы жойгон ло карагай жарчагадан кара-чоокыр јукталып, төрт сабарынын тōзинде билдирер-билдирбес берчет табылып калганы билдирер. Ол берчетелген жерлери јайгыда картошконын айлын јаандатса эмезе тырмуушла чапкан өлөң јууганда там ла катуланып, тегериги јаандап туратан.

Одынды чоккон соңында Кара одынјаргыш малтаны ала койор. Јарылбаган болчокторды јергелей тургузала, баштапкызынан ла јарын баштаар. Озо жаан-јаан этире, жаан улус чылап, тиле чабар, онон отко салгадый эдип ооктоп јарар. Јарган жарчагаларын бойы ла апарып, байагы кулаштын ўстине салар. Улуска көрүнип турган јанын көрзөн, учы бери озолоп чыккан жарчаганы көрбөзин. Тўп-тўс.

Макар уулынын одынды јарыксап турган јилбиркегин јарадып, ого одын јарза кийетен кеден меелейин берер.

— Колыңа агаш сайбазын — деп јакыыр.

— Калак, малтаны ајыктанып чап. Будынды чаап алдың, — Мария энези, Қаранын иштенип турганын көрүп, ого база ла јакый соккон турар.

— Алдырба-ас — деп, чичке ўндў Кара, карды чарбайып, кабыргалары кырлайып, талайып, одынды јарып ла турар.

Кара камык иштең туура калбас уулчак болгон. Энези уйды саайла, одорго айдаза, Кара кожо ло. Сууга барза, коштой ло. Бир катап керек дезе энезинин сабадынан көдүрижип, суу экелишкен. Келеле, адазына айткан:

— Ада, энем меге суу экелерге болушкан. — Адазы ла энези сыр каткыда.

— Қудай ла дезен база, балам эмес болзо, энези суу да экел болбос эди — адазы уулынын бажын сыймап, айдып туратан. Је ол айдыш Кара алты-јети јашту тужында болгон. Онон бери база анча ок јыл өткөн. Эмди уулчактын кўчи јетире киргени билдирлў: одын

јарар, суу экелер, бозу-торбок айдажар, маала ажын сугарар, — не ле келишсе, онын камалгазы једе ле берген турар. Көстөри кап-кара, кабаккыр. Јаагында јаан эмес мендү. Бу јажында уулчак тыг ла талазак эмес, је чыдаза, сыны узун болгодый.

Қарага он јети јаш кирерде, ого военкоматтан эки катап бичик келген. Озо келгенине чаазындар јазалган. Кийининдезинде дезе черүге аларга амадулу болгоны билдирген. Онын учун Макар ла Мария экилези военкоматка уулын черүге албазын, не дезе озор экү эмди карыгылай берген деп келип јүрген. Ого коштой Макар бу уулды азырап алгам, эне-адазы јок деерде, военком эки карганла эп-јөп куучындажала, ол бойынча Караны катап алдыратаны ол ло тарыйын токтоп калган.

— Мен не, ада? — деп, Кара чала ачынып туратан. — Менин нөкөрлөрим черүге баргылап јат. Мени албазын деп слер не сурап турганаар.

— Бисте артык бала бар эмес. Јагыс ла сен. А бис дезе каргандар. Одын-сууны биске кем экелип беретен? — адазы каруун берер.

— Түней ле јарабас. Мен черүге барар учурлу — уулы бир кезек өйгө ада-энезине кыјырантып, кезикте кизирт этире үнин де көдүрип турар боло берген. Эки-үч катап военкоматка да келип јүрген: черүге алзын деп.

— Јок, керек болзо, бис сени бойыс алдыртарыс. Эм тургуза алып болбозыс — военкоматта канча айдышкан.

Учында Каранын күүни јанганы озо ло баштап онын бойына јарт боло берген. Адазы да оны сезип јүрген. Унчукпай ла, кажызы ла ичинде караннан сананып турганы јарт.

Қара черүге барар санааны чек ундыган соондо, Макар оны абра-чанап эдетен јерге экелип, ишке кийдирген. Уулы бу ишке тыг ла күүнзебей јүрген. Анайып јүреле, ишке үрене берген. Тен оройтып каларынан чочып туратаны ада-энезине сөс јоктон јарайтан.

Мария ла Макар Кара кыстарла кожо јүретенин көргүлөп ийеле, кижилары јууктай бергенин јангы сескенчилеп, бир јанынан кайкажып, экинчи јанынан сүүнги-леп туратан. Је јиит улус јаантайын турумкай болуп турган эмес. Најылажар, айрылыжар. Јууктажар, ыра-

жар. Каранын кыстарла најылашканын олор сезип те, көрүп те турза, бир де катап ол жанынан куучын өткүр-бейтендер: кемзинер, эпжоксынар деп. Каа-жаада ол жанынан эрмек өтсө, Каранын жүзи кызарып чыгатан.

Бир күн энирде, ажанып отурала, Кара ада-энезине айтты:

— Мен кижн аларга турум.

— Канайып? — ада-энези кайкашты.

— Кижн аларга турум, — Кара катап айтты.

Мария аяагын туура салып, жөпсинди.

— Жарадып жадым, Кара. Кижн алар ойинг жедип калган эмей. Сен не деп санан турун, Макар?

— Эмди кижн албаза, качан алатан? — адазы сүү-нип, уулына көрүп, айтты.

Кара мыны угуп, көксинде үшкүргенин сестирбеди. Ого уур: бойынын тойына чын адазын кычыары. Ого коштой чын адазына ла өйй энезине жолыгып жүргенин айтпаган. Оны айдар керек. Айтса, бу азырап алган эне-адазы не деп айдар — онызы неден де коркымчылу. Туку ла жаштан бери азырап алганы тегиндү эмес. Чыдадып, эмди де кийимдеп, азырап отурганы кирелү бе? Быларды эмди канайып ада-энем эмес деп сананар? Бу сурактар Каранын санаазында чагылыжып, түймөп турды. Же не де болзо, чыгара айтса, туйук сананып жүргенине көрө, кайтса да, артык ла.

— Слер меге ачынбагар. Мен бу жуукта Ондой аймакта Жети-Јодо деп журтта болгом. Анда менин Маадай деп адам бар эмтир. Энем десе туку качан жада калтыр. Ага-карындаштар, эје-сыйындар да бар болтыр. Мен бу ойгө ол керегинде слерлерге айтпагам.

Мария ла Макар бой-бойлорына көрүшти. Айас тегериде күкүрт күзүрт эт калгандый болды. Булут жок чапчанкыр айас кап-кара булутла бүркеле бергенине түней. Караны туку ла кабай тужынан азырап алганы эмди жангыс ла ачу экелгени јарт. «Адазы бар, ага-сыйындары бар. Эмди ого тартылары јарт» — деп, Мария ла Макар ичтеринде бир түнгейге жуук санандылар. Эмди канайдар: чынды билгени коомой эмес. Адазына, сыйын-карындаштарына тартылары чын. А Макар ла Мариянын эки бойы ла артып калганы ол болотон туру. Же эмди јарт: Кара ненин учун бооро бир кезек ойгө кунукчылду ла унчукпас болуп жүргени. Канайдар оны салымды. Карын учында бойы айтканы артык.

— Олор не дежет? — Мария энчикпей калды. Ыйлар күүни келди, же бойын бек тудар деп сананды.

Кара ада-энези нени-нени түңей ле сураар болор деп туку байадаг сананып отурган. Суракка канайда карууны беретенин караннаг шүүнген.

Кенертен айтты:

— Нени де айдышпаган... Мен де ологорго нени де айтпагам. Јүрүп-јүрүп, јанып ийгем.

Керек ачу да болзо, же уулының калганчы сөстөри Макар ла Марияны кандый да сүүнчиге көдүрө сокты: бала јанып келген. Анда артпаган.

— Же, балам, тойың болзо, аданды, эје-сыйныңды, карындаштарыңды кычыргайыс — деп, Макар үнинде бүдүмчилү айтты.

— Кайдар ол. — Мария јөпсинди.

— Же бот ондый — деп, Кара айдала, уйуктаар кыбы јаар кирди.

Мария ла Макар јаан удабай отты өчүрүп, уйуктарга јада бердилер. Кажызы ла неме айтпайт. Јарт: Кара үйде јок болгон болзо, ол јанынан куучын болор эди.

Јирме тогузынчы бажалык

Маадай тайгадаг келзе, Кара айылда јок. Ол ло тарыйын Торкочыдан сураган:

— Город јаар качан јанды?

— Та, — деп, үйинин кыжыгы курып, ачынчылу каруу угулган кийинде, Маадайдың чугулы тутты. Же көксиндеги көдүрилип келген келишпес санааны тоқынадып, Чинчейге баштанды:

— Карындажың качан атанган?

— Ол ло, слер тайга чыгараарда — деп, кызы унчукты.

— Не, тал-табыш болгон бо? — деп, адазы сурап ийди. Ол бойының бу сурагынан кемзине берди: өрөртөг лө келеле кичеегени Караның јанганы керегинде. Бала-барка нени сананбас.

— А, энем ого кыжырантын турганда, — Кыпчак айда салды. — Мени оныла тенип бас турун деп адылып турарда, удабай ла јана берди не.

Айылдын ичинде тым боло берди. Чымыл да учса, канаттарынын табыжы угула бергедий. Кемде де үн жок. Торкочы уулы Кыпчак жаар коркышту кезе көрүп ийгенин ончозы көргүлөп салды, же нени де айдышпады. Торкочы да, Чинчей де санангылады: эмди Маадай тың табыштанар, Караны кызырантып, керек десе сүрүп ийгенеер деп. Же Маадай нени де айтпайт. Унчукпайт. Төмөн лө көрүп алган... Чайлап божойло, журтсоветке баратам деп айдала, айылдан чыкты: ол журтсоветтин депутады. Тайгадан эм де эки күннинг бажында келер эди, же капшай түшсин деп жакылта келерде, эмди же-дип келгени бу.

— Жайдын кидим өйи, нөкөрлөр! — журтсоветтин председатели Салда Сүмеров, депутаттар бир канча сурактардын аайына чыккан кийинде, өлөң ижи керегинде суракка аяру эдип, куучынын баштады. — Өлөң, өлөң. Бу сурак аайынча жуукта жаңы аймакта курч ла жаан аярулу сурак турган. А бистин Жети-Жодонын улусы өлөң ижинен, аймактын өскө журттарына көрө, чик жок сондоп жат. Ол неге де жарабас... Бисте жашөскүрим кайда, карган-тижен улус жок деп пе?! Чабандар, скотниктер артык жок болотон бо?!. Жок эмес, бар, нөкөр депутаттар! Эмди санангар, өлөң ижине кемдер турушкадый? Бойлоры айтсын!

Журтсоветтин ичинде табыш: «Кезик жииттер тегин баскылап жүрүп жат, кезик каргандар колхозтон болушты алып та турза, же болушкадый өйдө бир де тузазын жетиргилебей жат. Эки чабан, скотник болзо, бирүзи жайгы өйдө, сөс жоктон өлөңгө туружар учурлу» Табышты укса, тен мөт жуур өйдөги адарулардын үни ошкош: күү ле күү...

— Же мен, алдындагы жылдарда чылап, өлөң ижинде туружар аргам бар — деп, Маадай табышты үзе согуп, айтты. — Не болушпас? Болужар арга бар. Мал-аш эм эмеш тойынып калган. Токуналу. Кыска өйгө жагыс та кижича кабырып, күчи жеде бербей. Мен жөп... же ол кижиге күч түңгей ле келижер: азык-түлүк келип айылдан алар керек, мылчага эшке кирери кайда. Бала-барка.

— Бала-барканы эмеендер алып турбай! — деп, кем де жара киришти. Каткы жызырай берди. Керек десе Маадай бойы да күлүмзиренип ийди.

— Токтогор, токтогор! — Салда Сүмерович Сүмеров өрө туруп, унчукты. — Шүүлтегерди айдыгар ла.

— Је артык нени айдар? Маадай кайра сурады. — Ол ло.

Улустын табыжы токтогон кийинде, Салда Сүмерович куучынын мынайда божотты:

— Депутат Кайдаров Маадай чын айдып јат. Эки кижининг бирүзи өлөн ижине туружар деп. Онызы јолду. Мен јарадып јадым... Је экинчи кижиге база күч, јаантайын алты-јети күннин туркунына малда болорго... Мен саназам, олор экү элижип-селижип өлөн ижине туружар. Айлына кел баратан болзо, бойында. Коно-түне не кел барбайтан? Је тўжиле өлөн ижине туружары — баштапкы керек!

Јуун орой энирде божоды.

— Сен чын эрмек салдын, Маадай — деп, јолой Салда Сүмерович ого айтты. — Улуска мындый сөс керек. Анан өскө олор, көжүүрлезен де, үн јок өтургылаар. Јакшы, јакшы.

— Бис ишти, јүрүмди билер турган да — деп, Маадай унчукты. — Су-кадык ла болзо, иш кайда барар бу.

Салда канча јыл мынан озо колхозто полевод болуп иштеген. Улусты ишке јакшы башкарып јат, онын учун Јуртсоветтинг де ижин билгир өткүрер деп, депутаттар оны председателъге көстөп алгандар.

Бир јанынан Маадай Салдага јуук: јажыла да, иштеңкейиле де, эрмек айтса, тўп шўўлтези де јанынан көп јылдар мынан озо, качан машина ангданыш, Эрте јада калып турарда, бу ла Салда Сүмеров ого јуук болгон эмей. Караны городто јаш балдардын туразына табыштырары јанынан шўўлтени база ол чыгарган туру ла.

Салда Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдары тўгенип барадарда, черүге атаңган. Ол Берлинге јетпеген. Карпаттын кырларынан, анда уур шырка алала, госпитальда үч ай јадала, айлына эзен-амыр јанып келген. Јеринде оноң јүзүн ле ишке иштеп, учы-учында улус ортодо тоомјылу дейле, правление оны озо баштап полеводко туткан. Бу иште Салда он төрт јыл солынтазы јок. Қанча катап таштаарга сананган, улусла иштеерге күч деп. Јок, правлениенинг айтканы јангыс: иште. Эмеш те болзо, оноң көрүле бербей. А көрүлип турганы ол ло, јаантайын ла јангыс оны арттыргызып койгылаар. А бу Маадайды алза, нени ле күүнзезе, иштейин дезе, онын табы. Бир өйдө койдо. Қанча јыл өтсө,

йылкыда. Эмди торбоктор күдүп жат. Полеводстводо иштеп турганы кайда. Ого до жылбилү, солун. Эмди жүк ле арайдаң Салданы журтсоветтин председателине тургузып салган. Полеводтын ижинен күч. Салданын айдыжыла, Маадайдын угуп жүргениле болзо, улустын комыдалын ылгаары неден де күч керек деп. Жеңил иш жок ине деп, Маадай ого айдатан. Бүгүн, жууннын кийининде, экү кожо жангылап отуларда, Салда база ла ол күч болуп турганы керегинде комыдады.

— Бис эмеш карып турган болбойс — деп, Маадай унчукты. — Јиит улус эмезис. Јаш тужыста, биске не уур болгон? Кем ле жок, ончозын иштеп жүргенис. Ончозын бүдүргенис. А эмди не, согумтыкка једип калганыс не.

Маадайдын мындый сөзине Салда күлүмзиренип айтты:

— Сен ол ло бойын, Маадай. Кокырлап ла јадын. А жылдар жылыжып өдүп ле жат. Кадышкындый ак тижис куулы чылап саргарып ла жат. Колдын-буттын кайыңнын урындый чыт эткен балтырлары эмди үлтүрей бергени иле... Бойын билерин... кандый ла неме карыза, эди-каны шүлтүрей берер.

Маадай ла Салданын куучыны оноң ары өтпөй, жык ла токтоп калды. Кажызы ла эки башка барарга өй келди: айылдары јаар. Салда он колын өрө көдүрди — јакшы болзын дегени. Маадай бажыла кекип ийди.

Эңирги эзин серүүн, керек дезе сооксымак. Маадай айлынын эжигине жууктап келеле, ичикей деп калтыр. Туранын эжигинде Торкочы, Чинчей, Кыпчак ла үч кичү балдары — ончозы бут кырында. «Бу не боло берген?» — деп, айылдын ээзи ологго жууктай базып, сананды.

— Нени шүүшкилеп турганаар, жуулыжып алып? — үнинде јалакай толкулу эдип Маадай жылбиркеди.

— Слерди ле сакып турус, ада, — Чинчей айда салды. Ол сүүнчилү. Күлүмјизи кандый да јажытты эмди ле чыгара тееп ийгедий деп билдирди. Орой эңирдин јоголып бараткан калганчы таңдагы Торкочынын јаан көстөринде көрүнип калды, не дезе, ол эңирги таңдакка жүзиле удурат туруп алган. Кебери чала борозымак көрүнди. Кубалдын өгине түңгей. Балдардын жүзи-бажы, кайдаң, күн үдешкен күнкузукка түңгей деп көрүнди.

- Мени сакуп турганаарда, байла, кандый да солун бар болбайсын?... А, капшай айдыгар.
- Бар, бар, Маадай, — Торкочы айтты.
- Сүрекей солун — Чинчей јилбиркетти.
- Айдайын ба? — Кыпчак энчикпей турды.
- Письмо!.. Письмо! — деп, Маадайдын эн кичү уулы эки колын өрө көдүрүп кыйгырды. Айдала, туура калыды: јаандарынан айда салганы учун алакан тийбезин деп.
- Карадан! — Чинчей сол колын өрө көдүрүп, самараны көргүсти. — Бу ла күндерде.
- База нени бичийт? — адазы соныркады.
- Је келерим ле деп бичиптир — Торкочы куучынга киришти. Онын үнинде чала неге де тарынып турганы билдиргенин Маадай сезип ийеле, неме сеспеечи болуп, јымжак үндү айтты.
- Келгей ле... Ончобыс јуулып келзебис, не аайлу сүүнчилү болбос!.. Андый ба, балдар?! А?
- Эйе, эйе — дешти.
- Бот јакшы — Маадай айыл јаар басты.
- Јакшы эмей аа... — чала үшкүрген айасту Торкочы араай үниле айдып, Маадайды ээчий айыл јаар эдеги јайылды. Уйинин неге кыртыштанып турганын Маадай чоком билбезе де, је сезиги јаныс: та ненин де учун Каранын келип јатканыла колбулу ошкош. Былтыр, качан Кара баштап ла келерде, Маадай уйинин ичинде јажытту не де күйбүрөп турганын база сескен. Унчукпаган. Је андый ок темдек эмди катап ла сезилип калды.
- Орой энирде, ажанып алала уйуктаар алдында, Маадай ончозына айтты:
- Айдарда, бис ончобыс Караны уткып јадыс.
- Бис база ба, ада? — деп, тоннын алдынан бажын чыгарып, эн кичү уулы соныркады.
- Эйе, ончобыс.

Одузынчы бажалык

Куйка, Каранын келерин уккан ла сонгында, чегеннен быштак сыккан, сүдин толгоп турган эмес. Койу сүттин быштагы тату болбой. Ого коштой аарчы кур-

гадып, сарју кайылтала, колхозтон мөт алып, сарјуны, мөтти, кургак аарчыны колыштырып, тамзыкту курсак белетеп койгон. Кайтса да, карындажынын уулы. Бооро келип жүрерде, тың ла азырабаган ошкош эдим деп санынып жүрди.

Каранын келери жангыс та Кайдаровтордын ортозында эмес, је бүткүл журтка жарлана бергени эртезинде иле болды. Маадайга жолуккан үй улус сурай соккон турар:

— Бу слердин Кара келеткен деп табыш угулган эди, чын ба бу?.. Айла тен төгүн ле үргүлөп турган ба?

— Келер, келер. Чын, — Маадай каруун жандырат.

Эр улустаң каа-жаазы ла:

— Слердин уулаар жан келеткен бе?

— Эйе — деп, Маадай айдала, жөмөөр — отпускага.

— Кудаай, а ол иштеп турган беди?

— Кайдат, үчинчи жыл, — Маадай кайкап чыгар. — Ол абра-чанап эт турган жерде иштеп турган эмей.

Базым ла Жазуга Каранын келери база ла угулган турды. Маадай ол аайынча келерде, Жазу сүүнген:

— Бот ол, уулын жок жерден табылып, эмди катап-катап айылдап турганы ол.

— Тен жан келетен бала болбой ол. Ол кире келип турганда — Базым, Жазу эрмегин токтодып ла ийерде, жөмөй сокты.

— Же келип турганы жакшы. Кижинин санаазына да токыналу. — Маадай көп айтпай ла, эки-үч эрмек ле айдып, келген керегин жартаар. А келген кереги не деп: комут сурап. Колхозтын өлөнгине турушса, бугул эш тартарга керек.

— Алгайын ла. Тегин ле жаткан неме не ол. Жангыс ла жылытна — Жазунын жангыс сурагы андый.

— Канайып кичеенбей эдинетен ол, — Базым чала Маадайды андый ла шалыр кижиге эмес деп шүүлтөлү эрмек айдат.

Конторанын жанында Муксум ла Келегей жолыгала, база ла жилбиркешти.

— Кудаай, ол Кара табылала, чыдайла, адазап жанып келип турганы тен жаан керек турбай — Муксум кайкайт. — Ой кандый түрген өдүп жат, бу ла жуукта городко апар салган жаш бала...

— Он сегис жыл өткөн. Кирелү ой эмес, — Маадай ологорго айдат. — Мен де карып барадырым.

— Коркышту ла неме бу өй — деп, Келегей унчукты. Муксум ла Келегей, Маадайдын жууда-чакта жүрген куучыпын сүйүтөн жинттер, эмди бойлоры да жаш улус эмес эмей. Туку төртөн жашка жеткилеп калган. Сагалдарынан кажайган да кыл таап аларында аланзу жок. Онын учун Маадайдын айдары да чын:

— Өй өдүп ле жат, а бистер карып ла жадыс.

Конторанын жанынан үстинде толо эмес, бала-барка отурган машина өлөң ижине чыгарда ла, Маадай айлына келип, адын ээртеп, өрө, чабандардын өлөң эдип турган жерине, барарга шыйдынды:

— Сен бүгүн районго бар келетен бе? — деп, Чинчейден сурады.

— Жок, ол ло чаазындардын аайына чыгар керек.

Адазы өлөңгө жүре берерде, Чинчей почта жаар басты. Почтага иштеерге бу жуукта ла кирген. Городто үредүзи божордо, колхозто үредүзи аайынча иш жок болордо, анда да иштезе алдырбас деп сананган. Онын алдында иштеген үй кижини ижинен чыгара чачып ийген дезде, чын ла сөс бол калбай. Оны иштең чыгарганында Торкочынын камааны бар болгон эмей. Чынынча айтса, жаныста Торкочы эмес, өскө дө улус база тал-табыш көдүргөн. Андый керектин учы жаныс: бурулу болзон — ижинен бург ла. Килеш жок.

А керек мындый болгон эмей. Ол ло Торкочынын, көрөрдө лө айылдан чыкпас кижиде деп улуска бодолып турза, каа-жаа журт ичиле барза, көзине көрүнгөн неме тегин калбас: кижиде кайкагадый кандый бир темдектү ле болуп калган турар. А ай кулагына угулганы база ла андый: тегенектү ле болуп калганы жарталар.

Качан Чинчей городто үренип турарда, Маадай ба, Торкочы бойы ба акча салатандар. Же ол ло, почтада иштеген Майна эмеген канайып та Торкочынын көзине илинген, а онын көзи тен балалайканын кылынан эткен көскө ылтам көрүнбес тузактый. Көскө көрүнбес ол тузакка Майна эки жылдын туркунына алдырала, сеспеген: чиренген эмес. Чиренип баштаганы Чинчейдин үредүзинин калганчы күндеринде болгон эмей. База ла бир эмеш акча салзын деп самара келерде, Торкочы одус салковойды Мекештин үйүнө, бойынын ла келдине, Тайанага, берген — Чинчейге салып ий деп. Тайана үстине он бешти кожоло, почтага келген. Майна акчаны алала, столдын кайырчагынан квитанция бед-

реп, чучурап ла баштаган. Бедреген ле бедреген. Учин-да айткан:

— Је, Тайана, эртен аймак барарым... Квитанциялар божоп калтыр ине. Тен курсакла тўней неме ине. Онон келзен, чаазынды алгайың ла.

Тайана оны тың да керектебеген. Саларым деген болзо, жүргүзип ийбей ол деп сананган. Бир күн кызыл энгирде, Мекеш ыраак жорыкка жүреле келерде, оло экү ада-энезине тегин ле айылдагылап келгендер.

— Сен, Тайана, Чинчейге акчаны салып ийдин бе? — Торкочынын санаазына кирерде, келдинен сурай соккон.

— Устине он беш салковой кожоло, салып ийгем.

— А салганы учун квитанция албадың ба? — Торкочы сураган.

— Јок, чаазыны јок болгон. Онон келзен, аларын деген. Ол бойынча эки күннинг бажында барарымда, не удадың деп айткан. Квитанцияны ол улус чаазын бичип турган столдың ўстине салгам, келзе беден алып алзын деп. Байла, улус эмезе пол јунаачы билбес јанынан чачылган чаазындарла кожо апар чачып ийген болор деген. Је ол ло. Мен жүре бергем.

Тайананың бу сөстөрине Торкочы арай ла курылып калбады ошкош. Не дезе, Майна калганчы эки-үч жылдың туркунына улус кайдаар-кайдаар акча ийзе, квитанция јок деп айдар. Эмезе квитанцияны берзе, оны чокымдап, көрүп турган кижин бар эмес. Төртөн салковойды көчүрзен, кайда-кайда ўренип турган бала-баркана, ба, айса төрөгөн-тугаанга ба, Майна одус бешти көчүрген деп чаазында тургузар. Салган учун кезик аразында акчаны ол ло одус бештен тудар. Беш салковойдың изи анайда ла кадып јатканы ол болор. Кайдаар барып турган деер оны, көндүре ле Майнаның карманына кирип турбай. Бу мыны Торкочы лаптап билип ле алган кийинде эки јенин шыманып, акыр, мен сени ле деген.

— Майна, туку мында Тайана город јаар Чинчейге акча ийген, кайда оның квитанциясы? — деп, Торкочы некей берген. Оның ўни озо баштап тапкалан болгон. Почтаның ээзи актанган ла:

— Мен бичийле, ол ло ар јанында столдың ўстине салгам. Онон ары кайда барганын билбезим. Айса бойы алган, айса јылыйып калган. Эм мен оны кайдаг табатам, Торкочы, бойың билзен.

— Јок, јакшы билеринг, Майна... Је жылыйган болзо, онын калганчы чаазыны слерде артып јат ине. Чек болбозо, оны көрзөн. Көрөйин, бүдейин, — Торкочы чала ўнин көдүрип, Майнаны керишке кычырып турганы билдирип турды.

— Олорды аймак јаар туку качап ийе берген неме ол... Эмди оны кайдан мен сеге таап беретем? Бодозон?

— Не бодойтом... Ол ло сейфинди ач, бедре, таап аларын.

— Сен мени бойынын ижин билбес деп пе? — Майнанын каны кайнап чыкты. — Андый санааны кедери ле эт, Торкочы. Јаш бала эмезим мен.

— Эм ол ло бо, квитанциянын экинчизи сенде артапаган? Эм канайдарыс? — Торкочы турган јеринен кыймык та этпей, некелтелү сөстөрдү чачып ла турды.

— Јок, Торкочы! Јок! Оны билзен сен! — Майна туткуланып, кыйгырып чыкты. — Сен мында чаптык этпе. Мен иште! Тышкары эмес... Мен сеге кандый да квитанция бедрезим. Сеге отчет этпезим. Бот, билдин бе? Эмди жүр мынан ары!

— Эмди жүре берерим, је ойто келеримди сакып отур! — дейле, Торкочы почтадан чыккан.

Торкочы јуртсоветке жүрген кийинде, аймактын албаты шинжүзи керекти көрүп келген. Кайдан, көрөр болзо, ончо документтер бойында. Је кайдаар-кайдаар акча ийген улусты жууп, сурулап, чачпай артыргызып алган квитанцияларын көрүп, башказын чокумдап алгандар. Көрөр болзо, Майнанын јиижи јеткил ле. Ол ло Тайананын төртөн беш салковойынан салганы одус беш болуп калган. Өскө улустыйы кайда. Ончозын бириктире тоолозо, канча жүске једе ле бербей.

Качан Майнаны ижинен јайладып ийерде, онын ордына Кайдарова Чинчейди ишке туткандар.

Торкочы бойынын аланзыжын, сескенин узак өйгө көксинде тудуп, онын аайына јангы чыкканын, ончозы тегиндү калас эмезин Маадайга куучындап берген.

— Сен баланды менин ордыма иштедерге коп чыгарган! — деп, Майна Торкочыны каарган.

— Уйадын кайда?.. Улустын күчин, терин јибеген болзон, ол јерге барганча да иштеер эдин ле! — Торкочы тапкаа айткан болгон. — Јастыра керектер эдин турганда. А ордыга кем де иштезе, ол сеге не керек. Меге де түнгей ле. Је Чинчей иштеп турганда, мен оны,

сен чилеп, улустың кўчин төгүндеп јибезин деп үреткейим.

Кўн тал-тўште изидип турганы коркышту. Јуртта ончо улус, карган-тижендердең өскө, ончозы өлөң ижинде. Јайгы өйдин кўндери каан ла турганы јакшы: чапкан өлөңди јыдытпай јууп алары эң керектү.

Торкочы да өлөң ижинде. Айылдан чыгып иштейтен бригадада. Кыпчак уулы кожо. Бугул тартып ла, аттар кичееп ле турбай, — бир канча уулчактарла кожо. Арткаң балдары: Ырыс, Мария, Аржан — оок балдар, айлында. Олорды Куйка јаанак ла Чинчей кичеегилеп јат.

Бир кўн энгиргери тўште городтон Кара једип келди. Куйканың буттары јерге тийбей тургандый. Чынында айтса, Кара келгенде, оның айлынан конор јан тапкан. Байла, адазының айлында улус көп учун андый.

Маадай эртезинде тайгадан тўшти. Ол ло кўн кой сойып, балдарын кан-јөргөмлө азырап тўжүрген. Балдардың сўүнчизи тың: чек ле бу ла очоктон көдүрилип, бадышпай тўндүктен барып чыгып јаткан ышка тўней.

— Бис кандый көп карындаштар! — деп, Мекеш, балдардың эң јаан аказы, бир јашка арай јеткелек уулын койнына отургыскан, оморкоп отурды.

— Бистинг ук өзөр учурлу, балам — деп, Маадай уулының айтканын јарадып, оморкоп унчукты.

— Бүдүштерин мының — деп, Торкочы айтты. — Мактанбазаар ла. Анайда айдар ба?.. Јарабас.

— Не јарабас... Угы керегинде куучын качан да јаман болбогон, — Маадай тапкаанан айтты. — О, Кара да удабас кижии алар. Көрдинг бе?.. Оок уулдарды көрүп, ол јанынан не сананбас.

Кара, байадан бери унчукпай отурган кижии, Маадай адазының андый куучынын угуп, эмеш токтодынбай барды: кижии алары јанынан айдар ба, айтпас па деп. Айтса, арай эрте ошкош. Келген ле бойынча, оны канайда ушта салар. Тилди бек тудар, јанар бажында угускай деп шўўйле, јөргөмди соныркап јип отурды. Куйка, эпши јанында отурган кижии, табыш јок ажанып, унчукты:

— Кара да эмди кижии албай. Бистинг јерде кыстар толтыра. Колхозко јадып не иштебес. Тура да берип јат. Бир эмеш аш берери кайда. Азийгы өйгө көрө бистинг колхоз тен чик јок байып тынгыган эмей.

— Канайып тураар бу! — деп, Чинчей ўниле кезде айтты. — Бу жаан улус канайып отураар!

Чинчей Каранын жүзи, карануй да болзо, кызара бергенин көрүп, карган эжезине айда салганы ол болды.

— Онон ол бистинг айылдан бар коно бер, Кара — деп, Куйка узак унчукпай отурала, эки турунды ичкери жылдырып, Карага айтты.

— Мынан да коно бербей, эже, — Маадай эжезиле жөпсинбеген бодолду айтты.

— Бойында, кайдан да болзо, кайдар ол — эжези анайда айдала, жанарга өрө турды.

Уйуктаар алдында Маадай ончо балдарыла кожо Карала узак куучындашкан. Каранын көстөри жабылып келгенче ле адазынын сурактарына каруу берип жатты.

— Аданнын ады кем?.. Сөөк-тайагы не кижиге? — Маадай бир канча ойдинг бажында уулынан соныркап сурады. Кара ол ло тарыйын, адазынын жылбиркегенин билип, айтты:

— Макар Сопрокович. Күзен сөөк. Обөкөзи Чаткачаков.

— А энегнин ады? — Торкочы сурай сокты.

— Мария Иткечековна... Адам абра эдип турган жерде иштеген. Эмди амыралтада. Энем база амыралтада. Айла алдында кайда иштеген. Оны сурагам жок.

— Олордо сенен өскө балдар бар ба? — Маадай соныркады.

— Жок. Жаңыс ла мен.

— А... — Маадай чөйө тартты. Жаңыс ла сен турунг не.

Түннинг карануйы бастыра өзөкти, телекейди карарта бүркеп ийди. Карануй жаңыс ла теңериге жетпеген немедий, не дезе жылдыстар, суп-сур мызылдажып, имдежип тургулайт. Ай эски. Тышкары карануй, карануй.

— Же, уйуктагар... Меге эртен өлөнг ижине барар керек — деп, Маадай айдала, уйкуга соктырып, Кара керегинде сананып жадала, уйуктап калды. Онын бүгүнгү куучынын үргүлөй берген балдар та уккан, та укпаган. Не дезе, мындый ла өйдө уйку кижини табынча базып, түш те көрүп уйуктаарына жетирип койотон.

Одус биринчи бажалык

Кара Жети-Јодого келгели төрт-беш конды. Ол бооротызына көрө база эмеш өзүп калганын көргөн улус сезип ийет. Чек ле Маадайдын бойы деп, кезик улус айдыжат. Јок, ол Эрте энезине бүдүштеш.

— Сеге эм канча јаш, Кара? — деп, кезиктери сураза, ол айдат:

— Он тогус кирген јок.

Нени иштеп турганын угала, бир канча үй улус өгөндөринө айдар эмитир:

— Бу Маадайдын уулы јозооры чыдаган эмитир. А бир сан башка неме — ол бистердин атка јегип турган чанак-абралар эдип турган турбай. Оны колхозко ала-ла, ол кузнец Сабырга кожуп берер керек. Узанып, абра-чанак эткилезин.

— Қолхозко иштейди эмеш пе ол? — деп, кезиги ойто кайра суражар. — Городко үренип калган бала не ол. Бистин Жети-Јододо нени эдер бу?

Күнүн ле, качан күн өксөп чыкса ла, Кара сууга барала, кийимин суурып, јангыс ла трусту артып, јаратта јадар. Онын јанында Кыпчак суймайган јадар. А байагы Ырыс ла Аржан, оок то болзо, сууга киреле, эжинип турус дежиپ чакпыланганда, болчок карындары кызарып калган јанында ла күйбүрежиپ тургулаар.

Эки-үч час ой өтсө лө, Кара оморды баштап алып, меес, кырлан өрө чыгар. Чек эчкининг бойлоры чылап, таш кырлаар. Таш тоолоткылаар. Ол ло тоолоткон таштаң кеминг де бозузы үч-төрт күннинг туркунына јаан тынып болбой јүргөн, је омон, ырыс болуп, кем јок боло берген деп сөс угулган. Таштарды кем тоолоткон, кемнинг бозузы болгонын Торкочы беш сабары чылап билер эмей. Бу керекте озо ло баштап Кара бурулу деп шүүлтелү јүрдн. Чыдап калган уул оок балдарла не түйейлежер, оморды коомой андый баштакка не баштаар деп сананып баштады. Онын арбаныжы эртен-энир көптөп чыкты. «Мекеште де јок эмес, Караны машинага отургызып, аймактаң бери мантат турган немези не? Олыт јок. Городтон келеле, бу ла кем јок јүргөн балдарды эш-кереги јок базытка, салдымга үредип јат. Акыр, мыны канайда токтодор?

«Кара городко ойто капшай ла атанатан болзо!» — деп, Торкочы тын сананып алды.

Тал-түштинг кийнинде Кара ончо балдарла кинодон келерде ле, чайлап божогон кийнинде, Торкочы Карага кыландап, туткуланып баштаган. Эп жогын бойы жакшы да билзе, је өскүрип јаткан балдарым меге жуук деп сананды. Балдар Карадан эмеш ле аңыланарда, Торкочы оны ала койды:

— Сен, Кара, једеген кижы, балдарды не баштакка үредип јадын?! Күчинг кайда бадыарын билбей турун ба? Ол кырга чыгып, таш тоолотконыг не?! Јети-Јододо андый балдар јок!.. Сен ле оны баштап јадын.

— Мен оморды баштагам јок, энебис.

— Кандый мен сеге, эне?.. Энег городто — Торкочынын бу сөстөри Караны өртөй атканына түнгей болгонун бойы ла озо сезип ийди. Керек дезе энег јок деп айдарга санайла, ол ло тарыйын токтодынып, бала чын энезинин өлүминде бурузы жогын сананып ийеле, азырап алган энезине токтоды. Не дезе, Караны да онын баскынында бурулаарга ас, городто ол энези база бурулу. Караны анайда бош салып азырагандар деп.

Кара бу тужында Чинчейле баштап ла јолыкканын, онон экинчи, үчинчи катап туштап, Эрте энези машина анданганынан улам јада калганын, онон оны Маадай адазы городто јаш балдардын туразына экелип салганын, бир канча өйдинг бажында көрөргө келерде, керек дезе, аларга да сананган ошкош, оны өскө кижы азыраарга алганын сананды. Ол өскө улус — Каранын адам-энем деп айдып жүрген Макар ла Мария. Олор Караны сырай ла эмчек тужында алганы јарт. Кара эмди ле оны јарт билип, олор оны бир де адылбай, каарбай, ачындырбай азыраган. Азырап јат. Сурак јок ары-бери жүргенде, акту жүректен оорыгылап, келзе, учы-кыйузы јок сүүнгилейтени кайда...

— Мен слерди ачындырарга санангам јок — деп, Кара Торкочынын алдына актанды.

— Тубалаба сен меге мында! — Торкочы онон артык атыйланды. Ол бойынан јиитти анайда айтканынан, тилге јайым берип ийгенинен уйала берди. Јүзи кызарып келип жүргени кирелү бе. Бек тудунбаганча неме болбозын сананды. Је бир топчы чечилген болзо, артканын чечер өй база келип јат деген бирүзи, Торкочы көзин кыландадып ла турды.

Кара öйй энезинин калганчы сөстөрине баштап тарыйын ачынбады ошкош. Байла, олардын учурын ондобогону жарт.

— Кара, мен айт жадым: сен бого келеле, көп баскындаба!.. Бистин балдарды баскынга, тербезенге үрөтпө.

— Тербезенге канайып? — Кара кайкап чыкты. — Мен баскын-тоскын кижини эмезим. Мен слерге, эне-адама, айылдап келгем... — Јииттин кејиринен кей чыкпай тургандый. Бир јанынан бу мындый сөстөрдн баштап ла айдып, жүрүминде ачынчылу сөс уктаганына түңей. Билер болгон болзо, байа ла ачынып, Торкочынын айтканына кату каруу јандыраp эди.

— Бу öйгө јетире бистин балдар јурттын ортозыла кереги, туказы јок баспайтан. Эчки чилеп, кырга чыгып, таш кырлабаган... Слер ле анда, городто, анайда салдымга, тербезендеп базарга үренип калганыгар. Онон... онон бис сеге канайып эне-ада болотоныс. Сенин ада-энен анда!.. Городто. Бот оноор јан.

— Мен мында эмди де көп жүрерим. Не дезе мында чын адам, энем... Ол ада-энем жүк ле азырап койгондор. Чын ада-энем слерлер.

Кара ада-энези керегинде билерин көксинен жүк ле арайдан чыгара айтты. Бу мыны ол азырап койгон öйй эне-адазы Мария Иткечековна ла Макар Сопроковичке чыгара айтпаган. Кара Торкочынын айтканыла јөпсинбей, ого чокумдап айдар күүни база келди.

— Менин чын адам Маадай. Макар эмес. — Торкочы öйй энези деп билзе де, је оны ачындырбаска јөмөди. — Чын энем —слер. Канайып мен бери јанбайтам?.. Је городто ада-энеме сөс јок барарым ла. Таштабазым оларды, азырап койгон улусты.

Каранын бу сөстөрнн эжиктен кирген Кыпчак јарт угуп ийди ошкош. Оны ээчий киргилеген Аржан, Ырыс, Мария, байла, уккулабаган. Је Кыпчак укканы јарт.

— Эне, Кара городко јанбас. Ол бисте артар.

— Тылбыраба!.. Сенен эрмек сураган кижини јок! — Торкочы уулын адылды. — Отур, ажан. Байа коомой ажандын не!

— Ажанбазым!.. Тойу! — деп, Кыпчак кыйгастанды. — Не арбан тураар?! Карага!

— Сенин керегин јок, учкан — энези база ла кыйгыра салды. — Унчукпа... Унчукпа дейдим.

Кемде де үн жок: Кара да, Кыпчак та, өскөзи де — ончозы Торкочы жаар кату сыркынду көргүлөйт. Балдардын кезеде көргөни ого жарабаганы жарт. Ол оморды тышкары барып ойногор деп жакарды. Балдар жерлеринен күүн-күч жок өрө тургулап, ээчижип алып, барып эжиктег чыктылар. Кара жеринен кыймык та этпеди. Отурган жерине жапшынып калгандый.

Карага Торкочынын көстөрүнүн соогы жыланнын соогынан артык немедий бодолды. Онын арбыжын угуп, бурузы кап-кара көстөрү билер-билдирбес жашка чык-тала тартыла бергени билдирет.

— Адаг адаг ла... Бот мен... мен... энег эмес. Менин ле ол азырап алган Мария деп энегнин нези башка? Сени ол до, мен де чыгарбагам. Өскө улус бис... Адаг... мында удур айткадый сөс жок. Ончозы чын. Оны сен чике билип, топ-торт ондоп алар учурлу.

— Же көп куучын жок! — деп, Кара кезе айдала, тышкары чыкты. Онын ачынып, кородоп турганын Торкочы жакшы билип, ичинде маказырап турганына түңей болды.

Ол күн Кара айылга сүрекей орой келген. Келзе, Маадай адазы айлында эмитир. Торкочынын да, адазынын да чырайлары соок. Балдардын үни та кайда барган. Айылдын ичи тымык. Чедиргеннин тызырт эткен табыжы ла угулып калат.

— Бүгүн тыг иштедеер бе, ада? — үнинде чала соок сыркынду Кара сурады. Маадай сертес эде бергендий болды. Уулы андый сурак берерин сакыбаган болгодый. Ончолорынын чырайлары бүрүңкүйдө бүрүңкүй ле көрүнип турды.

Маадай жалакай айдарга кичеенди:

— Эки жүс центнер обоо тургустыс. Чапкан өлөң тапту ла кургап калган. Жагыс ла жуур, обоолоор керек.

— Жакшы — деп, Кара жагыс сөслө, угуп алала, айтты.

— Жакшы эмей, аа, балам — деп, Маадай айда салганын сеспей де калды. Бу ончозына, байла, солун ла эп жок угулган ошкош деп сананып ийгени жагыс ла ого жарт. Өскө улус та нени сананды болбогой. Же улус билбей аа: куучыннын башталарында ла бу ла тал-табыш керегинде. Кычыраачылар оны ундыбаган эмей. Бу айдылганы — онын улантызы. Кандый да болзо, Кара жүрүминде улусла баштап ла тарыйын мынайда кату куучындашкан.

Одус экинчи бажалык

Јети-Јододо Қайдаровтордын айлында Қара јанынан кандый табыш болуп турганы, кандый да билдирер-билдирбес көлөткө бар немедий. Јука булуттан. Је ол «көлөткө» эмес, ол — Қараны каралаган Торкочынын адылыжы. Көп улуска угулып калган. Улуска не јаразын, анда јакшы неме бар эмес.

Салда Сүмерович бир күн Қарага јолыгала, эмеш-умаш куучындажып турала, күннинг көзи ачу дейле, оны јуртсоветке киреек деген.

Мында озор экү узак отурган: Қара нени иштеп турганын, Јети-Јодого бу тарыйын не келгенин, адазынын айлында јакшы ба, айса анда, городтын јаказында јуртта, јакшы ба — көп-көп сурактар аайынча куучын өткөн. Салда Сүмерович, улусла иштеп үренип, таскап калган кижии, јииттин не кунукка тўжўп турганын соныркады:

— Сеге, мен бодозом, Қара, мында күч. Бу ла јуртта. Андый ба?

— Јок, блар... Кем јок. Кунукчылду эмес.

— Адаг өлөң ижине кожо иштеерге кычырбайт па?

— Јок... Амыра ла деген эди. — Қара бир күн адазыла кожо бригадага барарга күүнзегенин айдарда, адазы канайда айтканын эске алды.

— А иштеер күүнин бар ба?

— Бар да болзо, је өй јок... Мен бу күндерде јанарым. Анда эне-адам сакып јат. Оног керектер көп.

Салда Сүмерович уулга ачу этпеске кичеенди. А бу адазы ада эмес пе деп сураарга турала, токтоп калган. Олордын ортозына киришпес. Кемди эне-адам деп айдар, бойынын күүнинде. «Бала азыраган јер јаар барар» — деп тегиндү айдылган эмес.

— Меге мында јүрерге күч, — Қара кенетийин айда салды. Јиит кижии мынайда ачык-јарык айдарын јуртсоветтин председатели сакыбаган. Көп лө јииттер онын алдында болгон: ончозы — јаштан ала бу ла Қаранын кубаарына јетире. Алдыртып алып, не иштебей турган ла, үренип не барбай турган ла, эне-адазына не болушпай, белен ажанып, кийинип турганы јанынан куучынды ас өткүрген эмес. Је ончозына кажы ла јанынан јууктаган, мекелеген, эркелеген, адылган, каарган. Бир-эки

јаңызы ла бойын буруга тудар. Ак-чегин, не неден ка-
маанду болуп турганын јүк ле арайдан билип ала-
рын. Андый актанган, јастыразын чыгара айдып турган
улуска болужарга да јакшы. Эрмектежерге, ачык-јарык
болорго. Тон ло туманду аркага астыгып јүргенине тү-
ней эмес ине. Чала айас, билдирлү. Онын учун Салда
Сүмерович Каранын неге күчсинип јүргенин билип алар-
га кичеенгени јолду:

— Бу јерде јүреринде, айса, оорып турун эмеш пе?..
Айса онон эмес пе?.. Бойын не деп сананып јадын?

Кара бек колго туттурганын јангы сезип баштады. Не
де болзо, ненин учун ого мында күч болуп турганын
айдарга келишти:

— Ондоп, аайланып болбой турум, блар... Мени јаш-
тан ала азыраган улус — ада-энем. Чынынча, Мария
Иткечековна ла Макар Сопрокович. Бир-эки јыл мы-
нанг озо менин чын адам Маадай болгоны јарталды.
Торкочы дезе өйи энем. Јок, блар, мен кемди де ачын-
дырарга турганым јок. Маадай да адамды... Торкочы
да энемди.

Кара унчукпай барды. Көстөринин карануын көрзө,
кижи јалтанар: та не де боло берген. Та не де мынанг
озо болуп калган. Андый да болзо, Салда Сүмерович,
акыр, мынын шылтагы неде болотон деп, кайдан ол ан-
дый шыралу санаа јиитти тын сокконын билерге күүн-
зеди. Оны билип алза, ого болужарга јенил.

Салда столдын үсти јаар төжин, бастыра бойын
энгилтип, араай, бүдүмчилү ле некелтелү сурады:

— Кара, уур, јартына чыгып болбой турган сурак
бар болзо, меге чикезин айт... Айса Маадай адаңа айт-
пазын, је меге, јаан кижиге, бүт. Айт, чикезин. Айса
мен кандый бир болушты јетирерим... Көрөрин де.

Экүнинг ортозында үн де јок. Тымык. Је Салда Сүме-
рович улалтты:

— Бот, адан-эненг, азырап алганы, Макар Сопроко-
вич ле Мария Иткечековна дедин. Јаштанг ала... Оны-
зы чын... Ол ада-эне болор. Алтай улуста мындый сөс
бар: карындап чыгарган улус ада-эне эмес, а азырап
алган улус ада-эне болуп јат. Байла, сен оны ондоп
јадын, Кара?

— Оны билип јадым — удура јиит јөпсинген аясту
айтты. — Санангам... Узак-узак... Чын да, азыраган
улус, байла, ада-эне болуп турган.

— Мен билгем: сен бу јанынан ол суракты ондоп јадын деп — Салда Сүмерович унчукты. Эмди ого база бир алтам этсе, не күч болуп турганы јартала берер деп шүүй сокты. Је кандый суракты берзе артык, билбей отурды.

— Је ол ло, блар... Онын бажына јарт чыгып болбой турганым ол. Айса онын учун мен слерге кунукчылду көрүнгеним ол.

Салда Сүмерович јийттинг көстөрине чике көрди. «Нени де айтпаска сананды. Кем ого эне-ада болгонын бил турганда, та нени де јажырып јат» — учында председатель сананды. Эмеш унчукпай, удурате-дире көрүжип, экү отургылады.

— Је, Кара, база кандый уур сурактар бар болзо, сен мененг кемзинбе, өскө кижин, јуртсоветтинг председатели деп. Кел тур... Мен јаантайын болужарга белен.

Колдорын берижип эзендежеле, Салда Сүмерович јеринде ле артып калды. Кара эжиктен чыгып, јолды өрө базаып, адазынын айлына јанды. Келзе, анда јангыс та Торкочы эмес, је Куйка, арткан карындаштар база айылда эмтир. Чинчей эјези иште, почтада, Кара байа ого кирерге санайла, көксинде уур санааны бадырып болбой, оны көндүрө өткөн. Ол эмес болзо, Кара мынды уур айалгага киретен бе-ди: бүткен не, јанып келзе, озор ончозы оны јылу уткыыр. Је керек ондый болбоды. Маадай, Мекеш, Чинчей, Кыпчак, керек дезе оок карындаш-сыйындар — ончозы онын јанында. Ончозы оны јылу уткыган. Је јангыс ла Торкочы. Кара баштап та келерде, онын соок көрүжин, онын каа-јаада ачу эме-зе чым этире айдып ийген сөстөрүн јаантайын сезип туратан. Эмди, экинчи катап келерде, Торкочы оны сүрүп јат. Өскө не де јок... А Куйка, адазынын эјези? Ол до ого ачык-јарык.

— Кем эште болдын? — Куйка јалакай үндү сурады.

— Кемде де болгом јок... Тегин ле бас јүрдим — деп, Кара каруун берди. — Тышкары јакшы... Бас јүрерге.

«Кара мынайда өнөтийин айтты эмеш пе? — деп, Куйка бойында сананып калды. Ол до билер: Торкочыга Кара јарабай турганын. Бойынын карындажынын уулы керегинде эјези јаман нени айтсын, сананарга да јаман. Кайтса да Куйка Кара јанында, канайып та өскө улус азырап, чыдадып салган болзо, озор өй ада-эне.

А чын адазынан, энезинен ол ло јашта айрылганы ол. Айдарда баланы ѓскўс ѓскўн дебей оны».

— Сен бу менен не барып конбой јадын, балам? — Куйка база ла ого баштанды. — Јер толтыра. Айса менен эмеш ўркип турун эмеш пе?

Анайып куучындажып отурганча, аттын тибирти угулды: Маадай келди ошкош. Кыпчак эжиктен бажын чыгарала, кайра бурылып, айтты:

— Адам эмтир.

— А бу бўгўн не эрте иштен келетен? — Куйка сопыркады.

— Не эрте, ѓйинде болбой, Торкочы тоқынадып айтты. — Ишке эрте чыккылап турганда, эрте јанбай, а.

— А бу кижии алдында, јуу тужында, торт ло тўн киргенче ле иштейтен јок по. А бу улустын эмди јангы кубулган.

— О-о, јуунын токтогонынан бери одус јылды чик јок ашкан. Эмди ненин албаны келген, тўни-тўжи иштеерге. Јуу-чак бол турган эмес. Амыр ѓйдѳ. — Торкочы куучындап отурды.

— О-о, мен санангам, Кара јана берген — деп, Маадай, чайлап отурала, куучындады. — Бўгўн Сары-Кобыда ончо чапкан ѓлѳн обоолонгон. Эрте јандыс.

— А, кўндердин јакшы турганы тен талдама — эјези Куйка јѳсинди. — Јаныс ла тўни-тўжи иштеер керек... Је азыйдаазындый кызалаг ѓй эмес, эм не анайда албаданар — деп, јангы ла Торкочынын эрмегин эске алып, Куйка куучынын божотты.

Маадай кечеден бери Каранын јўзи-бажы карангуйланып калганын сезип, оны, адазын, бойынын кѳрўжиле уткыбаганын сезип ийген. Бўгўн база ла андый. Керек Торкочыдан улам болуп туру эмеш пе деп, Маадай чайын ичип, сананды.

Энирги чайлаш божогон кийнинде, Маадай Карага айтты:

— Барып ат улаарып салаак.

— Је — деп, уулы јѳсинди. Ол керек дезе сўўне де берди ошкош.

— Мен база кожо барарым! — деп, Кыпчакты ээчий Ырыс та, Аржан да тўймеп чыктылар.

— Је, слерлер айылда артыгар. Уйуктаарга белетенигер, — адазы балдарына айтты. — А бис удабас ла једип келерис.

Торкочы кылчас эдип, Маадайга ајарды. Онон Карага. Кажызы ла оны билип ийди — Маадай да, Кара да. Је нени де айдышпады.

— Эңирде кайдаар барарга тураар?.. Јадып уйуктагылагар! — деп, Торкочы балдарын арбап ийди.

Адалу-уулду атты јединип алып, айылдан ыраак кобынын оозында састу јерге келдилер. Мында улус ат армакчылайтан јердин бирүзи: өлөнн јажыл, кем јок элбек јер, ого коштой суу јанында. Эртең аларга келзег, оны бу ла јанынан сугарып алар.

Јети-Јодо јурттын эңирги электроотторы оромдордогы столмолордын баштарында јалт эдип күйүп чыктылар. Орой эңирдин эзини серүүн. Кайтса да јайдын калганчы айынын күндери башталган. Түште јылу, керек дезде изү де. Је эңирлер эмеш соогын тартынып баштаганы ол күс келеринин темдеги болуп баратканы ол.

Маадай ла Кара атты армакчылап салала, кайра болдылар. Јолой Маадай јолдон туура чыкты, Караны алганча. Јаан удабай корсок-корсок таштар көрүнди. Ол таштарга једеле, Маадай айтты:

— Је, отураак... Бир эмеш куучын бар, Кара.

Кара алаң кайкап, адазынын айтканынан кыйышпай, кожо отура түшти. Анча-мынча отура түжерде, томонктор кыгыражып, кулактарынан, колдорынан тиштегилеп баштады.

Маадай эмеш унчукпай отурала, уулына баштанды:

— Кара, мен сенле эмеш куучындажайын деп. Бу ла ой јок... Јайдын ойн, малга азырал белетеп јадыс. Бойын көрүп јадын. Менде сеге бир сурак: бу Торкочы ла слер экүгердин ортогордо, мен үйде јок болорымда, не болуп јат? Бот, Кара, сен нени де јажырбай меге оны айдып бер. Ол бир јаан сурак.

Уулы адазына бир катап ајарып көрди. Бозом бүрүңкүйде адазынын кебери сомдолып көрүнди. Онын маңдайындагы чийүлери јетире ајарылбайт. Ол та кородоп, та соныркап сурап турган — јарты јок.

«Торкочы энем мени адылып, керек дезде сүрүп те туру дезем, олордын ортозында аайы-бажы јок табыш чыгар. Је бу адама онын ордына өскө неме ајдар» — деп сананала, Кара айтты:

— А, ада, ого не ајару салар. Мен эмеш ол туку кырга чыккам. Јуртты үстинен төмөн көрөргө. Кыпчак, Ырыс, Аржап мениле кожо болгон. Байла, энебис ого

ачынып турган болор... Онон өскө не де болбогон.

— Бого кижн ачынар неме бе? — Маадай кайкады.

— Та — деп, Кара унчукты. — Онон өскө не болотон, билбей ядым.

— Нени де жажыр турган ошкожын, Кара?

— Слерден мен нени жажыарым, ада?.. Не де болбогон. Же мен билерим, энебис ол ло кырга чыкканыска ла, киного жүргениске ле ачынып турган ошкош.

— А сениг мында не буруун бар?

— Байла, балдарды баскынга, баштакка үредип турганыма.

— А, тегин ле калас неме, — Маадай ол керек эмес деп сананды ошкош. Уулы анайда ла ондой сокты. Айдарда куучын мыныла божоор учурлу. Же Кара ол окөйдө адазынан сурады:

— Ада, слер мениг чын адам. Чын ба?

— Чын, чын, балам. Чын. Сен мениг уулым.

— Энем десе Эрте деп атту. Авариядан жада калган... Чын ба?

— Чын, балам, чын. Сен оны ончозын билеринг.

Оны ончозын Карага Чинчей куучындап салганын Маадай жакшы билетен. Онын учун эмди жагыс ла «чын, эйе» деп жөпсинип отурганы бу.

— Мен эм кемнин балазы, оны жарт билип турганым жок. Та слердинг, та ол улустыг?

— Мениг балам. Сен мениг уулым. Чын адан мен. Ол Мекеш, Чинчей, Ырыс, Аржан, Мария, Кыпчак — ончозы сениг кожо чыккан аканг, эжен, сениг карындаш-сыйнын болор. Бастырагар мениг балдарым... Сени жаш балдардын туразына апар койоло, он сегис жыл мынанг озо таппай калгам. Өскө кижиге азырап алзын деп бергилеп ийген.

— А не керек мени ол турага бергенигер?

Маадай, байадан бери эрмек-сөзине жайым берип, Караны мензинип отурган кижн, онын бу сурагына кежиринин кейн кезе тартыла берди ошкош. Эмди ого, уулына, нени айдар? Канайда актанар? Кандый сөстөр ого куйак болор? Бу сурактын каруузы Маадайдын жүрген бастыра жүрүминде эн ле каруулу сурак болды деп билдирди. Эмди чын ла айтканынан уулынын, бойынын салымы, айса болзо, камаанду болор. Же не деп айдар?

— Ол тушта сен кичинек... Кабайда ла болгон. Ме-

кеш ле Чинчей эмеш ле чыдагылап калган. Меге, жаңыс-кан арткан эр кижиге, кабай баланы чыдадарга күч болгон. Же государство эмеш чыдадып болужар деп улус айдыжарда, чын, ол ло тушта мен сени ол городко апарып табыштырганым чын. Канча катап барып, жолыгып, көрүп жүргөм. База ла бир катап барзам, сени азырап аларга өскө кижиге алган дешкен. Ол ло, таппай калганым ол... Оноң Чинчей городко үренип барала, канайып та сеге жолыгып, куучындашканы ол ине... Эм сен бу, бисле кожо. Чыдап калган. Кижиге кемине једип калган.

— Айдарда слерге күч болордо, мени государство азырап берзин деп апарып, бойоордон јайлаткан тураар не! Эмди чыдап каларымда, мени уулзап, балазап јадыгар... Чынынча айтса, мениң ада-энем јок... Бу дөөн келерден озо мен андагы ада-энемле тың тартышкан. Чын адам табылган деп айткам. А келеле, мен өскө куучын угуп јадым.

Кара унчукпай барды. Маадайда үн база јок. Бу куучында адазы бурулу болуп калды. Ол оны јакшы ондо-ды, је ончозы орой. Тың орой. Же ол ок өйдө Караның жүрүми жаңы башталып јат. Суракты чын ондоор кемине јеткен. Эрдин санаазы, эттин бышканы деп, улус тегиндү эмес айдып јат. Оның учун Маадай јалакай үни-ле айтты:

— Кем сеге ада-эне — оны бойың бил. Же сен анайда ок билип жүр: Маадай адан качан да болзо, сениң јаныңда болор. Бойың шүү... Менде јадар болзон — менде јат, анда ада-энеге барар болзон — бойыңда.

Адалу-уулду келзе, ончозы уйуктагылап калган эмтир. Кара күнүн ле уйуктап турган орынына јадып, адазыла канайда куучындашканын эске алып сананып јадала, уйуктап калды. Маадай уйуктап болбой база узак јаткан. Же түн ортозында оның тың эмес козырыгы угулып баштады. Ончозы теренг уйкуда.

Одус үчинчи бажалык

Ол күн Кара бу жүрүмде бойы керегинде баштап ла сананган. Кемди эне-ада деп айдар, кажызына артар, кажызын ич-буурдан јажын-чакка бойына јуук алып

жүрер? Онын мынайда жүргенинде кем бурулу, Маадай?..
Жаш балдардын туразынын заведующийи?.. Кем?.. Маа-
дай адазы уулын кысканып, жада калган Эрте энезинин
агы-чеги учун кереестеп, шыралап туруп азырап алган
болзо, айса болзо, бу ла өй энези — Торкочы оны тон-
ло жаман көрбөс эди. Көстөрдүн учыла. Кадалгак ла
кородолду сөстөрдү ол тушта не айтсын. Мынайда жүр-
генинде ада бурулу. Ол ло Мекеш, Чинчей чыдап кал-
ган жүргүлери. Кара бойы да, же жаңыс ла өскө жерде,
өскө улуста. Эмди ого ол өскө улусты ада-энем деп ай-
дарга келижип жат. Чын, озор оны туку ла ала жаштап
азырап алгандар. Балам дежи, эмдигече ле онын кий-
нинин жүргилеп жүрет. Каранын мынайда жүргенинде
олордын бурузы бар ба?.. Жок, озор оны жакшы көрүп,
көп балдардын ортозынан талдап алгандар. Караны
азырап алганында озордын бурузы жок. Ада кижичачып
ийгенде, государство азырап берзин деп, ак жалаңда
улус мында не бурулу? Карын азырап алган... Жабыс
көрбөгөн. «А кайттым не? Азырап салган ада-энемди,
бу бого келерге болуп, не жаман көрүп, жастыра сөс айт-
тым не?» — деп, Кара түндүк жаар көрүп, бойынан бойы
сурады. Жети-Юдого келеле, жажына жадарга турган чы-
лап, озорло калганчы катап куучындажып, айрылыжып
жаткан неме чилеп. Э-э, жастыра! «Менин ада-энем бар,
мен озорго барып жадым!» — деп айдала, бор-сар кийи-
мин рюкзакка сугала, атанган. Эмди бого келерде,
адазы ишке жүре ле берзе, Торкочы балдарды тербезен-
ге үредип турун деп каарып жат... А байа энирде адазы-
ла экүнүн ортодо не куучын? Онын учуры неде? А-а,
адазы Караны кемди ада-энем деп айдарын, бойында
деген. Мынызы не учурлу? Менин кыйыжып жат па?
Мен озорго артык оос по? Туразынын ичинде артык
жер алып алдым ба?.. Жок... жок. Мен эмди чыдап кал-
гам... Айса, Маадай адам онын учун эрдин санаазы,
эттин бышканы деп айдып турган... Айдарда кемди ада-
энем деп айдарым, ол менин керегим. А меге, ненин де
учун, Маадай адам жуук. Ачу, энем Эрте жада калганы,
байла, мен онын учун адама килеп турган болдым ба?
А не килеш? А меге ол килеген бе? Айса ки-
леген болзо, мени городко жаш балдардын тура-
зына не апарып таштаган?.. Таштаган... А мен чыдайла,
мындый болужы жок кижиге килеп жадым. Не?.. А акам
Мекеш? А Чинчей? Озор кожо чыккан ака-эже ине...

Олор до мени бери тартып јат... Олорло кожо јүрер күүним келип јат... Байла, кожо чыккан учун андый. Јаңыс эне-аданын... А менде, андагы эне-адамда, менег өскө карындаш та јок... Јаңыскан... Јаңыскан.

Каранын көстөри уйкуга чала јумулып баштады. Бир катап эстей сокты. «Јок, мынайып јүргенче, ыраак јүре берзе торт... Сананбас. А тирү јүрген кижии мыны ончозын канайып сананбас? — деп, Кара база ла сананды. — Бу мындый санаалар кижини, көлөткө чилеп, кайдар ла барза, сүрүжип јүрери јарт. Онон бу Торкочынын арбыжы, онын айткан сөстөри кулакка жаңыланып турар, кижиниң көксине эбелип, истежип тургандый. Көлөткөдөн ары... Јок, онын ордына олордын ортозына јүргенче... јаман көрдүргенче, блаашка јүргенче... өл... өл... зө торт... — Кара кенертен, чочыган чылап, атпас этти. Көзин ачып, түндүк јаар көрди. Айылдын ичи кап-карануй. Түндүктен жылдыстар мызылдажып көрүнди. Кара јалтана берди: — бу өлүм — карануй, а көстөри дезе суркурап, үстинен төмөн көргүлөп јат... Јок... јок...»

Кара јуурканнын алды дөөн бажын сугуп, көзин јумуп ийди. Јүрегинин согужы торт ло тирсилдеп јат. Чек ле кам түнгүр сокконына түгей. Кара оны, камды, кинодон көргөн.

Јуртта каа-јаада ийттер үрет. Суунын шуулты үзүги јок. Каа-јаа не де болыр-болыр эдип калат: байла, суунын түбинде аңданышкан таштар. Кезикте, суу ойинде јаан эмес те болзо, таштар база аңданып, тоолонуп турбай.

Таң эртен Торкочы уйды саайла, чай азып, курсак белетеп турарда, Кара туруп келди. Арткан балдар уйкуда ла. Маадай атка барала, жаңы ла келген эмтир. Торкочы нени де айтпай турды. Не де болбогон немедий.

Кара тышкары чыгала, ары-бери ајыктанды: ол ло бойы, эбире јап-јажыл, эзин серүүн, күн айас. Је андый да болзо, бу ончозы ого јилбизи јок, теп ле тегин неме деп билдирди. Олордо Каранын не кереги бар деп бойында сананып калды: «Мен де јогынан олор турган, бар да болорымда андый, јок то болзом, телекей телекей ле болуп артар».

Айылга кирип келзе, Чинчей уйкудан туруп, јүзи-бажын јунган, арчынган, таранган турды.

— Кандый түш түжелген, карындаш? — деп сурады.

— Жок, не де түжелбеди. Нени де көргөм жок.

— Жакшы — деп, Чинчей күлүмзиренди. — А мен түжмиди кайкап жадым. Бу ла сенин келтегей өдүгүн сууга арай ла агып, жүре бербеген. Жүк арайдан тудуп алгам... Онон көрзөм, өлөң чаап турганымды. Андый-андый ла түштер...

— Жаман түш турбай ол, — Торкочы тууразынан айтты. — Өлөң чапканы. Кижин түш жеринде агаш кессе, Өлөң чапса, жаман неме дежетен жокпо.

— Бай бар анда... Кей неме не ол ончозы — Маадай айтты. — Мен бу жүрүмүмдө кандый түш көрбөдим деер. Калас ла неме не ол.

Ончолоры унчугуш жоктон чайлагылап алдылар. Чинчей почтазына, Маадай өлөң ижине, Торкочы дезде айылдан чыга иштеп турган бригадага иштеп барарга шыйдындылар. Балдар уйкуда, керек дезде Кыпчак та. Кезикте ол эрте туратан.

— Балдар ойгонзо, ажанып алзын — деп, Торкочы эжиктен чыгып жадала, айтты. Бодолы оны Карага баштанып жакыган ба, кандый.

Кара унчукпады.

— Сен, айса, менле кожо чабандардын бригадазына барып келерин. Эрте мен тайга чыгарым. Нөкөрим тайгадан түжер ой жеткен, — деп, Маадай уулынан сурады.

— Жок, мен кайдаар да барбазым, ада, — уулы айтты. — Айса болзо, город барарым.

— Же, онызы бойында — деп, адазы өлөңгө атанды.

Күн өксөп чыкты. Куштардын үндери кайдан ла угулат: агаш аразынан, жалаңдардан, кажаа-таскактардын жанынан. Айылдын жаны өтөксү, кандый да жинзү дезде, торт. Уйлар бу ла айылдын эжигинде жаткылаганда...

Куйка, күн өксөп чыгарда, таарда аарчызын күнге кургадарга, таскагынын үстине чыгып, жайынты жайала, аарчыны оодып, кургазын деп жайып отурды. Каа-жаа ол Маадай эш жаар көр салат: озор ончозы ишке баргылаган. Карындажынын балдары чыдаган да болзо, Куйка түней ле каа-жаада мал-ашты кичееп, бала-барканы көрүп сал турбай. Энчикпес турганда, бойындыый кайда, база ла кичеер керек.

Аарчыны жайып, канзага танкы азала, танкылап

отурды. Бир-бир өйдө таскактын үстине такаалар да чыгып турбай, Куйка аарчыны карын олордон жажырып, таскактын үстине чыккан ийне.

Куйка бир ле көрзө, Кара кыл ба, кайыш па тудунган адазынын айлынын эжигинде турды. Ол оны анча-мынча аыктап отурала, такаа калактап ийерде, туура көрүп, ботпышта тууп ийген болор деп сананала, ойто Маадай эштин эжиги жаар аярза, байаа Кара жогыла. Мынаар ла көрөйин деерде, ол таскактын ичи жаар кирип жатты. Жаңгыс ла онын жалбак жарды көрүнүп калды. Байадан бери нени де сананбай отурган кижин чочый бергендей болды: ол не керек колында кылду? Акыр бу таскак жаар не киретен? Куйканын баштерези быырт эт калды ошкош, көстөри караңгуылана берди. Ол таскагынын үстинен өзөк жаар калыганын сеспей калды. Маадай эшке жүс метрден ажыра. Карган кижин бар жок күчин жууп, жүгүрүп ийди. Кыпчак бу өйдө тышкары жаңы ла чыгып келген, керилип, эстеп турган бала, жаан эжези жүгүргөчө келеле, олардын таскагына кире бергенин кайкады. Ол ло тарыйын кыйгы чыкты:

— Бу сен канайып турган, Кара!

Кыпчак мыны угала, таскак жаар болды. Кир келзе, жаан эжези Карала уружып турды. Каранын мойнында кыл, бир учы сайлама агаштан буулап салган. Куйка Караны көксинен өрө көдүрүп, мойнынан бууны уштып, күчтө жетней тургандый болды. Кыпчак ого болужып баштады... Жаан удабай кылды мойнынан суурып алдылар. Куйка Караны жерге салып, көксин ары-бери кыймыктадып, жаагына алаканла араайынан тажып, тумчугы жаар үрүп турды.

— Бу не болгон бала?.. Кижин не мынайдар? — деп, Куйка кайкап, чала тудуш ла арбанган аясту айдып турды.

Анча-мынча өй өттү. Кара, чалкойто жаткан кижин, учу-учында көзүн көрдү: байла, кайкаган, түш жериндеги немедий. Бу эжези Куйка не керек мында? А... бу Кыпчак база мында, нени эдип турган улус болотон?

Жада-јада, Каранын сагыжына киргени — буу тудунала, таскакка киреле, бууны мойнына кийдире соккопы. Онын нени де сеспей калганы. Ол ок өйдө ол бойын, байла, санаазы чыгып, ол барадып, жап-жарт көргөни. Көрүп турза, Кара кичинек эмтир. Чамчазынын алын эдеги томыра жыртылып калган, штаны кыска, ти-

зезининг үстинде ле. Чырайы кара-күрөң, чачы кап-ка-
ра, үни чичке. Буттарында өдүк жок, сабарларынын ор-
тозы ачып турганы билдирет. Же ол кичинек уулчак жап-
жарык күннин алдында, жап-жакыл өлөңнүн ортозында.
Бери, удур ла келеткен эмтир. Күлүмзиренген, эки ко-
лын ичкери чөйө туткан. Кайдаар ол келеткен, байла,
бу ла бойына, жаан тужына. Онон көрзө, Кара эмеш чы-
дап калган, сыртында бичиктү сумка жүктенип алган ке-
лип жат. Баштапкы класста, экинчи, үчинчи, анайда, анай-
да сегизинчи класста, же кажы ла тарыйын ичкери ле келе-
дет, бу ла качан жууктайт дезе, жок, та жол узун, та бойы
ол өйдөң бери ыраак жүрө берген, а бала тужы ого жет-
пей ле жат. Энези, Мария Иткечековна, эдектери жайы-
лып, «Кара!.. Кара!» деп кийнинен жүгүрүп ле келип жат.
А Кара дезе онын алдында, ичкери ле келедет. Келе-
дет. Качан једип келбегей дезе, жок. База ла бир тужы
кенерте, тен јалкын чылап, солына бертир. Кара мото-
циклдү, жаан бол калган. Адазы Макар Сопрокович
онын кабай-люльказына отураарга кийнинен жүгүрүп ке-
ледет. Кара эмди јаш эмес, жаан, үстиндеги эринде азу
сагалы кирмейе өзүп келтир. Ап-апагаш чамчалу, шта-
нынын каразы торт ло көмүр. Чачы узундай өзүп кал-
ган. Кандый јакшы көрөргө. Же кайдаар мантат
келеткен. Кара көрүп ле жат, бойын, же кайдан
көрүп турганы јарты жок. Ме, мотоцикл жок,
Кара абра-чанак эдип турган јеринен чыгала,
кирлү кийимдүзи көрүнип, база ла бери көргөн
бойынча, колын ичкери сунуп келедет. Онон
Чинчей јолыгат, артып калат. Кийин јанында. Бу, ойто
ло Мария энезиле, Макар адазыла адылыжып ийеле,
јаман рюкзак жүктенип алган келедет. Бот сего, Торко-
чынын кыйгызы угулат: сен менин балдарымды базыт-
ка үредерге турун! Удабас городко эчидип алын апара-
рын! Анда кайлык ада-энеге жууп алып, тербезенге үре-
дерге турун!.. А Маадай адазы онын јанында, Кара
алаңзулу көрөт. Адын тискининен јединип алган. Кара
олордон айрыла соккон бойынча база ла ичкери бас-
кан, бу ла алдына тура түшти. Бу ла, бойына бойы жо-
лыкты. Ол ло алдында јарык телекей јоголо берди. Ка-
рануй кире ле конды. Кара јангыскан, карануйга кур-
чадып, тыныжы јетпей ле турган ошкош эди. Күзүрөп,
јызырап, кайдаар да учуп баратканы билдирген. Ол ло
шык эде берген ошкош эди. Жаан удабады, кандый да

табыш кулагына там ла там угулып келетти ошкош. Там ла там тыгыда... Кулактары сыый эделе, токтой берди. Төжин не де بازیрып салгандый, уур, жүк ле арайдаг тыныш алынган. Эди-каны жеңилденип барады, кандый да изүү суу урулып бараткандый билдирди.

Кара кыймыктанып баштады. Лаптап көрзө, өтөктү таскактыг ичинде жадыры, жанында тизе бажында Куйка эјеzi, эки көзи чек ле тазырайып калган эмтир. Онын билинип келеле, уккан сөстөри мындый болды:

— Кайткаг, Кара, сен! Бу кижн жаш тужында мынайдар ба? Сеге жүрүм жүрери күүниге тийди бе? Көрзөң оны, же карын, канайып көр калдым болбогой!

Кыпчакта үн де жок. Эки тизезин тайанала, Караны энчейип алган көрүп турган эмтир. Кара чөйилип калган жатканын жаңы ондойло, ондойо туруп келди. Устинде каландап турган бууга кылчас та эдип көрбөди. Уйалып турганы коркышту.

— Же, тур өрө, туку айыл дөөн бас. Чайла барып — деп, Куйка бойы өрө туруп баштады. — Бас, бас.

Кара оны ээчий, жаш бала чылап, уккур басты. Күннин чогы изип калтыр. Кей жылу. Такаалар тышкары жемзенгилеп жүрди, жарылган балдарын ээчиткен чоокыр такааныг табыжы кайда да өлөңдү чалканныг ортозында угулат.

— Бас, мен байа чай ас койгом... Сени келет деп. Куйка Караны айлы жаар ээчитти. — А сен, балам, айлыга чайлап алала, энег нени жакыган эди, оны ончозын бүдүрип сал — деп, ол Кыпчакка айтты. — Онон келер болзон, кел.

Чай урардан озо, Куйка Карадан сурады:

— Же не болгон, сен оны меге, жажыт жоктог, куучындап бер. Жажырба, өскө кижн жок мында... Уйат не бу. Сен эмди жаш кижн, жүрүминг ончозы алдыгда. Жүрер ле жүрер керек... А сен, тен кижн ондоп болбос не бу?! Же куучында.

Кара унчукпай узак отурды... Онон ол айтты:

— А, кижн улустыг ортозына канчаа булгалып жүрер... Бого келзе, мындаазына жарабас... Анда барза, анда табыш...

— Анда не табыш? — Куйка, Кара унчукпай барарда, сурады. — Не болгон?

Кара андагы ада-энезиле бу Јети-Јододогы адазына келерге болуп, чугаан көдүргенин, бого эмди экинчи катап келеле, Торкочыга жаантайын адылтып, кыйа көр-

дүрпү турганы керегинде куучындап берди. Ого коштой Маадай адазы онын адаанын албай турганын база темдектей сокты. Бу ла Чинчей эмес болзо, мен амыр ла жүретен кижн болгом деп комыдады. Качан јинт куучынын токтодордо, Куйка айтты:

— Сен, Кара, меге баламдый ла бала инен... Јажырбай, сениле не болгонын айдып бердин. Айтканын а алкыш. Сен улустын ортозына тын булгалба... Маадай адан адан ла, сөс јок ондо. Мен онын ла кожо чыккан эјези. Адан кижн ле болгон эди. Је эмди өскө кижиле јуртап, онын сөзин де угуп жүрген болгодый. Је сен ого тегин јерге ачынба... Сени јаштан ала азырап койгон улус бар. Ол — Мария ла Макар. Чын ба?.. Чын. Кижинин эне-адазы јангыс ла карындап чыгарган улус эмес, а азырап, чыдадып алган улус болуп јат... Мен бодозом, Мария ла Макар сени азырап алган улус. Туку ла кичинектен ала. Олорго сен — уул... Бала. Олор сени кабайда јадардан ала азырап алган... Бого келерге болуп, олорло тегин јерге адылышпа... Билдин бе? Бот олорго јан... Мында не көп оролыжып жүретен. Бир эмеш жүрген, болор. Андагы улус эм сени сакып, мойны чөйилип јат. Кайтса да, ада-энен... Сен меге ачынба, мен Маадай аданнын јан эјези, база катап айт јадым: олор сенин табылганын сөс јок сүүнгилеп јат. Ончолоры: Мекеш, Чинчей, өскөзи де... Је бот, ол ло.

Ол ло күн Кара, тал-түштин кийининде, бор-боткозын рюкзагына салала, почтага барып, Чинчейле јакшылажып алган. Айылда бастыра карындаштарыла эзендешкен. Куйка эјезиле база. Ого байа айдып салган: «Јангыс ла не болгон менле, слер кемге де айтпагар» — деп. Эјези ол јанынан санааркаба, эмди анайда кылынар деп бир де мууканба деген.

Чинчей карындажын үйдежерге Куйкала кожо јолго база чыккан. Карага акча берерде, ол албады:

— Сенин бойынга керек, эје. Керектү кеп-кийим сadyп ал деп, Кара күлүмзиренди.

— Ал ла, — Куйка тууразынан Чинчейге болушты.

— Јолго алзан — деп, автобус келедерде, Чинчей айдала, Каранын төш карманына тудуш јирме беш салковойды суга сокты.

Кара город јаар јана берди. Чинчей ле Куйка, автобус көрүнбей барганча, јолдын јаказында турдылар.

Одус төртинчи бажалык

Жазу Маадай эшке келеле, чайлап алып, жаан удабай Кара керегинде сурады:

— Бу уулаар не керек мында токтобой турган? Улустын ортозында башка-башка куучын өдүп жат: Торкочы оны тын арбап жат деп. Кайтканаар бу слер!

— Же, улустын сөзине не бүдер бого! Базым үнин бийиктетти. — Сенин не керегин бар улуста?..

Жазу үйинин сөстөрүн оңдоп ийди: айдарда, токтоп ло калар керек. Унчукпай барды. Оозына суу уруп алган чылап, эрмек айтпай узак отурды.

Базым ла Жазунын ай кулагына, байла, Каранын адазынын айлында калганчы күндерде не болгоны угулган болор. Тегиндү олор Маадай эшке качан да келбейтендер. Келзе, жагыстан келбес, экилези айылдайтандар.

— Карала не болгон деп?.. Чикезин айдыгар, жарты жок эрмекти не тегин айдар, — Торкочы аказына ачынып, айда салды. Женезинин айткан сөстөрүн жарадып, ого тайанып, аказын көмөлөй согорго кичеенди. — Улустын ла сөзүн уксагар, кебереер кирер.

— Болор не бу! — Базым Торкочыга кезе күзүрт этти. — Слерлердин табыжаарды угарга келген кижин жок мында. Табыжы жок куучын болбос неме бе бу.

Кажы да жанынан унчугышпай барды. Оттын чедиргени тызырап, чарчап турды: тыттын эски будагын отко салган болгодый. Базым эки-үч катап эдегине ле койнына чарчаган чедиргендерди, чочып, сертес эдип, бойынан кактап отурды.

Туку байадаг бери унчукпай отурган Маадай Жазудан калганчы өйлөрдө нени эткенин соныркады.

— А, төмөнгү Ак-Өзөктөгү бригадага жүрүп, чалгылар таптап, тырмууштар ла эдип жүргөм. Карган кижини оноң артык нени эдер — тапкаанан каруу берди. — А слердин өлөң ижигер божогон бо?

— Бүгүн ле, — Маадай унчукты. — Эмди бойына өлөң эдип баштаарга жараар деп, председатель айткан. Өлөң кадып бараткан турбай. Чалгыга тен ылтамча чабылбай, кыдырап жадар боло берген.

— А бүгүн сыгын айдын он төртинчи күни боло берген эмес пе? — Жазу Базымга баштанды. Ай толу турбайтты. — Эки-үч күннен ойто толбозоп баштаар.

— Эйе, он төртинчи күни. Жайдын калганчы айы, эм мынайып ла түгөнип жатканы бу эмей. Жайыла јут ла јут. Је карын, колхоз өлөңин эдип алган дезеер. Эмди улусты бойына чаап баштазын деген болзо, колхозтын ал камык јери түгөнгени јарт, — Базым танкызынын суйук чанкыр ыжын оозынан туура буркурада үрүп, куучындады.

Куучын оноң кем кемге бойына өлөң этсе, болужары јанынан болды. Озо, Жазунын шүүлтезиле болзо, Куйкага эдер. Не дезе, ол, бир јанынан јажы ончозынан јаан, экинчизинде, ого озо өлөң ижине болушпаза, ай кулакта амыр болбос. Оноң көргөй, кемге болужар.

— Слерге — деп, Маадай айтты, — учында бис болгойыс. Бистин өлөң эдеген јер ыраак. Ого коно-түне барар керек... Слерлердийи јуук, айылдан чыгып ла эдип салбай.

Ол ло, Жазу ла Базым јангылай берди. Олордын ал санаазы токыналу болгоны јарт, не дезе өлөңди озо кемге болуш эдип чабарын бойлоры айткан. Чынынча айтса, Жазунын айткан кирезиле, өлөңди кажы ла кижиге чабары эки күннен өтпөс. Озо баштап јаан ачык јерди чабар, а кыйык-бычыгын кажы ла кижитапканан бойы чукчып, чаап алар. Јаантайын анайда эдип турбай.

— Бис экү олорго болужарыс, — Торкочы јалакай үндү айтты. — Эјенге де, акам эшке де. А бистин покосты Мекеш ле Чинчей бар чапсын. Тайана јаш балалу, кайда барар ол... Ой артса, Мекешке, онын јангыс уйына.

Маадай Торкочыны угуп отурала, бойынын кол-буды караннан оорып, сыстажып турганын айтты. Ондый ла неме болбогон, је бу күндерде башталган, байла, эместен карый бергеним ол болор деп комыдады. Јашта, јинт тужында, тон ло өдүк-тон јок јүрбеген ошкош эди. Кайтса да эне-адазы јозооры мал-ашту улус болгон. Олор јажы јаандайла јада калган. Айылдын ичин, малашты үлешкилеп алган. Кезик улус Ада-Төрөл учун Улу јуунын ойинде јыланашка јуук јүргөндөр (ол тушта олор оок балдар болгон), олордын кол-будына сарзу тўжер эмес пе? А Маадайга не? Кем ле јок өскөн, аш-тустан тойу-ток, кийимнен јеткил. А не оорып јат?

— А, бойын да билбей јадын, экем — деп, Торкочы

ого килеген сабылу айтты. — Керек сенин жакшы жүрүп өскөңгө эмес ине... Ол фашисттерде жайы-кыжы жүрүп, шилемирлердин мал-ажын кабырганында. Канча жылга жыргалга жүргөн эмезин. Кыйыннын бойында болгондо, колы-будын эм кайдан су-кадык болотон эди.

— Же онызы кем жок, Торкочы... Менин ол өйдөги жүрүмүм кемге керектү?.. — Маадай унчукпай барды. Сананды: «Канайып кемге де керек жок. А школдын үредүчилери жууда канайда жүргенеерди куучындап бер дегени ас эмес пе? Жетире ле мен ологго куучындаган эмейим... Айдарда жуу тужындагы жүрүм жаңы өс жаткан үйеге жылбилү бол турган болбайсын... Онон нени сананганын чыгара айтты. — Солун болзо, улус бойлоры сурап келбей... Ол школдын үредүчилери кандый эди: келип куучындап берзеер ол жууда канайда жуулашканаарды деп.

Маадай күлүмзиренеле, үйинин жардына колын салып, ого жылу көрөлө, кандый да, бир жагынан ачымчылу, экинчи жагынан жоболду, араай айтты:

— Мен, Торкочы, калганчы өйлөрдө, та ненин де учун ол оорыганынан башка, кандый да ачынып па, кородоп по жүрүп жадым... Билбей турум: ненин учун... Бот канча жыл... он сегиз жыл, көрбөгөн Караны көрүп, ого баштап тарыйын карузып турганымды, байла, ончор көргөнөөр: оноң, оноң та ненин де учун экинчи каттап келерде, күүним ого сооды деп канайып айдайын, же ого жуук. Байла, кижини балазын бойы азырабаза, күүни ого соок болотон ошкош. Бот жарт билип жадын, бу бала — сенин. Сенин эди-каныннан бүткөн. Айалга болгон, уур, онын учун оны жаш балдардын туразына табыштырган. Бис жагынан алза, ол өскөскө өскөн. Ол жагынан көрзө, ада-энелү... Сананарга да коркышту, келишпес. Ол жагынан бис бурулу немедий, бис жагынан алза, олог (эне-адазы), ол туранын заведующийи, бурулу ошкош. Олог эмес болзо, база эмеш ле чыдаган болзо, оны экелип, бойыс азырап алар эдис... Эмди, эмди, Торкочы, чаканак жуук та болзо, оны тиштеп алып болбозын... Не де болзо, су-кадык ла жүрөтөн болзо, ол биске недең де артык болор эди. Кайтса да, кижинин балазы... Керектү өйдө, ого күч болгондо, болужар аргабыс бар болзо, оны база көрөр керек... Же бу бис экүнин ле ортодо куучын. Жазу та нени айдып турган. Байла, мында бистин буру база бар. Куру жерге калыктын

ортозында кичинек те болзо, калас куучын өтпөс эмей...
Жүрүм жүрген кижининг жастыразы жок деп канайып ай-
дар. Кемде де бар... Бисте де жок эмес, балала аңдышту,
кыжыранду болгонус...

Маадай калганчы сөстөрдү Торкочыга айтты деп,
уйи сезип ийди. Ол өгөөнине эки катап кылчас эдип
көрөлө, ого кезем сөстөр айдарга санайла, акыр, тегин
де өзөк-буурында кородошту жүрген немени не ачын-
дырар деп, токтодынып алды.

Торкочынын көксинде база ла ого жуук соок-собыр
эбелгезиндү санаалар барын Маадайга айдар күүни
келди. Айтса, жаңыс ла кийинде бурулу артып калар
болорым деп бир шүүй сокты. Уй кижининг бурузы көп
деп, жон-калыкта жарыйтан сөсти уй улус ундыбаган,
анчада ла жажы жаандагандар.

— Же, Маадай, менин де ал санаам амыр эмес, —
Торкочы токтодынып болбоды. — Мен уй кижин, тилге-
рек, не ле неге киришкен, керишкен. Же канайдар, бис-
тинг чач узун, санаа кыска...

Маадай бойынын каткызыла уйининг куучынын үзүп
ийди. Уй улус бойынын жастыразын билип, чыгара айда-
тан учурал база болотон турбай деп.

— Каткыр ла, — Торкочы күлүмзиренип калды. —
Озогыдан албаты айдып келген кеп сөс эмей... Чын,
Маадай, мен Караны адылгам... Оны сен бойың биле-
ринг. Не дезе, кайтса да, ол өскө улустың билезинде өс-
көн. Жаңыскан... Не керек, ол санаазына жетпегенче,
амыр бербес. Темдектеп айтса, же, мотоциклд болзын.
Керек дезе, сен оны албаганча, тым отурбазың. Уулың
турганда... Жүрүп, жүрүп, айса, «Жигули» ал бер деер.
Не, жакшы ба сеге. Алып берерге кичеенеринг. Мен сени
ол жанынан жакшы билерим, күүнзек кижини баланың да
некектезинен чыкпас. Капшай багынып ий жат не... Же
керек мынызында эмес. Кара балдарды эчидип алып,
кара жерди өдөрдөң маат жок. Бистинг балдар чыдап ке-
леткенин бойың көрүп жадын: Кыпчак удабас сегис
класста үренер, Ырыс ла Мария эм тургуза оок клас-
старда, Аржан эзенен ары нулевой класска барар. Чы-
дап, бой-бойлорун эчижиң алып, городко чубажар.
Оноң ол ло, город ло Жети-Жодонын ортозына ары-бери
жорыкташ болор. Онду үренгени де жок болор. Баргы-
лаар, келгилеер. Чын, мында мен ол жанынан Караны
адылып ийгем. Эмди... сананзам... бурузы онын эм жок

ине. А мен оны адылып түжүргөм... Э-э, шаалта, бу кижинин бойун бала-барканын алдына уйадын, уйан болгонуун ычкынар туру не... Эмди жаңыс жүрөк сыстап жат. Ол сенин сарсуунуңан артык... Не десе, мында жаңыс та жүрөк эмес, санаа база бар туру... Алдырбас, Маадай, Кара чыдап калган. Он сегиз жашту. Сагыш кирип калган, эр кемин алынганын бойун да көрдүн... Салымда не болбос, же мен бүт жадым... Бир ле тапкан. Ол бурылар...

— Сен, эне кижинин, тилди бош салбас керек, Торкочу — Маадай ого килеген күүндү айтты. — Же эмди болор. Эртең акагынын показына чыгар керек.

— Болбой, а, Маадай, — Торкочу жөпсинди.

Түн. Жети-Жододо тымык. Журт турган кобы-жик жаан иштин кийинде карануй жуурканды — түндү — жабынала, таң атканча амырап жаткандый. Электроот то күйбейт. Ончо улус уйкуда.

Одус бежинчи бажалык

Макар ла Мария Чаткачаковтор уулы Кара жанып келер күн озо баштап оны сүрекей жакшы уткыдылар. Адазынын буды жерге тийбегедий жүгүрүп, бир жоон такаанын мойнын килеш жоктон кезе чабала, түгүн жылмажай согуп, жаан эмес көөшкө кайнадып ийген турды. Мария ары-бери баскындап, жайыла жакшы өскөн огурчынды потполжызынан кодоруп, керттип-керттип, жаан чара аякка салды. Магазиннен балыктар экелип, база бир аякка чоккон, базардан садып алган какайдын тузап койгон жуузынан бир чайнамга келишкедий эдип кичинек-кичинек этире экчелей кезеле, жаан эмес тарелкеге жараштыра жергелей-жергелей жаттыргыза салып ийди.

— Же, балам, кел отур. Ажан! — деп, Макар ла Мария бир үнле айдышты.

Кара да сүүнчилү. Ол Жети-Жододон экелген тын ла катпаган курутты чыгарып, энезине берип, айтты:

— Куйка эже берген.

— А бу сенде эжелер көп туру не — Мария кайкаган. — Чинчей эже бар. Эмди Куйка эже.

— Жо-ок, — Кара жартаган, — Куйка Маадай адамнын эжези. Чинчей десе менле кожо жаңыс энеден чык

кан. База акам бар — Мекеш. Карындаштар бар: Кыпчак, Ырыс, Аржан, кичинек сыйын — Мария.

Қара оларды тоолоп айдарда, Макар сабарларын кыймыктадып, тоолоп чыгарган: алты бала. Карала жети. Мария сабарларын база бир, эки, үч деп жүреле, булгалып, учында Қара сүйүнчилү тоолошты токтодып ийерде, сурады:

— Сен эм канча карындаш-сыйынду?

— А мынызы канча? — деп, ак тиштери быжырайып, Қара кайра сурады. Тоолойло, алты деди.

— А сенле канчу? — Макар энчикпеди.

— Менле жети болгой.

— А-а — деп, Макар чөйди, — жети карындаш улус турбайаар. Бай ла эмтиреер.

Ажаныш тужында кемде де үн жок. Кажызы ла төмөн көрүп алган. Байла, ачынышкан. Же Қара мыны сезип ийеле, ажаныжын араайладып, айтты:

— Слер менин ада-энем болгоныгарда, ого не ачынып, тарынып жадыгар. Мен олардын тоозына кирзем де, же башка... Оны ондоп жадаар ба?.. Мен — слердин уулаар. Слер мени азырап алганыгар. Қабай тужынан ала. Эмдигече азырап, кийимдеп турыгар. А оларго не? Мен, жылыып калган уулы, табылган. Эмди олар токыналу, не дезе мен чек жылый калбагам. Мекеш ле Чинчей, байла, эмди база кем жок, өскө санаа — табар деп сананбастар. Мекеш айылду-журтту. Бала-барка, мал-аш бар. Бойы шофер. Чинчей кижее баргалак. А аркандары эм тургуза — кенжелер. А Қуйка — карган кижжи. Бу курутты, саржуны ол сал берген. Ол кижиде жаман жок. Меге ачык-жарык... Ол ло... Мен эмди Жети-Јодо жаар, байла, барбазым. Нени мен анда жылыытып койгом?.. Менде ончозы бар, ада-энем — слер. Онон өскө меге не керек?.. Не де керек жок.

Мариянын чала көксимек көзинен жаш мөлтиреп келди. Ол оны билдирбезинен арчый сокконын Қара сезип ийди. Адазы да жажыга берди ошкош. Онын да көзи чык тартынып, борорып чыкканы билдирди.

— Эм жаан акан кижжи ал койгон, бала-баркалу болордо, сеге база кижжи алар керек, балам, — Мария энези уулынын жардына колын салып, акту күүнинен айтты. — Ол бир тушта ол жанынан табыш эделе, токтоп калдын эмеш пе? Биске ачынала?

— А, калас ачыныш... Слер, эне, слер, ада, менин жа-

манымды таштагар... Мен слердин алдаарда учы-бажы жок бурулу. Артык сөс жок... А кижини... аларым... Урлу-Аспактан.

Бу өйдө Мария ла Макар бой-бойына көрүштилер: чын айдып туру эмеш пе? Акыр, анда төрөгөндөр бар эди. Бу оок балдарга эм бүдөргө де күч. Жаңыс сөөктү улус алардан болгой, төрөгөндөрдөң дө алза — бир табы. Онын уйадын не деп айдар, жердин жети кадына жетире жүзинг-бажың оодылганча да барзанг, уйадыг чыкпас, каныг катпас.

— Сөөги не бала? — деп Мария сурай сокты.

— Тонжаан.

— Э-э, фамилиязы кем? — Макар соныркады.

Качан Кара кызынын адын, сөөгин, фамилиязын адап берерде, ада-энези отургыжынын белине белдерин кайра салып, такпаалана бердилер. Билбей аа, омор экү ол жерден. Оноң бу жерге келгели, көп лө болзо, жирме жылдан эмеш ле ашкан. Алдырбас, эмди омордыг азырап, чыдадып алган уулы база Урлу-Аспактан кижин алып жат.

— Кумаларыс анаң ла болгой — дештилер.

Жаан удабадылар, Чаткачаковтор уулынын тойына белетенип, каа-жаа төрөөндөрине жар-тил жетиргиледи: Кара уулыс кижин алып жат. Бир кезектерин оморго до келгилеп, бир-эки коюло, чынын-төгүнин чокымдайла, белетенер дежиң, жангылап турдылар. «Чын, чын, Кара Чаткачаков кижин алып жат. Чаткачаковтордын жаңыс уулы кижин алар өйинө једип калган, тойды бу ла куран айдыг учында эдер» — деп, јеринө жангылап, таныш улузына айдыжып турдылар.

Кара бойы да айылда агаш-ташла уружып, туранын үчинчи кыбы болотон бөлүгинин жабынтызын јабарга, эжигин, көзнөгин эдиң тургузарга сары таннан орой энирге јетире иштенер боло берди. Оморло кожо айылдаштар да кыймыктаганы база тегиндү эмес: айылдаш уул той эт јат дежиң, пирогтор, теертпектер быжырап болуп куучындаштылар.

Одус алтынчы бажалык

Лайдын калганчы айы. Агаш-таш жап-жажыл өнүн араайынаң ычкынып баштаганы иле боло берди. Арка жерлерди көрөргө жараш: анда мөңкү бүрлү мөштөр, карагайлар, чибилер, жойгондор ол ло бойы — жажылдан жажыл тургулаар, эбиреде өскөн теректердин, кайыңдардын, талдардын, өскөзинин де жалбрак-бүрлери саргарганы колый-телий. Бир кезек жерлерде коронсары, база бир жерде көк өң жаңы ла сарыга көчүп, кубулып жатканы бар. Кандый да жырааның жалбрактарын көрзөн, торт ло кып-кызыл. Кос ошкош. Эзин соксо, эмди жалбрактар тылырабай жат, а жеңил бескелү, кейге шылыражып турар. Тын эзинге жалбрактардын каа-жаазы сабагынаң үзүлип, жерге түжери жаңы-жаңы ла башталган.

Караның амыралтазының күндери база учына жединп баратты. Ол абра, чанак эдип турган жерине барып, эки-үч кижиге айбылап алды — тураның үстин жабарга, база кандый бир ишке болушкылазын деп. Олорлор мойношподылар: кожо иштегилеп турган улус өйди таап ла ийген турар.

Тураның жабынтызына эки күн өткөн. Эжикти, үч көзнөкти тургузарга үчинчи күн келишкен. Же онын ичин шыбап, черетеп аларын той-туйдын кийининде эдер деп, Чаткачаковтор айылдаштарыла жөп чыгарып алдылар, өткүрө бачымдабас, не дезе, тойго ас өй арткан.

Айылда жаан-жаан иштерди эдип салган кийинде Кара Урлу-Аспак жаар атанды. Ол тушта Мария ла Макар орой уйуктаар, эрте турар, түште жүзүн-жүүрлөп калаштар быжырган, айылдаштарга барып, айбылап сураганы аайынча кайда кем нени белетеп койгонын — ончозын көрүп алат. Пирогтор бо, боорсоктор, блиналар ба — бастыразын, белени бар болзо, айыл дөбөн тажып, жуудынгылап ла турдылар. «Той көрүмжилү болзып деген чилеп, эбире агаштар алтын-сары өңдү болуп кееркедилгени база жакшы. Лиит кижиге оны, тойды, качан да ундыбас!» — деп, орус айылдаштар Чаткачаковторго айдыжат.

Макар ла Мария эдип алган өлөңин эм тургуза айылдарына тартып албагандар, не дезе Кара, өлөн

тартар деп түймөп турар өйдө, Жети-Јододо болгон. Олор экү жарбыжып турганча, уулы једип келерде, сүүн-гилейле, өлөң тартары јанынан куучып болбоды да. Бастыра ал-санаа — той өткүрерине. Јакшы өткүрер керек. Јакшы. Јаңыс уул болуп јат.

Қара үч күннинг бажында алатан кызын бойы экелди. Ого ол айылдаш нөкөриле «Нива» таңмалу машинала барган болгон. Ада-энези јанынан кемди-кемди ийер деерде, Қара болдырбаган. Бойым ла барып келерим деген. Эмди келгилегени бу. Олордың алдында чала каткак чырайлу, күргүл-сары чачту, коо сынду кыс турды. Сыны, Қараның сынына көрө, эмеш јабыс, эдиканы толо, эрмеги јымжак. Он јаагында көскө иле көрүне берер јаан эмес кара мен бар. Сыргалу. Улусла куучынчы, ачык-јарык. Көстөри јаан, чала көксимек өңдү.

— Айсулу — деп, Қара улуска кызының адын адайт.

— А ол нени темдектеген учурлу? — орус улустар сураар.

— Айдан салымду дегени — Қара јартаар.

Айсулу баштап ла бу јарташты Қарадан укканы бу болды.

Айсулуның кол-буды чыйрак деп, Мария ла Макар, ол үйде јок болзо, улуска куучындап отургылаар.

Таң аткан соңында, качан Қара Айсулуны экелгенинен үч конок өдөрдө, Мария Иткечековна Макарга айтты:

— Карала јөптөжөр керек.

— Не јанынан? — Макар оңдободы.

— Је тойына ол Жети-Јододо адазын кычырар ба деп... Мен бодозом, кычырза, эп јок неме ошкош.

— Билбей турум, — Макар алаңзыды. — Қанайда этсе јакшы болбогой. Сананар керек.

Экү ол бойынча јөптөшти: Караның бойыла, иштең келзе, Айсулу јокко, куучындажар. Қанайда айдар, оның күүниле эдер. Айсулуда ол јанынан үн де јок, не дезе, оның мында кирижер жаңы јок.

Қара тал-түште ажанып келерде, Айсулу городто тушта, Макар ла Мария столго кожо отурып, чайлап отурала, сурадылар:

— Қара, Жети-Јододон тойго кемди кычырар? — энези јымжак, төп үндү сурады.

— Қанайып кемди?.. Кемди де эмес — Қара ол ло

тарыйын айтты. Та билип айткан, та ондобой туда берген, Мария ла Макар аайлабадылар. Жартаарга келишти, оноң өскө неме болбос, јарт јок, не де болзо, беш сабардый, чоком болзын.

— Је, Маадай адабыска кычыруны ийгей. Келзе — келзин, келбезе — бойында — деп, Кара айтты. — Айса Чинчей келер. Келзин... Андый эмес пе?

— Мен бодозом, Мария, јараар — деп, Макар үйине көрүп, уулынын шүүлтезиле јөпсинди.

— Јараар, — Мария унчукты. Керек дезе күлүмзиренип ийди.

— Јараар болзо, ийип јадым — Кара ишке барарга өрө турды. Мария ла Макар онын кажы ла айткан сөзин божотпоско кичеенгилейт. Кара бу кире јаандап калганын, јарды талазак, сыны узун болуп калганын омор экү јангы ла көрүп тургандый болдылар. Көксинде уулы учун кандый да оморкоду ла көрнөбзи јаан сүүнчи барын Мария ла Макар билгилеп јүрген немедий. Ол неден де артык. Азырап алган уулы, кайтса да, кизи алып јат.

Кара ол ло күн иштин кийнинде Јети-Јодо јаар самара салды: «Сыгын айдын бежинчи күнинде бистин тойго келигер. Кара ла Айсулу».

— Айттыруны ийип ийдим — деп, энирде, качан ончозы айылда болордо, Кара айтты.

— Јарайт — деп, адазы сүүнди.

— Омор кату улус па? — Мария јилбиркеди.

— Јок, улустый ла улус — Кара каруу берди.

— Кандый да болзо, алдырбас — адазы айтты.

Айсулу бу сөстөрдү угуп, күлүмзиренип отурды. Та кемдер керегинде куучындаш турган деп сананды.

Одус јетинчи бажалык

Јети-Јододо калганчы өйлөрдө улус айлында јүк ле түнөп алып, сары таңла ишке чыгып турганы сан башка. Ол не деп? Куран айдын экинчи јарымы төрт-беш күн мынан озо јангырган. Колхоз улусты бойынын өлөнин чапсын деп јөпти берип салган.

Бу ла «Кызыл Мааны» колхоз область ичинде улуска бойынын өлөнин чабарына орой өй берип турганы

былтырдан бери јартала берген. Онын алдында өскө аймактардагы колхозтордын ла совхозтордын улузы бойынын малына өлөн-чөпти эрте эдип баштайтан. Текши өлөн ижи башталган кийинде, јаан удабай ла. А эмди бастыра аймактарда бир түгей — куран айдын он бежинчи кўнинен ала чап, эт. Кыш түшкенче де этсен, сенин табын болор. Је он биринчи числодо колхоз-совхозтын өлөн ижи божоп кал турган эмес. Јаңду учына једип барады дебей. Звеноводторго аңылу јакылта: бригададан улусты бир-экиден ле божодор, ончозын бош салза, текши иш артып калбай.

Кайтса да болушты озо баштап өлөн ижинде Јазуга јетирер. Онын показын баштаар, оноң Куйка эјенин деп, јуукта јаңы шўўшкендер. Анайда Куйка кўүнзеген.

Јазу өлөн ижине тын белетенген: чалгыларды озолдо таптайла, чабатан јеринин ўстиги јанында јоон тыттын тўзинде койу борбок јыраалардын ортозына сугуп салган. Ырада салзан — капшай аларга јакшы деп. Керек дезе тырмууштарын да апарган. Тўжи-масказы ол ло тыттын тўзинде кыштаган, не дезе былтыр өлөн кургап ла турарда, оорыган. Оны јууп, обоолоп, оноң айылга тартып берген кижии бу ла Маадай эмей. Ол эмес болзо, чапкан өлөн кардын алдында кыштаар эди. Чалгыларды, тырмууштарды база ол экелип салган. Јаңыс ла тўжи-масканы таппаган.

Базымнын кўчи өлөңгө кайдаг јетсин: онтош ло онтош. Јо ло јо, — сарзу. Ада-Төрөл учун Улу јуу ойинде колхозтын ижине јайы-кыжы турушкан. Анчада ла кыш бойынын ачу соогыла улуска коркышту болгон эмей. Онду тон-өдўк бар эмес, ончозы јыртык, јамачылу. Эмди онын салтары кол-буттын ўје-сөөгине јеткен. Өлөн чапкан улуска казан да ас берзе — бир јаан болужын ол болор — деп, Јазу Базымга акту јўрегинен айдар. Каруузына Базым ой-уй деп онтоп, меге адаркап турун ба деп, чала чыдырап, атыйланып чыгар. Јазу оны унчукпазан деп эмеш тоқынадып салза, кем јок. Базымды көрзөн, куучындаган, каткырган тураp.

Быјыл өлөн ижине ологго болуш эдип чыккан улустын тоозында база ла Маадай, Торкочы. Экинчи кўнде кузнец Сабыр кожулган. Сабыр ол јылдарда ўйиле кожо болужатан. Быјыл јаныскан. Не дезе, Јазу ла Сабырдын өлөн чабатан јери коштой. Олор узак јыл-

дардын туркунына бой-бойына болужып, бороргон-бозоргон обоолорун өмөлөжип тургузып алатан.

Жазу ла Базым бодогондор: быжыл ологро жагыс та Маадай ла Торкочы эмес, је Мекеш ле Чинчей база болужар деа. Ологр күчтү де, түрген-түкей де. Же сыйны Торкочы Маадайла экү келерде, Жазу энчикпеген:

— Чинчей ле Мекеш не, божоолобой тургандар ба?

— А не, ундыылап салдаар ба, ака? Мекеште малаш барын?.. Чинчей аказына болужып барарын укпаанаар ба? — Торкочы кайкаган үндү сурады. — Бис те болушсабыс, болор эмес пе?

— Болор эмей, аа, — Жазу унчукты. — Тегин сурабас па?..

Ол ло күн Жазунын чаап турган јери божоп калды. Покоско бир ле чалгы арттыргызып койдылар: Жазунын ла бойынын. Јыраа-карганалардын ортозын чаап алзын деп. Арткан чалгыларды дезе јаан эмес суунын коолына экелип, талдын төзине салгылап койды: эртен Куйканын јерин чабар керек.

Күндер јакшы турганы улуска тен талдама. Чапкан күски өлөн күннин изүзине ол ло күн топсып, јажыл ла бойынча кургагадый. Өлөн баштапкы күнге көрө эмди јетире быжып калган.

— Э-э, Куйка эјебис колхозтын ижине болушпас, а бот бойындыйына сары тагла чыгып, чаап јат, а? — деп, јуртсоветтин председатели Салда Сүмерович алдынан өрө келип, јолой Куйканын чаап јаткан покозына тура түжүп, айтты.

— Сени чаап берер деп иженетен бе? — Куйка кокырлады. — Каарбай, канча кире аттан түшпей турганча, бир де јол чыгара чапкан болзон, ол меге болуш болор эди.

— Болушчылараар көп, тегин аттан не түжер — деп, Салда кокырлаган үндү айтты. — Је чабыгар ла.

Куйка эјенин өлөгин база ла бир күнге јулдагылап салдылар. Онын покозына Маадай, Мекеш, Чинчей ле Куйка бойы барган. Јыраалардын ортозынан бери чукчып туруп чапкандар.

Маадайдын өлөн ижи јетире эдилгелекте, город јерден солун келди: сыгын айдын бежинчи күнинде Кара той эдип јат. Адазын кычырып јатканы база учурлу ла. Туку өскө улуста өскөн бала адазап, бойынын баштапкы јаан сүүнчизине турушсын дегени жагыс та

Кайдаровко эмес, је Јети-Јододо ончо јуук ла ыраак төрөгөндөрине јакшы санаа-күүн этти. Ол табыш журт-тын бастыра улузына жарлана берди.

— Эм канайдар, Торкочы? — Маадай тандайыла чакылдап ийеле, ненин де учун саамайын тырманды. — Каранын тойына барып келетен бе?.. Канайып барбай-тан... Эм адазы келбеди дежер не олор. Барбаза... Онон бир јанынан, барзан, ого сый эш апарар керек. Кайтса да, бойынын балазы.

Маадай унчукпай барды. Балдар кижн алып јат. Торкочы да айтпаза (Маадай мында јулкас сөс угуп калган) бу ла Чинчей удабас бистин келин болор деп. Айла келин эдерге турган улус не анайда тилин бош салар. Маадай кемзинеле, мандайын тыгыда эжиктин јаагына арай ла јара сүспеген. Эртен тура, контора-нын эжигиндеги кыбына кирип келеделе. «Баш ла бол-зын», — Маадай ичинде сананала, ол ло балырап отурган улусла эзендежип, куучындажа берген. «Слер-динг Кара кижн ал јаткан дешкен, чын ба?» — сураш-каны јаңыс ла ол. «Эйе, чын, чын» — деп, Маадай айтса, «О-о, бу балдар кандый коркышту түрген чы-дайтан туру» — дежип, онон ары өскө неме куучында-жа берер. Кайдаров куучынга бойы кирижер кижн эмес. Оны сурак ла ажыра куучындаттырза, онон баш-ка үн чыгарар эмес.

Председатель келерде, Маадай озо ло баштап уулы той эдип јатканын ого айдала, ого барып келер-ге күндер сурады. Онон је барыгар ла деп јөп берер-де, он килограмм мөт бичидип алганына сүүнди. Бойынын бир койын јаан ирикке солыыры јанынан койчы Муксумла куучындашканы база келишти. Је эн ле керектүзи, Маадайдын уулы Мекеш тойго барып келерге машиназыла суранып алганы.

Ол ло күн тал-түштин кийнинде Кайдаровтор город јаар атанып ийгендер. Городко келзе, Чаткачаковтор-дын јаткан журты ыраак эмес, сегис-тогус ла километр эмтир. Олор мында болбозо до, је журтты эрте келип таап албай дешти. Сурулазан, тил Киевке де јетирип экелбей деген орус кеп сөс чын эмес пе.

— Је јакшы жүргүлеер, өскө јерге — деп, Торкочы өгөөнине јакып салган. — Ачу аш ажыра ичип калып, уйатка түштигер. Иште область ичинде чыкпаан адаар ол тушта тен түрген жарлана берер.

— Је адам тон ло андый киж и эмес ине, — Чинчей оморды ўйдежи айткан. — Оорыбаган болзом, карындажымнын тойына сөс јок барып келер эдим.

— Слер бу сарју, курутты тойго база апарыгар — деп, Куйка ўлўни база ла экелген. — Је эзен айдыгар, мененг. Ырысту јатсын, эдегине толо балдарлу, эжигине толо малду болзын деп алкыжыбысты айдыгар.

— Бу этти, калашты јетиригер ле — Јазу ла Базым Маадайга таарларын јетирген.

Анайда төрөгөн-тугандары ырыс кўўнзеп, бор-сарды бергилеп, бойлоры барбай јатканына кородогылап, арткылап калгандар. Маадай ла Мекеш омордын бергенин машиназына салгылап, алкыш-кўўнзештерин көксине тудуп, атанып ийгендерин ол болгон.

Одус сегизинчи бажалык

Тойдын кидим ойи. Чаткачаковтордын туразынын јанында улустын кыймыражып турганын көрзө, чек ле јаан уйалу сары чымалы ошкош. Кемдер мында јок: алтайлар, орустар, цыгандар, кажаа-таскактар туткылап турган армяндар. Је эн ле көбизи — јинттер.

Турадан ыраак јок агычакта күрештер өдүп јат. Маадай күрешти бойынын тойы тужында көргөн лө. Је онын кийнинде андый ойындарды ас көрүп жүретен. А мында ол јанжыгып калган немеди. Чын, чын. Озогы, озогы өйлөрдө бу ла алтай кай чөрчөктөрдө той тужында күреш, јарыш, жүзүн-јүүр ойындар, кожонкомыс — ончозы канча күнге улалып јат. Је бүгүнгү той ого јетпезе де, түней ле, јебрен өйдөн бери јанжыккан ойын-јыргал ўзүлбеген.

Кожондор кандый дейзин! Бирде бир аай алтайлап чөйгөн јебрентик кожондор, бирде орус кожондор. Озогызы ла эмдигизи, частушкалар. База бирде грузин, армян нөкөрлөр улустын алдына чыгала, төрөл албатызынын адынан дежи, саң башка күүлү кожондорын чөйгилеер. Кожон, бије, күреш, јарыш, маргаан.

— Кўннин аязы коркыш! Айылга да киж и кирер кўўни келбес! — деп, Макар Маадайга айтты. — Слердин јерде, слердин аймакта кўндер база мындый ла болбой, кум?

— Мындый, мындый.

— Андаа улус өлөн-чөп эдип, бажына чыккан ла болбой.

— Бу ла күндерде, — Маадай өлөн ижин аяруга алды. — А слерлердин иш бу жанынан кандый?

— О-о, анда сөс жок... Макар Сопрокович ишти учына ла жетирерге албаданып жат! Көр тураар ба ол обооны? Кара нөкөрлөриле кожо тарткан!.. Эмди бот бу, тапкаанан той эдип жатканы бу.

Маадай ла Мекешти олор ончозы тышкары чыгып, удур келип уткыгылаган. Олор бого эниргери једип келген. Таныжып, билижип алган кийинде төртү: Маадай, Мекеш, Макар ла Мария түн ортозына јетире јадын-јүрүми, ижи-тожы керегинде куучындашкандар.

Эртезинде ол ло, таң алдында тургулайла, чайлап алган соңында, казан азып, эт кайнадар улус Маадай ла Мекештин экелген иригин ле база эки койды сойгылап, керектерин баштай бердилер. Мария Иткечековна Маадайга нени де эттирбес, ончозын олор бойлоры ла олордын төрөгөн-тугандары эдер деп айдып салды.

Мекеш көп лө сабазында Кара ла Айсулунын јанында. Кече олор танышкан. Айсулу Каранын Ондой аймакта төрөгөндөри бар деп онын бойынан уккан ла. Је адазы, кожо чыккан аказы, эјези барын айтпаган болгон. Јииттерге не болзын, олор танышкан соңында бой-бойына јаража ла бергендер. Бүгүн олор база ла кожо.

Айсулу Маадайга сөс жок јараган. Ырысту ла јаткылайтан болзо. Ырызы жок јүрүм жок. Јаңыс та бойлорына ырысту јүрер эмес. Бу ла азырап койгон энеадазына ол ырыс база сезилер учурлу. Балдардын сүүнчизи — олордын сүүнчизи. Јаңыс ла эптү-јөптү јадар керек.

Эзин де жок. Эбире сап-сары, алтын күс. Бу мындый ой той эдип јаткан јииттердин јиит, ырысту, сүүнчилү ойин керелеп тургандый.

Тал-түштин кийинде улусты ашкарап ой јетти. Озо ло баштап сөсти Каранын иштеп турган јеринин директоры, јаан оборлу, ак чырайлу, сары чачту кижі куучын айдып, өмөликтин алдынан деп, сый колго туттурды.

Сөс Мария Иткечековнага:

— Кару нөкөрлөр, бүгүн Кара ла Айсулу биригип јат. Бис, бу Макар Сопроковичле азырап, өскүрп ал-

тан уулыс Айсулула экү жажын-чакка јатсын. Балдар азыразын, малы көптөп өссин. Су-кадык жүргүлезин.

— Мен Карага, Айсулуга јаныс ла су-кадык, ырыс, сүүнчи күүнзеп јадым. Макар Сопрокович, Мария Ит-кечековна — кару эне-адазы уулы кижин алып, бойынын айыл-јуртын төзөп јатканыла јаан ырысту. Бу ырысту, сүүнчилү керекте уулдын да, кыстын да јуук төрөгөндөри, нөкөрлөри олорло кожо... Мен база катап айыл-јурт төзөп јаткан Кара ла Айсулуны јакшы, сүүнчилү јатсын, су-кадык жүрзин деп күүнзеп јадым.

Маадайдын кийнинде көп улус, ол тоодо анчада ла јинттер алкыштар айдып, сыйлар берип, акту күүндери-нен жүрүмде ончо ло једимдерге јетсин деп айтканда-рын кижин качан да ундыбас.

Эбиреде: туранын ичинде, тышкары јаан ак чаазын-дарда күүнзеген күүн-тапты, алкышты бичип салгаң эмтир. «Алышкан — жажын-чакка кожо», «Кижинин јаражы — јан-кылыгында, ижи-тожында», «Беш бала — төрткө јуук, бир бала — јокко јуук», «Эдекке базар балдар азырагар, иргеге толо мал турзын», «Очогоор кызу, казанаар изү турзын»... ла онон до ары көп алкыштар.

Маадай Мекешле кожо тойдо туружала, экинчи күнде јанарга белетендилер.

— Слер бисти айылдап турыгар — деп, Мария ла Макар машинанын јанында колдон тудуп эзендежеле, акту күүнинен айдышты.

— Бош ло болзо, келигер ле — деп, Мекеш Каранын ла Айсулунын колдорынан тудуп, айтты. — Бис јаантайын сүүнерис.

Маадай Караны бир де катап уулым дебеди. Айсулула экилезин балдарым деп айтпады да. Кече јолой Мекешке айдып салган: тилинди бек тут, карындажым деп ичинде ле санан, је чыгара айтпа, не дезе Макар ла Мария тарынардан маат јок. Ого коштой оны, Маадайды, адам деп адабаза, ол уулым деп база айтпас. Айтса да, оны азырап алган улусты ада-энези деп бойлоры јанынан чыгара айтса да, бир неме бузулбас деп, Маадай јолой городко јетире Мекешке куучындап келген болгон. Сөс айдып, ырыс, сүүнчи күүнзеп тура-ла, Маадайдын бир катап ичи-бууры чым эт калган, је көзине јаш айланып келер болор дейле, куучынын кыскартып ийген.

Жолой Маадай ла Мекеш Кадыннын бийик жарадында бичиичи Шишковтын таш сўр-керезинин жанындагы жаан эмес агычакка келип, суу жаар узак аяктагылап, эмеш амырап отургылады. Алтайдын улу жаан суузы ўзўги жок шуулап, таштан ташка согулып, анда-нып, агып жатты.

Кадыннын ол ло бу жарадында агаштар чактан чакка бой-бойлорыла жолыгып болбой, удурате-дире көрў-жип ле тургулаган ошкош. Кижиле кижиле туштажар, туу ла туу, ол ло, турган ла бойлоры. Анайып, бу ла Маадай, уулы, кызы — бастыра билези, туку ла качан жылыып калган Карала ойто табыжып, жолыгып куучындажып, бой-бойлоры керегинде элбеде, теренжиде билижип алгандар. Эмди дезе, Каранын тойына туружып, оны жүрўмнин жаан жолына ўдежип салгандар.

— Эмди, Мекеш, Кара керегинде көп сананар неме жок — деп, Маадай айтты. — Салымды канайып та болбос.

— Алдырбас, ада... Слер өткўре сананбагар. Ол эмди алдынан барган кижиле... Мен чилеп. Жагыс ла бис слерле кожо, слердин жанаарда. Онон артык не керек — деп, Мекеш машиназынын жүрегин тынгыда соктырып, Чуйдын жолыла айлы жаар шунудып ийди.

Одус тогузынчы бажалык

Сыгын айдын эзин-жыбары соой бергени билдирлў. Маадайдын эдине эзиннин эбелте сокконы кичинек ле тийзе, сезип ийер — бу күндерде жаашту эмезе чала соок күндер турар деп.

Агаштын сары бўри, жалбрактары жерге кўски салкынга ўзўги жоктон тўжўп ле жат. Какталып ла жат. Кырларда, сындарда сыгындырдын сыылада бустап, кўски кожонын чўйип турганы жагыс ла мында жүргеи кижиге угулар.

Жайыла өлўн ижине туружып, онон бойына бир эмеш иштеген Маадай, эмди торбок кабырыжып турган кижини, көп күндерге айлына божодып ийди. Амыра, айлы-журтында канча кўўнингге жеткенче бол деп кўўнзеген. Бойы жарым айга чыдашкадый азык-тўлўк алып, октары артыгынча сугуп, тайга атанган.

Каранын тойын өткүреле, айлына келип, экинчи ле күнде тайгага чыкканы Торкочыны кайкатты.

— Сен не мынайда бачымдап турун? — деп сураарда, Маадай айткан:

— О-о, тайга-ташла, ан-кушла куучындашпаганым удай берди. Сын-аркамнын сүри бастыгып туру.

Јети-Јододо тын ла солун јок немедий. Је онын ичкери алдыла, эмди агаш эмес, узун, бийик темир столмолор кадап экелгени иле. Ол столмолорды Јаш-Турадан экелгели үч-төрт јыл боло берди. Јети-Јодоны табарып, јаан боочыларды ажып, чап-чанкыр тракт јолды кыйулап, Чуйды өрө ууланды. База ла эмеш өйлөр өтсө, столмодон столмого кере тартылган эмиктерле электроот бийик туулардын койнындагы јурттарга сүүнчилү једип барар. Је күннинг чогындый, кижинин көзине күүдүрзе ле көрүнөр электроот Јети-Јододо түни-түжи күйүп јат. Улуска јаан арга: кажы ла кижи ол оттын болушыла айлында казан-айак азар, суу изидер, кийим јунар машинала кир-биртигин јунар, тонгыргышты да эдинер. Тонгыргыш деген неме јаман ба? Изү јайгыда эт болзо, онын ичинде аңылу бөлүкке сал кой. Ол эдин тен кышкыда тонгон эттий ле. А телевизор? База ла токтын күчиле. Бу чек кубулгазынду неме: телекейде не ле өтсө, оны көргүзип, куучындап јадар. Кинолорды, ойын-бијелерди көрөрин. Азыда клубка барып кинолор көрөтөн болзо, эмди тен ол ло телевизорды токко ло јапшыра тутсан, ол ло, онго јетире тоологолокто, керексиген кинонды ба, телекейдеги солундарды угарга күүнзединг бе, — көргүзип ле берер. Бу не аайлу солундар. Бу керекти ончозын кожонго, чөрчөккө салар керек. Не аайлу солун керектер! А улуска, байла, үренип калганына андый ба, аңылу ла солун јок немедий.

А колхозто туралар тудуп јатканы кайкал эмес пе? Э-э, улуска база ла андый: је, солун-собур јок. Эзен-амыр ла. Онызы чын, а таш туралар тудулып јатканы неме эмес пе? Азыда кем мында таш туралар туткан? Чөрчөктөрдө лө айдылатан эмей. Ол ло тураларды эки биледен јадар, үч-төрт кыптан тутканы. А кезик улус ол ло таш эмезе агаш тураларга јадарга кирзе, канча кыпты јылыдар эдип батарея деген јазал эт турганы кайда? Азыда андый немени кем көргөн. Кажы ла кыпта печке тургузар, аайы јок одын керек. Иштинг

Ўстине иш. Эмди жаңыс печке, онын изўзи ончо кыптар-га једер.

Бу ла Маадай Кайдаров, бир катап ол ло Муксум, Келегей деген бойынаг јинт улуска не деп кейиккен эди. «Эмди ўй кижини албаска јараар, не дезе, кийимди белен садып јат, кандыйы керек, ал, кий. Јунар неме бар — кийим јунгуш. Кургада сыгып та берер... бу ончозы ўй кижининг ижин солып јат. Андый неме барда, ўй кижини кайдар?» — деп.

— Уй кижн јок канайда јадатан, блар? — деп, койчы уулдар кайкажып чыккандар.

— Ойноп, кокырлап турбай — деп, Маадай ол ло тарыйын айткан. — А слер дезе чынга бодоп... А кийимди кўктўўр машинка кайда? Эмди эмеген улуста ийне де јок. Белен турганда. А кезик кийим кўктўўр машинкалар токло иштеп јат. Кўрзўўр, кандый кўп солундар бистин јўрўмге кирген. А билбей јадыс... Ундыц јадыс ўткўн јўрўмисти.

Келегей ле Муксум кўп унчугар улус эмес: хм-хм дежип отургылаар.

— Радио керегинде айтпай јадыс, — отурып-отурып, байаа ла Маадай айдар, — азыйда кандый? Жаңыс Москваны угуп јадарын.... Эмди кандый дезеер, а? Эмди Москваны, Парижти, Лондонды, је кандый городтор јок дейзинг, — ончозын угарга јараар. Кажы ла республиканы тында. Кандый сўўнчилў, саг башка ўй. Бу ла бистин Јети-Јодоны уксаар, јуун болор — јар, кандый једимдер бар — эртен тура эмезе орой энирде айдып јадар. Радиоузелду... Кижининг ўлўр кўўни де келбес. Ончозын кўрўр, билер керек.

— Ылбўй канай јўртен, — Келегей база ла кайкап чыгар. — Кудай анайда јайап салган.

— Ойноп, кокырлап турум — Маадай айдар. — Ойын билбес кайтканаар.

Ол куучын ўткўн кўндер удай ла берди. Маадай оны катап ла эске алар. «Кандый јакшы, эм јўрўмди не јўрбес» — деп, катап-катап ичинде сананар.

Узак ўйгў байбак мўштинг тўзине конбогон кижн, орой энирде, чайлап, мылтыгын арулап, октоп койоло, туура јадып, бу ла јуукта конторада бухгалтерияга киргенин эске алды.

Кир келзе, баш бухгалтер, јаан калын чаазындарды алдына чогуп алган, счелты чек туура сал койгон, иш-

тенип отурды. Онын кайкаганы не десе, ол жанына кандый да сабарла жаба согор базынтылу неме тургузып алган, а чылбырынын учын байаа ла токко сугуп, иштенип отурды. Анда-мында басса, тоолор жок жерден көрүлүп, керектүү тоолорды көргүзүп берет. Бухгалтер оны көрүп, чаазынга бичип ле жат. Чаазында тоолорды байаа базынтыларга басса, кожулган тоолордын бастыразын көргүзүп жат. Бухгалтер бичип ле жат. Эмди бу кижинин сананары да жок. Баштын ордына машина иштеп жат. Же бу кандый жаан жеңилте, кандый жаан жеңилте, болуш. Маадай көрүп турала, бухгалтер болуп иштеер күүни келди. «Чорт, — деп сананды, — колхозтын кодырлу торбогынын кийнинен сүрүшкенче, бу ла жылу жерге отуруп, мында не иштебес?.. А бу конторага отуруп, бир де сарзузы жок, оорыганы билдирбес күлүкти торбокко салар керек» — деп.

— Бу кизи үренип алган болзо, эмди бу мында ла бухгалтер болуп иштеер не — деп, Маадай энчикпей айда салган.

— Ончо улус үредүлү болзо, торбокторды кем кабыратан? — деп, бухгалтер көстөрүн көдүрүп, күлүмзиренип айткан.

— Бичикчи де улус бүгүн малда иштеп жат. — Маадай оны туй ла чапкан. — Ол Келегей ле Муксумды бичикчи эмес деп пе? Жети-сегиз класстарды божоткон улус не ол!.. А калганчы жылдарда он классты божоткондор малга чыкты... Бот бичикчилер... А слер жүк ле төрт класс билгирлү.

— Бу куучын бухка жарабаганы жарт — деп, Муксум айткан, не десе, канча иш-жал иштегенин Маадай угуп аларга сананганын ол десе айдып бербеген: бош жок деп...

Эзин мөштин койу бүрин билер-билдирбес этире шуулада согуп турды. Маадай көстөрүн жумала, мөш төөн баштанып жадып алды. Сыртын өчкөлөк оттын жылузы билдирлү изидип турды. Ол кечеден бери торбокторды туралу, кажаалу турлузынан ырада апарып кабырып, жерге конуп жатканы бу. Тоолу күндөрдөн кышкы турлуга көчөргө ылтамча белетенер керек.

Төртөнинчи бажалык

Маадайдын баштапкы үйинен чыккан балдары: Мекеш ле Кара кижиге алган болзо, Чинчей бу ла кўндерде кижиге барып јатканы ого угулып келди. Ол тын ла бачымдабады: керек болзо, сакыгылап алар.

Тайгадан тўжер ле кўн Маадай эшке кудалар једе ле конгон.

— Бала-барка таныжып, алыжып, јурт тўзоп јатканы, оморды азыраган эне-адаларга ырыс эмес пе! — деп, сескир эр кижиге куучынды баштады.

— Канайдатан, агаш тазылы јер өдөр, кижиге тазылы калык өдөр, — Маадай кудаларга мойношкодый сўс айтпай, куучындап отурды.

Торкочы, улуска чай азып, каа-јаа ла куучынга кирижип турган кижиге, учы-учында айтты:

— Шыралап туруп азырап алган бала ол. Тон өткўре, чала јенгил сананып, ада-энези капшай ла јобин берген деп сананбагар... Шаалта сок, Маадай, шаалта... Сен сокпозон, мен шаарым... бот көрөринг де... Мен онын тўней ле энези. Јаштан ала азыраганыс...

Кудаларда ўн јок. Торкочы калаптанза, ал ла чыгар деп, јолой куучындашканы тегиндў эмес болгон. Онын некелтезине удуратурарга кату сыркынду сўстон калбас кижиге чыдажар.

— Балдар јаны ла таныжып јаткан өйдө куда тўшкен болзо, тен јанг слердин јанаарда болор эди... Эмди, јаны өйдө, омор туку качан таныжала, алыжар, јурт јуртаар болуп куучындаш койгон улусты эмди канайып та болбос неме туру — деп, байаа ла эр кижиге, уул јанынан, тапкаанан айда салды.

Кемде де ўн јок.

— Айдар сўзўор ол болды ба?.. — Маадай унчукты.

— Шаалта чапканы јанжыккан јанг эмей. Слерди ол јанынан бурулап турган кижиге јок — куда баштап турган кижиге табылу айтты.

— Ырысту ла јаткылајтан болзо, өскўзи болотон эмес пе, — кожо јўрген келин киришти. — Бистерге јаныс ла баштап тарыйын оморды көрўп, кичееп башкарып турар керек.

Куучын оостон ооско көчўп тургандый болды. Оттын изўзи кудалап келгендерди эмеш кайра отурып аларга

жай бергендий. Айылчылар тескерлеп отурып, чайлагылап отурдылар.

Шаалта жанынан Маадай унчукпай отурды. Тегин де онын санаазында ондый неме жок болгон. Маадай кижиларда, эки катап, шаалтаны төлөгөн лө. Онон бери көп жылдар жылыжып өдүп ле калбай. Улустын балдары алышканда, ол жанынан чек сананбайтан. Эмди Чинчей кижиге барарда, бу сурак бойы ла табыла берди. Үйи айтпаган болзо, кайдан, Маадайдын түжине де кирбес эди. «Же, үй кижилар бойы ла билзин» — деп санады.

Торкочынын сөзин, некелтезин кудалар төкпөй-чачпай уулдын ада-энезине жетиргилеп апаргандар.

— Бала үредүлү. Канча жыл иштеп, жүрүмгө, ишке таскап калган — деп, кижилар алган уулдын карган жаа-назы айткан эмтир.

Чинчейди качырып апарган жер тын ла ыраак эмес. Ондойдын ла бойында. Жети-Јододон јетен ле километр. «Одын-суунын жуугы јакшы, төрөгөн-туганнын ыраагы јакшы» — деп, Куйка куда тушта айткан.

Чинчей ол бойынча, тойдын кийинде, ада-энезин айылдап салган соңында, ойто Жети-Јодого јадар керек деп өгөөнине, Темирге, айткан эмтир.

Салда Сүмерович, Јазу, Базым баштагандар — ончозы, олар айылдап келип турарда, Чинчейге, күйү-уул эмеш алысталып ла ийерде, мынайда айдышкан:

— Чинчей, сен јеринге ле ойто келерине албадан. Мында төрөл јерин, ада-энег. Акан да мында. Јуук, кожо. Бой-бойына болужып, көрүжип јатканы төрөгөн улуска недег де артык.

— Ого коштой Темир телевизорды јазар үредү алган. Мастер. Билеринге бе, оны бис телевизордын шыка-зында ээ болзын деп ишке тургузарыс — деп, Салда Сүмерович шүүлте айтты. — Райондо јүк ле керектү частытар бар... А мында мастерскойды бойыс ачарыс. Не керек, городто ончозы бар. Керек болзо, онын баштаңкайыла барала, ончозын садып аларыс. Јаңыс ла келип иштезин... Јарт па?. Сенин мында сөзин јаан учурлу.

Чинчей сананган ла сананган. Темирге де айткан. Темир база ла шүүген. Жети-Јододо бойынын мастерской болзо, карын јакшы.

Темир јөпсинген деп, удабай ла угулып келди.

Темир ле Чинчей Јети-Јодого ойто көчүп келгендер. Чинчей ол ло почтанын ижине отура берди, не дезе ижин табыштырбаган болгон. Темир Суркунов дезе, чын да телевидениенин шыкасында иштеп, табынча бир кичинекей болчок турага мастерской ачты. Тураны журтсовет ле колхозтын правлениези таап, божодып бергени јарт. Иш баштала берди. Улус үрелген телевизорын, чек ле одын жүктенген чилеп, таарга сугала, мастерскойго келгилеер болды. Көрзөн, јазадып алган, ойто айлы јаар жүктенип алган сүүнчилү јангылап отурар.

Кара Чинчей эјезинин тойына келбеген, не дезе, алты күннең озо ого айттырулу бичик ийилген болгон. «Кару Чинчей ле Темир, слердин башталып јаткан јиит биле жүрүмгер ырысту өтсин деп күүнзеп јадыс. Кара ла Айсулу» — деп каруу келген.

Олор экү јангы жылдын алдында айылдап келип жүргендер. Айсулу барлу... Чинчей де... Кара ол келеле, Маадай адазын, Мекеш аказын, Чинчейди, карган Куйка эјезин, Јазу ла Базымды айылдап жүргендер. Јылу, ичбуурданг өткөн куучын анчада ла карануй энгир кирерде, ончо келиндер: Тайана, Чинчей, Айсулу Маадай эште јуулып, куучындажып отургылаарда, Кара ла Куйка эјенин ортодо мынайда өткөн:

— Ачынба, Кара — деп, Куйка эрмегин араайынанг баштаган. — Сагыжыга кирет пе?.. Мен ол тушта эки ай кирези санааркап, оорып жүргем... Сенин учун. Мен эмес болзом, эм мынайып кижинин айлында сүүнчилү куучын-каткылу отурар бедин?.. Јок, качан да.

— Эје, менин јаманымды таштагар. Мен, чын да, ол тушта јүүлгек болгом. Слер эмес болзоор... Онон Салда Сүмерович... ол јанынан билбес те болзо, куучын база өткүрген... Мени јаныс та онын сөстөрн эмес, је анайда ок слердин сөзөөр меге иженчи берген. Ол иженчи меге јаныс ла сүүнчи, ырыс экелген. Мен ончо јанынан санангам... Киж аларданг озо. Эне-адам керегинде... Коркый да бергем: олор мени экүлеп, ончо күчин салып, тегин азыраган ба? Бу ак-јарыкка калас чыккам ба?.. Бу санаалар, слерлердин сөстөрөөр — ончозы меге јаман санаа-күүнди јок эде чачарга јаан арга берген... Макар адам, Мария энем бу јанынан нени де билбес... Кем де билбезин... Эмди слер де, эје, оны чек ундып салыгар... Уйатту.

— Э-э, Кара, оны кемге айдарым... Мениле кожо ка-

рануй јер алдында тумчаланып, кайылып калбай... Је
јангыс ла Кыпчак көргөн. Айткам, кемге де айтпа деп.
Бала турганда, ада-энезине айда салып ийген турбады
ба... Олор менен сураарда, јок ло дегем... Анайда јажы-
рарга күч ле... бала көргөнүн айдып турбай. Је бис јаан
улус, балдардын чын да айткан керегин болбогон до
дееес, бир јанынан, күүнис...

Кара унчукпай отурды. Ол Айсулунын једип келе-
рин сакып, эјезинин куучынын угуп, уйкузы келди. Эки
оос эстейле, уйуктайдым дейле, орынга јада берди.
Түннинг карануый чек кара көмүр. Эзин ү-ү, ү-ү деп
тыгыда согуп, јабынчыны калырадып, табыштанып
турды.

— Эрген јанарыс — деп, көстөрин јаап, Кара унчук-
ты. — Слер, эје, эзенде одын эш кезип јарар тушта бис-
ке самара бичип ийигер. Бис једе ле конуп келерис.
Айсулула экү — деди.

Эртезинде, күн өксөп чыгып келедерде, Айсулу ла
Кара автобустын сакылтазына келдилер. Олорды бели
бөкөйип калган Куйка, кара чачы буурайып келеткен
Маадай, почтада иштеп турган эјези Чинчей ле јестези
Темир, Тайана јенези ле Мекеш аказы, школго барат-
кан Кыпчак, тал-түштин кийнинде үренгилеп турган
Ырысту ла Аржан, энг кичинегеш сыйны Мария, орой-
тыйла келген Торкочы — ончозы үйдежерге келдилер.

— Бу слерлер тен ончогор Карала кожо город јаар
көч отурган улус болбойоор — деп, јуртсоветтен олорды
көрүп ийеле келген Салда Сүмерович кокырлады. —
А бир ле болгон Јазу ла Базымды не айттырып ийбеде-
ер?... О-о, олор туку өзөктө байбандажып келеди... А бу
мен база слердин төрөөнөөр боло бердим эмеш пе?

— Чынынча айтса, төрөгөн-туган бой-бойыла өдүш
калган неме не ол — деп, Куйка айтты. — А сен Јазу-
нын јаан аказынын сыйнын алганда, канай төрөгөн
болбойтон?... Ууйт, бери ичкери ле бас.

Кайдаровтордын уяазы ончозы јызырт эдип каткы-
рып ийди. Өксөп келген күннинг чогы олорды јарыдып,
кейди јылыдып ийди. Бу өйдө ўстинен төмөн јаан авто-
бус једип келди. Ончолоры онг колдорын Кара ла Ай-
сулуга сунуп, эзендежип, олор экүни автобуска отургы-
зып ийдилер. Ары болуп барарда, куу тоозын-тобрак
күннинг чогыла мөнгүнделип, кейге көдүрилеле, табынча
јылыып калды.

— А бу слер не оройтыдаар? Ондой барарга санандаар ба? — деп, Маадай јангы ла једип келген Базым ла Јазуга баштанды.

— А Кара ла Айсулуны үйдежейин деп, — терлеген-бурлаган Базым јардак үниле айтты. — Эмеш не тутпадаар бу автобусты? Кижиге кел јадарда.

— Государствонун транспорты не, блар, ол. Бистийи эмес — каткырып, Салда Сүмерович айтты. — Бойордыйы болгон болзо, баш болзын. Космоско до учуп чыксаар, слердин табаар.

База ла каткы, кокыр, сүүнчи.

Ончозынан озо санг төмөн алты јашту Мария, Маадай ла Торкочынын кызы, жүгүрип тўшти, јанарга. Оны ээчий ада-энези, эн учында каргандар: Куйка, Базым ла Јазу.

Күн өксөп, там ла бийиктеп чыкты. Ыраак, ыраак кырлардын баштарында кыштын баштапкы јааган кары кажайып јатты. Өзөктө кар анда-мында ойдыкта ла јадат. Эне-јер кыштын келерин сакып јаткандый, тымык, токыналу тынып јатты.

1984—1985

ОНБОГОН ЖЫЛДАР

(П о в е с т ь)

I

1940 жылдын баштапкы жарымында Нургулай алты жашту уулчагыла ыраак журттан городко келип, мында театрда артист болуп иштей берген.

Театрда иштеерге кандый да үредү албаган кижиге озо баштап күч ле келишкен. Же баш режиссер онын јилбиркегин көрүп, анчада ла кандый бир кижинин сүркеберин көргүзип ойноорында аңгылузын чоком билип, ого бош ло өйдө јаан ајару салган. Бичиктер берип, јакып, јөптөжип, онын јилбиркегин көдүрип, билгирин тереңжидип, элбедип турганы улай ла өткөн.

Нургулай, одус бир јажы кирген өйдө, үйи јада калганына кородоп, кайын адазына айткан:

— Бис Јинјиле кожо городко көчөргө, анда театрда иштеерге амадаганыс. Же уулысты эмеш чыдадып аларга сананып, тын ла бачымдабаганыс. Јинји јада калганынан бери јыл ашты. Канайдар, мен Болотты алганча, ол амадуга једерге, театрда артист болуп иштеп баратам.

— А Болотты биске таштап ийзен кайдар? — кайын адазы ла энези Нургулайга килеп, кызынын уулчагын ыраак городко ийбеске санангандар.

— Мен оны орус школго берерге турум, келер јылда — деп, Нургулай айткан. — Эм тургуза анда балдарла кожо ойноп, үренер. Орус балдардын ортозына јүргени јакшы ине.

Нургулайдын кайындары нени де айдышпаганы олоордын, байла, јөпсингендери. Уулын бир күн јазап кийиндиреле, адазы область бараткан абралу улусла кожо атанып ийген. Оок ло јаан сууларды кечип, бийик ле јабыс тууларды ажып, төртинчи күнде улузы кыймыраган городко јеткилеп келгени ологго байрамдый бодолгон.

— Баш режиссерло јолыгып, оныла куучындажыгар — деп, театрдын директоры Нургулайды эжигинен чыгара үйдешкен. — Онын кыбы кара илгинле кееркеде жаап койгон эжиктү. Одус экинчи кып.

Баш режиссер — эр киж. Көстөри жаан, кара чачына эмеш буурыл чач анда-мында тартылып калган, үни күнүрөөк. Ап-апагаш чамчалу, күрөң костюмду, кып-кызыл галстукту узун столдын стени келтегейинде отурды. Онын сырт жаанында — стенидеги илүде шоор, алтай топшуур, икили, комыс, камнын түнүри турганы Нургулайды коркышту кайкаткан: топшуур, шоор, икили, комыс тургай, а бу мекечи камнын јескинчилү түнүри не мында аңылу јерде?

— Нени эдип билерин? — деп, режиссер Нургулайдан сураарда, ол эки јардын ары-бери кыймыктадып, унчукпай турала, та деп айткан. Учунда, кейди көксине толо тынала, жаңыс сөсти јүк ле арайдан кејиринен чыгарган:

— Билбезим.

— Билбезим дегени не? — режиссер күзүрт эткен.

— Иштезе — биле берерим — экинчи айтканы јамылу кижини база ла кайкатты.

— Је, Нургулай Сурбашев, мындый сурак, — режиссер отурган јеринен турбай, кайра бажын бурып, айткан, — бу турган топшуурла, икилиле, комысла, шоорло таныш па? Түнүрди көргөн бө? Ойноп, көргүзип бер.

Режиссер Нургулайдын јиит болгонын билеле, ого сен деп баштанып турганын бу ла тушта айтканын ол жаңы ондоды. Алакандарын эки-үч катап јыжыштырып, угарга белетене бергенин Нургулай билип, озо ло баштап комысты ала койгон. Көстөренин јыкпыктарын чичкерте тудуп, көрүжин режиссердон албай, Нургулай комысты сого ло берген. Канча јүзүн күүни ойнойло, комысты тилдү учын оозына теренжиде сугала, он колын сан төмөн божодып, ойногону јилбилү. Онызы комыстын тилин колло эмес, бойынын тилиле тартып, согуп турган эмтир.

— Је, тилин торсой бербезин... Јакшы — деп, режиссер колын чабынды. Јакшы, јакшы.

Онын кийнинде Нургулай шоорды ойногон.

— Сүреен! — деп, режиссер жаңыс сөсти чачкан.

— Эм не, икилини ойнойын ба? — Нургулай алагзыган.

— Ойнобосто не келген бого? — режиссердын жамандыра кўлўмзиренгени Нургулайга жарабады ошкош.

Икилинин кийининде топшуурды алып, тегин кожоннын, кайдын кўўлерин ойногонун режиссер ажарулу угуп отурган.

— Қайлап билерин бе, Сурбашев? — кепертег сураган.

— Жамандыра... Жаман немени тегин не кайлаар? — деп, Нургулайдын чырайы кызарып чыкканын бойы да сезип ийди. — Тегин јерге кайлабайын.

— Қайла, кайла, — режиссер јана баспады.

Нургулай топшуурдын кылын толгоп, јодўлдеп тура-ла, «А-а—уу!» — деп чўйип баштады. Қанча-канча оос анайда чўйип, сўстўр айтпаста, ўн кўзўрт ле этти.

— Чўрчўктин сўзи кайда? Сўс айдар керек!

— Сўстўрин ишке алзаар айдып кайлаарым — деп, Нургулай кўлўмзиренип, топшуурды ойто јерине илип, айтты.

Баш режиссер Нургулайга кайкаганду кўрўлў, «хм» деп эки-ўч катап табыштанала, айтты:

— Ол тўкў кўскўден бойынды кўр. Лаптап. Ончозын: кийиминди, јўзи-бажынды, керек дезе ўнинди де угуп кўр. Јазап, јазап.

— Қанайып? — чочыган бодолду Нургулай кайкады.

— Је байаанча менле куучындажарынды, ўнинди укпадын ба? Мен бодозом, јарт уккан? — режиссер кўлўмзиренди.

Нургулай кўскўден бойын кўр лў кўр. Қийимин — баштан ала бутка тўжўре, буттан ала тўбўгў чыгара. «Једикпес нени кўрўп ийди не? Артист турганда, не-не јарабаган болзо, јаандада, кўпшиде айдарга, шоодорго сананган болор. Акыр, озолодо једикпезин бойы кўрўп алзын деп сананган болор» — деп, Нургулай јўзин там сўўрейтип, режиссерго кўрди.

— Је — деп, Нургулай болорзынды, — кўрдим.

— Бот, кўргўн болзон, эмди куучындап бер. Сен бу театрда, баш режиссердын кыбында, кемле тушташканынды... Сақып турум.

— А слерле тушташтым, блар.

— Менле?! — режиссер ўнин кўдўрди.

— Јок, јок. Озо мен театрдын директорына јолюккам, оноң слерле.

— Ха, ха, ха! — режиссер ичин тудунып, кертес эделе, бажын јайкап, каткыра берди. «Бот артисттин бойы. Мен андый болгон болзом, эмди ле кўлўктин бойын ыйладар эдим» — Нургулай алаатыган кўстў токтомы јок каткыра бергенге кайкаганду кўрўп турды.

— Неге каткырып тураар? — Нургулай энчикпеди.

— Сеге, Нургулай, сеге!.. Сен канайып театрдын директоры боло бердин?.. Ха! Ха!.. Нургулай, Нургулай!

— Слер мени өчөп тураар ба?! — артистке суранып келгени тарынып баштады. — Мен слерге андый ла каткымчылу кижн турум.

Баш режиссер табынча каткызын токтодып, јымжак ўндў айтты:

— Нёкёр Сурбашев, ачынба... Чын да, бис экўнинг мынайда куучындажып турганысты ёскё улус уккан болзо, каткыдан ичтери јарылар эди. Эмезе бисти једикпестў дежип, куучындашпай да барардан маат јок.

«Айттым не, — Нургулай ичинде сананып калды, — артисттин бойы деп. Кўрмёс кижини тўрт таманга тур дейле, јаш бала чылап, ат та эдип минип ойнозо, онын табы. Оноң ойноп турум деер!».

— Је, мени ондо, Нургулай, — режиссер столго энгилп, јымжак ўнле эрмектенди. — Сен артист болорго јадын. Эмди театрда. Бу менин кыбымда. Сенин мен јаар келип јатканынды директор телефонло меге јетирген. Јарт. Оноң менле куучындажып турганын бу. Айт јадым: база катап кўскўден бойынды лаптап кўр.

— А канчаа мыны кўрўнер?

— Је база катап. Чўрче ле.

Сурбашев Нургулай јангы ла ондогон бодолду сезинди: артист улус сан башка кылык-јангу. Бу режиссер чын артисттин бойы, эм мени кўскўден кўрўндирип ала-ла, нени де эдерге сананып алган, бойы билзин.

Узун кўскўнинг алдына ичкери базып, Нургулай бойын база катап кўрди: кем ле јок ошкош. Кенетийин ол ёки колын туура эделе, алакандарыла, учкан куш чылап, талбаңдадып ийди. Режиссер кўрўп отурганы јарт. Керек дезе сурады:

— Канайып турун, Нургулай?

— Учарга турум — деди.

— Бот артист! — деп, режиссер сўўнген бе, кайка-

ган ба, кайкаганду үнле айтты. — Је куучындап бер, учардан озо кўскүде кемди көрүп, тушташтың?

— Бойымды ла көрдим. Менин кийнимде слер көрүндеер.

— Јакшы, јакшы, Нургулай. Је бойынды канайда көргөнингди куучында.

Амадап келген Нургулай куучындап баштады:

— Мен артист болорго городко уулымла кожо келип, бир таныш кижинин айлына коноло, оны анда таштайла, театрға келип, озо ло онын директорына туштадым. Бу кизи јаан айан башту, тал-орто сынду, јолы билербилдирбес күрен костюмду кизи эмтир. Мойчо-галстугы база кып-кызыл, бу ла слердин мойчогорго түней. Ол мени...

— Токто, Сурбашев!.. Сен кўскүден директорды көрдин бе, айса бойынды ба? Директор керегинде, мен керегинде сенен сурабай јадым! — деп, режиссер кезде айтты. — Бойын керегинде айт.

— Бойым керегинде айдарга јет келдим... Айдарда ол мени...

— Токто, токто! Бойын керегинде.

— Айт јадым... бойым керегинде... Ол мени баш режиссерго ийген. Режиссер дезе мени кўскүден бойынды көрөлө, бойын керегинде айт деп кинчектеп јат.

— Сурбашев, сен театрда иштеерге амадап јадын ба, јок по? — режиссер энчикпеди.

— Амадап турбай. Анан өскө слерле не куучындажайын, — Нургулай тарынганын тын ла сестирбеске кичеенет. — Айт деерде, айт јадым. Мен кўскүнинг алдына бас келзем, кўскүде меге удур бир кизи бас келди. Баш энгилтип јакшылаштым. Ол база анайда јакшылашты. Ун јок эзендешкем. Ол база. Мен онын башынан ала будына тўжүре көрзөм, ол анайда ла көрүп јат. Будынан ала мандайына чыгара ајыктазам, көзин көдүрип, мени ајыктап јат.

— Је, је, Сурбашев, кем јок. Јаңыс ла узак чөйбө. — Катап ла режиссер јара киришти.

— Ајыктап јат. — Нургулай онон ары салып јат. — Ол кижинин јүзи чөймөңзимек, кабактары јалбаксымак, көстөри ачык-јарык, је кандый да кату кизи ошкош.

— Бойынды јарандырып мактаба, — режиссер капчут ла, — мактабай айт.

Нургулай удур сөс тургуспай:

— Ачынза, адаанына бойы тургадый кату сыркынду кижн. Тумчугынын белинде эмеш коркок бар, оозы жаанзымак, ээк сагал бар, је оны жаантайын јүлип сал турган эмтир. Шүлүзин бөрүктү, алтай эски тере тонду, будына кийгени элик бычкак өдүк. Чанкыр бөс курлу. Тонынын жаказы түлкү, кызыл, је эмеш эскирип калган. Мен колым талбайтып ийеримде, өткөнгөн чилеп, ол база талбайтып ийди. Мен бодозом — ол менин сүнөм... Ол ло, блар.

— А үни кандый? Оны уктын ба?

— Унин слер бойыгар угуп жадыгар — деп, Нургулай күлүмзиренип, режиссерго айтты.

— Кокырчы эмтиринг, Нургулай. Јакшы, јакшы! — режиссер сакубаган јанынан мактады. — База нени эдип билеринг?

Сурбашев уулы Болот керегинде сананды: көөркий эм адазын сакуп ла јат. Адазы дезе мында, театрда, режиссердын алдында ишке кирерге болуп, арай ла тизе бажына чөгөдөй јайнабай јат. Көзнөк өткүре тене-ринин куу булуды көрүнөт. Театрдын экинчи кадыла тең өскөн агаштардын бүри тыгыда соккон эзинге шылыражып, Нургулайга колдорып јакшы, сенен артист чыгар деп, чабынып турган улустый бодолды.

— Нургулай, база нени эдип билеринг? — режиссер ол ло сурагын катап берди.

— Қайдаг билер, блар, нени эдип билеримди... Је малтага сап эдип билерим. Андап-куштап жүрерин сүүрим. Је ол јанынан айдыш та јок.

— Јок, Нургулай, је, је, бу ла түнгүр туру. Камдап билеринг бе?

— Камды көргөм лө, је камдап көрбөдим.

— Бот, эмди камдап көр. Ал, сок, камда. Мен көрөйин. Меге камда, мен оорып жадым. Чынынча, белим оорып јат. Је ол не де эмес. Камда.

— Куда-ай, блар, слер кижини албанла. Кудај кижини јаман көрөр ине.

— Кудајзыба! Кудаын театр болор. Иштеерге турган болзон. Јалкуурбазан, ус артист болорын, уйалбазан тenek кам болорын. А сего ус артист болор керек... Актер, билдинг бе!

Нургулай, колдоры тыркуражып, јаак эдинин чон тужы тартылыжып, жүзүн өңдү каа-јаа јаламазы салактаган түнгүрди күүн-күч јок келип тутты. Колы түнгүр-

ге тийерде, чек ле жылан тутканына түңей. Суунын соок тажынды бодолды.

— Орбозы кайда? — жүк арайдаң үни чыкты.

— Ичинде... Түңүрдин ичинде — режиссер унчукты.

Нургулай таап алала, түңүрди орболо согуп көрзө, жабынтызы чыкталбаган эмтир. Орбонь эмеш ле тийди-рерде, түңүр күзүрей берди. Ол ок өйдө бойынын Кара-Туйук деп жаткан жеринде кам көзинин алдына тура түшти. Түңүр соккондо, камдап айткан сөстөринин бир кезиги сагыжына жалт эдип эбеле берди. Тарый-тарый согуп, Нургулай бойын камга бодоп, «ы-ы-уу!, ээ-уу!» деп баштап, эмеш-умаш ой өткөндө, он колло талайып келип соккон түңүр жызырт эткени режиссердын баш терезин жуура тартып ийгендий болды. Жүзине изү кай-даң да урула бергенине түңей, кызый береле, ойто соой түшти. Кулактары кызыткан жука темирге бүдүштеш. Же саат болбой алдындагы ордына кире берди.

Нургулайда не болзын, түңүрди кезик аразында чо-кым согуп та болбой турза, жызырада кагып, кандый да сөстөрдү айдып, камдай берди. Театрда ады-чуузы жар-лу кам келип, көкө лө түште камдай берген чилеп, тү-нүрлөш-түпүлдөш жаңылана берди. Саат-маат ойгө кам-дайла, Нургулай токтой түжүп, тере тонын эдеги-нин ич жаңыла мандайында терин туура арчий сокты. Шүлүзин бөрүктин алдынан тер жаңыс та мандайды төмөн эмес, же житке жаар жолдолуп агып турганы кай-да. Андый да болзо, тонын суурбады. Ого коштой бу-чени ле кылындырып отурган режиссер тонынды чуп-чып кой деген эмес. Сагыжында да жок ошкош. Айла го-родто, театрда иштеп турган кижидийт.

— Жарайт — деп, Нургулайдын көргүскенин жара-дып, баш режиссер төрт сабарын ого сунуп, күлүмзи-ренди. — Тын, же өткүрө тын эмес ле. Түңей ле меге жараган. Айдарда область ичинде улуска ошкош ло жараар.

Сурбашев түңүрди илип койды:

— Таң тен, талдама күлүк болтыр.

— Жараганы жакшы. Оноң өскө оныла ойноп көрөр кижиде чыкпай жат. Бир кижиде бар, же билер де болзо, жаан кижини канайып сураар. Бот сен эр эмитирин... Эмди, Нургулай, мындый. Сен ишке алзын деп жамылу кижинин алдына бажырынып, сурап турган кижиге учураган ба, оны айтсан.

— Мен удай бердим, ошкош. Бир уул арттыр койгом.
— Нургулай эрмектенди.

— Бала алдырбас. Онын курсагын сен иштеп табар учурлу, айдарда мындагы бу керегин ончозынан керектү, — режиссер токынадып айтты. — Же, андый жалынып жаткан кижини көргүзүп, өткөнип болорун ба?.. Башта.

Сурбашев чөймөн жүзүн келтейте тудуп, санана берди. «Эмди бу мени жалындырып, ишке алзын деп жаан каткы көдүрерге турган шилемир эмтир» — Нургулай шүүй сокты.

Кенетийин ол Кара-Туйукта бир жылкычы колхозтын председателине бөркин уштыйла, тизе бажына отуруп, мал ижинен мени жайлатпагар, мен эмди эки карагымды түни-түжи жылкылардан албазым. Коокойокторды божотпозым, колхозтын мал жөөжөзүн жөөргө бастыра кучим саларым деп жалынып жатканын көргөни сагыжына кирди.

Нургулай эки эдекти кайра туткан бойынча тизе бажына отура түжүп, айтты:

— Нөкөр режиссер, мени мал ижинен чыгарбагар! Жалынып жадым!

— Токто, токто, Нургулай. Режиссер мал ижин башкарып турганын кайдан көрдүң? Сен колхозтын конторында ба, айса театрдын баш режиссерында ба?.. Эки башка керек, нөкөр. «Бу мынан кандый артист чыгар?» — деп ичинде сананып калды. Же, андый да болзо, онын ченелтезин чыкпырып көрөр, айса, онын бойына керек болор деп шүүди.

— Сен, Нургулай, озо баштап ол кижиле не болгонун көргүс.

— Билбей калтырым, блар. Мен андый кижини көргөм — деп, Нургулай актанып баштады. — Бистин жерде.

— Жарт, Нургулай. Жаңыс мени председатель эдип ал. Санаанда. Же бойун жылкычы бол. Онон бир неме, ол жылкычы жалынарда, ол ло тарыйын тизе бажына отура түшпеген ине. Санан. Башта.

Нургулай чачакту бөркин кийе соголо, байаа күскүзинен көрүнүп, бөрүкти чала түнттере тартты. «Бо, бо, байагы бойы шыралаганы тегиндү калбады» — деп, режиссер сүүнди.

— Якшылар ба, — деп, Сурбашев озо эзендежеле, толыкта турган отургышка отуруп, айтты. — Мен слерге келгем, блар. Ол ло, мал ижи аайынча... А?.. Уккам,

је чыгарып јаткан деп. Эмеш буруум бар, чын, блар. Тангары јуук карамтыгып ийтирим. Көрмөстөр ол ортозына кайдан келген болбогой, үчүзін чүрче јара тыдып јигилеп ийгени тен торт ло түргени коркышту не... А? А не мен оны айтпазым. Јартап јадым. Слер дезе мени иштең чыгарып, ол үч јаан јылкыны төлөдип јадаар. Јарабас не анайда, блар... Јок, мен слерди бурулабай јадым. Бойымды, блар, бойымды... Түңей ле чыгарып јадаар дейзеер бе?

Бу өйдө Нургулай өрө турган бойынча, бөркин суура согуп, койнына сукты. Чачагы оноң каландап, салакталып, курлаазына јетире түшти. Эки эдекти кайра соккон бойынча, тизе бажына, байаазы чылап, отура түжүп, јалынган сөстөрн мындый болды:

— Је, блар, мениң јангыс уйымды, бозуны, торбокты, үч койымды төрт курааныла кожо алыгар. Јети такааны пөтүги сула үстине берейин. Керек дезе аңчы ийдимди берейин, јангыс ла јылкычы ижимнен јайлатпагар. Бастыра јети баламнын, уйимнин, кайын ада-эненин адынан сурап јадым. Јайлатпагар. Ол мал-кужымды бир де кысканбай јадым... Государствого сарјуны, этти бе?.. Је тирү кижн эбин канай таппас. Картошконың да планын төлөп койорым. Огородым јаан. Јуу-чак болуп турган эмес. Колхоз эм тыгып калган ине... А? Је алдырбас, мен аңчы кижн инем. Аң-куштын эдиле ач-үренимди азырап, чыдадып албай. Је јайлатпаар ижимнен! — деп айдала, баш режиссердын алдына бажырынып, јалынып јадарда, театрдын директоры кирип келген. Ол онын калганчы сөстөрн угуп, јалынып турганына килеп пе, айтты:

— Бу Сурбашевти кандый узак тут јадаар, Кинчек Чилеевич?.. Мен бодозом, талантту! А?

— О-о!.. Слер јангыс көргөн болзогор, Күлер Күлеевич! — деп, баш режиссер јеринен туруп, Нургулайды, байаанча онын алдында тизеленип отурган кижини, колтыктап өрө тургусты. — Јүрүмди билер, улустын јан-кылыгын, сүр-кеберин сөслө јастыра јурабай јат.

— Јакшы, јакшы!.. Айдарда, Кинчек Чилеевич, алары јанынан нени сананып јадаар?

— Алар! Сөс јок, Күлер Күлеевич — деп, баш режиссер сүүнчилү, јалакай үниле јангыландырды. — Ченелтени ончозын бүдүрген. Нургулайдан талдама актер болоры аланзу јок.

— Аланзу болбос учурлу, слердин сös — аткан ок — деп, директор айдала, эжиктен чыгып, жүре берди.

— Же, бүгүңги күннен ала сен театрдын артизи — деп, айрылыжар алдында Қинчек Чилеевич Нургулайга колын берип, бүдүмчилү айтты.

II

Болот келер күсте, жети жажы толордо, городто, ол ло Сурбашев Нургулайдын јаткан јеринен узак јок турган школго барган.

Нургулай театрда иштеп баштайла, ол ло келер жылда кижн алган. Бойынан сегис јашка јиит. Јирме төрт јашка јетире кижиге барбай отурып, карып бар јаткан кыс дежип тургандар. Артисттердин кийимин беретен, алатан кыпта. Оңорлоп айтса — костюмерша.

Нургулай оныла танышканынын учуралы ол ло Болоттон улам. Адазы уулын кезик аразында театрға ээчидип алала келетен. Репетиция өткөнчө кемнинг-кемнинг балдарыла кожо ойноп жүрер. Адазын сакып.

Бир катап Нургулай орой божогон, эңир кирип, тегерининг жылдыстары јаңы койылып турган. Театрдын бир кезек јерлерин көрзө, уулы јок. Тышкары чыгара калыган, кыйгырган, кыйгырган — јок.

— Сен уулынды бедреп пе? — деп, эжиктин јанында каруулчык, јаандап калган үй кижн, сурады.

— Эйе, блар — деп, Нургулай, керек дезе, сүüne берген.

— Суркурала кожо жүрген эди байа. Онын кыбында болбозын. Ол мынан өтпөгөн, түлкүүри де көрүнбейт.

Нургулай уктым ба, јок по деген бирүзи, чүрче ле Суркуранын иштеп турган кыбын ача тартса, уулы оныла кожо чайлап, терлеген-бурлаган отурды.

— Бот, аданг келди, Болот. Ол до бисле кожо чайлаар — дейле, Суркура јаан эмес шаајынг аяакка чайуруп, Нургулайды уулынын јанына отургызып, күндүледи.

— Мен тен арай ла ыйлап ийбедим, Болот јок болордо, — изү чайды ичип, Нургулай ачык-јарык куучындады. Чичке коридорло калганчы артисттердин јангандарынын табыжы угулат. Театр табыш јок, ээн. Же кийимкеп туратан кыпта от јарык.

— Слер, Суркура Ивановна, кажы аймактын? —

экинчи аяк чайды ичип божойло, мандайында торсой-
ып чыккан терин арчып, Нургулай таныжарга сурады.

— Мен бе?.. Мен Камлак журттан.

— Эне-адаар бар ба?

— Адам жада калган. Энем айлында ла, — Суркура
ого канча карындаш, сыйын болгонын айдып берди. —
А слердинг ада-энеер бар ба?

— Жок. Бис ўч карындаш улус: бир акам ла эjem бар.
Бала-баркалу. Кара-Туйукта ла жаткылап жат.

Суркура Болоттонг уккан, онын энези жада калган
деп. Нургулайдан ол чокумдап, неден улам жада кал-
ганын угарга турала, акыр, сурабаза торт деп сананды:
«Олорго ачу ойлорди санандырбас. Уулы да билер».

— Слер менин оббюкюмди адабаар, Нургулай — деп,
ол ло тушта Суркура айтканы уулчактын адазына не-
пинг де учун жарай берген.

Тўлкўўрди каруулчыкка табыштырала, театрдаг чы-
гарда, жылдыстар койып, ўези мызылдажып турды.
Соок олорды кучактай соккондый, жаактарына соок ты-
ныжыла тынып, чек айрылбай турганына тўней.

— Соок, — Болот эки колын койнына сугарда, адазы
онг колын алып жылыткан, Суркура дезе сол колын. Учў
келе, келе, Суркуранын айлына келгилеген. Нургулай
сананза, онын жадып турган айлы эки оромнон тын ла
ыраак эмес эмитир.

— Киргилезеер айылга, жылынып алыгар — Суркура
адалу-уулдуны экилезин айлына кычырды. Нургулай
уулына кўрўп, онон жўп сурагандый деп Суркурага бил-
дирди. — Болот жўп. Киректер, киректер — деп, кыс
уулчактын колынан жединип, сенекке чыгып, туранын
эжигин ачты.

Бу жаан эмес тура. Эки кып. Же айылдың ээзи — эки
карган эмеген-оббюгон улус, онын тал-ортозын туй бок-
тўйлў, оскў улус жадар эдип жазап койгон болтыр. Ай-
дарда Суркура Тантыева мында экинчи жыл жадып тур-
ганы жарталды. Кожо кижин жаттыргызарыс, эмеш акча
керек деерде, кыс олорго экинчи кижин учун тўлўп бе-
рерим деп жўпсинген.

Суркура чўрче ле камелек печкеге отты салып, чўй-
гонгў чай азып, болчокко картошко кайнатты. Бир эмеш
калаш, чочконунг жуузы бары база жакшы деп, айылчы-
ларына кыс айдат.

Тўн ортозы туку качан одўп калганын стенедеги илип

койгон час «ку-ку!» деп канча катап күүктеп ийерде, театр ла онын артисттери керегинде куучындажып, кейигип отурган Нургулай ла Суркура жаңы сестилер. Болот дезе стулда уйуктап, шыралап отурганын Суркура жаңы сезип, оны төжөккө салып, жаап койды.

Болот бир ле эмеш жадала, энезин көрүп, түженди. Ол уулын кучактанала, чечектү жалаңла бозулар айдап отурган эмтир. Онон уулчак бойынын жүгүрип отурганын көрди, көбөлөк сүрүжип. Онойып турганча, адазы жазап кийиндиреле, көп улусла кожо город жаар ууланганын көрөт. Онон адазыла кожо театрда. Адазы сан башка кийинеле, кам болуп камдайт. Ого коркымчылу. Же адазы ойто ло озогы бойы. База бир көрзө, ол ло айлына экелген Суркура оны балам, бери кел дейле, бойынын иштеп турган кыбына кийдирет. Мында илүде кийимдердин көбизи коркышту. Болотко озо баштап коркымчылу, бу та кандый да көрмөстү жер ошкош. Карын Суркура оныла кожо. База бир көрзө, адазы ла Суркура оны ортозына тургузып, экилези жедингилеп, кыстын айлына келгендер. Мында жылу, жакшы. Тойо ажанган. Онон түженип жатса, ойто ло жеринде, ойноп жүрген эмтир.

III

Жаан удабай, жаңы жылдын кийинде, Сурбашев уулыла экү бор-сар кебин алганча Суркуранын айлына көчүп алдылар. Кыс уулчакка жарап турды: балам деер, эркем деп эркеледер, курсактан бир де аштатпас. Ойногон, каткырган, кокырлаган жүрер. Адазы да андый. Ол театрда кем-кем болуп ойноорго турза, онын айдар сөстөрүн түргөн үренип алар. Ол ло кижиле болуп, театрда камык улустын алдына чыгала ойногону чылап, айлында ойноп турары Болотко сан башка болуп көрүнип турды. Керек дезе уулчак адазына өткөнүп, бу ла жуукта олордын айлына баш режиссер келип, канайда куучындап, каткырып турганын өткөнөр болзо, адазы талганча каткыр жадар.

Болот айылдаш уулдарла ойноп, онор тилге үрене бергенин адазы көрүп, сүйүнип турары кайда. Бир айга адазы аймактарга ойын көргүзүп барза, Болот Суркурала кожо айрылышпай жүрер. Адазы ла Суркура кандый эптү, бой-бойыла нак. Качан да адылышпас.

Бир катап Нургулай база ла аймакка ойын-концерт көргүзүп атанган. Магазиннен Болотло кожо янын отурала, Суркура оной сураган:

— Болот, сенде кичинек сыйын эмезе карындаш болзо, оны сүүрин бе?.. Эмеш чыдаза, таштабай кожо ойноорун ба? Балдар ачындырза, адаанын аларын ба?

— У-у, менин карындажымды соккон балдарды мен жангыс ла токтоптор саларым. Мен карындажымды сүүрим — деп, уулчагаш жымжак үниле эрке айткан.

— Жакшы, — Суркура айлына жууктап келеделе, айткан, — сен жакшы ака болорун. Жангыс ла согузарга жарабас.

Ол ло, жангырган 1941 жылдын кандык айында Суркура кыс таап алган. Болот оны жууктап келеле көрзө, чуудан жангыс ла кичинек жаактары көрүнип жадар.

— Бу качан базар, эне? — деп, Болот Суркурадан сураар.

— Удаба-ас, Болот. Сен оны ойнодорун. Ээчидип алып, чечектер үзеригер, көбөлөктөр сүрүжип тудараар.

Болот сүүнип, кабайдын ла янында ойноп жадар. Сөс уккуп. Эмди энези болуп турган Суркура азыйгы энезин ундыдып турды. Ол энези жангыс ла каа-жаа түжине кирер.

Жайдын жайым ойи: эбире жажылдан жажыл, жаландарды көрзө, былтыргызынан артык чечектеген ошкош. Кезик улус кажы ла жылдын жайы башка-башка дежер. Быжылгы келген жай база ла андый билдирген. Суркура кичинек кызын кучактанып, Болотты ээчидип, айлынан кыраак жок жаланга келеле, кичинек таштын үстине пладын салала, ого отуруп, ары-бери айкаганын тууразынан көрзө, — эптү. Болот десе чечектердин ортозыла жүгүрип, секирип, жыгылып, анданып, ойто ло жүгүрип жүргенин көрзө, — кажы ла кижинин бала тужы күзүндий шыгырап, анай ла угулып, кулакты сүүндирип тургандый. Кучыйактардын үни орто-ортозында угулып турганы иле. Чечектердин жайканыжып кожондошканы база ла билдирлү, үстиле учушкан адарулардын үни, канаттарынын эзинге согулган табыжы.

Олор экү анда эки сагат кире бололо, болчок туразына чечектү бурылгандар. Суркура чечекти Болоттон алала, саптарын курч бычакла тендей кезеле, кичинек борбок шилге суу уруп, оларды ого божодып, көзнөктин алдына тургузып салды.

Нургулай, Суркура кыс таап аларда, ырысту жүрген: уул да, кыс та бар деп. Ого коштой Болот Суркураны энем деп баштапкы ла күннен адап турганына олор экү жаңыс ла сүүнчиде.

Сурбашев анчада ла театрға келип иштегенинен бери ол өйдө ады жарлу Бөрөгөш камнын кеберин ойноп, улустын оозынаг түшпейтени ле газеттин аярузында болгонын кем билбес деер. Опын ол жадын Кинчек Чилеевич чын оңдогон. Баш режиссер театрда көп жылдарға иштеп келгени тегиндү калбагап. Бойы жажы аайынча тыг да жаан эмес кижиле болзо, же театрға улус алганда сүрекей аярулу болотон. «Нургулай Сурбашевтен сүреен талантту актер чыгар!» — деп, ончо актерлорго куучындап туратан.

Ишке жаңы ла киреле, Нургулай алган рольдын сөстөрүн жаан удатпай эске үренип аларын нөкөрлөри кайкайтан. Театрдын иштеп баштагалы ол жылдарда, көп лө алза, беш-алты ла жыл болор, же анда аңылу үредүлү улус эки-жаңыс ла. Оскөзи башка-башка журттардаг. Бу ла Нургулайдый. Олордын кезигин баш режиссер, ол ло Москвада үренип келген эки-жаңыс актерлор, аймактарға жүрүп, талдап алгандар. Каа-жаазы бойларынын акту күүндериле келгендер. Олордын кемизин де театр, сенде иштегедий арга жок деп, эжикти ачала, сего бастыра жол ачык деп ийде салбаган. Кажызы ла ого кару ла керектү, нени де болзо, күч те келишсе, ал чыккан ла, эткен ле тургулаар. Андый актерлордын ортозында Нургулай. «Жок, бу күч, бу рольдын сөстөри көп, бу сүр-кеберди меге ойноп көргүзери күч» — деп, ол качан да айтпас. Албаданып, билер улустан сурап, бош кыпка киреле, терлеген-бурлаган, тили талганча сөстөрүн айдып, ойноп турар. «Кажы ла кижиле бойы алдынан иштебезе, оны кем де өрө тартып, актердын жолуна тургузып болбос» — деп, театрдын директоры Күлер Күлеевич јинт, жаңы иштеп баштаган улусты јууп, куучын өткүргени Нургулайдын санаазынаг качан да чыкпайт.

Театрдын улузы ойын-жыргалын экинчи аймакка көргүзип, јорыктап жүрөрдө, ол ло ачык-јарык санаалу, акчек иштеп жүрген улустын үстине соок суу уруп ийгендий тал-табыш тууларға торгылып, жаңылана берди: јуу башталган.

Э-э, кудай ла дезен база, санаада бу ла тууларда со-

вет жан учун согуш-тартыш токтоголы удабаган ошкош эди. Нургулайдын ада-энезин актар актуга ла неде де бурузы жок, «а»-ны, «б»-ны билбес улусты, слер кызылдар деп кинчектеп өлтүргендер. Онон баштарын кескилейле, чичке эки сыргалжын кадайла, олордын бажына тургузала, танма эдип аткандар. Нургулай өскө карындаштарыла, жаан улусла тынын алып качала, ташту, жыраалу кырланга жажынып алып, оны эки көзиле көргөн эмей. Не аайлу улус ол тушта кырылган. Актуга. Тегин ле. Же ол кыйнашты, өлүмди балдары ундыбаган, куучын, каргыш балдардын балдарына улалар. Анайда жагыс та жаан улус эмес, оок то балдар каргылу сананып калган. Ол каргыш анда, көгүсте, кубалдын ла күлдин алдында кичинек кос чылап, жажынып калган жадып жат. Керектү өйдө оны үрүп ий, жалбыштан чыгар. Чек ле мылтыктын огы ошкош. Керектү өйдө адылып чыгар. Шыкаган танмага айдыш жок тийер. Андый санаа, октый соок сыркынду күүн артып калган. Өлөрдин өлгөнчө болор, жагыс ла оны өлүм кожо апарар. А эмди ыраак Бадышта фашисттер бажын бийик көдүрген. База ла токтомы жоктон кан төгүлөр. Эмди Нургулай жаан, өштүдөн очин быжу алар. Өштүлөр жок болзо, жуу-чак, бускалан болбос, жан, жөөжө блаажып согу жарга жок болор! Уулы Болот онын керегин онон ары апарар: театрдын ижин, керек болзо, жерин корулаар. Эмди ле ол кичинек, же түнгөй ле өзөр.

— Жанар керек. Жуу башталган. Черүге атанар — деп, Нургулай Сурбашев ле өскө дө эр улус баш режиссерго жай бербей баргандар.

Кинчек Чилеевич тапкаанан айткан:

— Эмди бу райондо үч журт арткан. Ончозына ойынды тургузарыс. Тал-табыш чыгарбай иштенер.

Качан олор аймактан городко жеткилеп келерде, жуу-чак керегинде тал-табыш жаан болгон. Ойын-концерттин бар жок жөөжөзин театрға кийдиргилеп, ончо артисттер айылдарына бачымдашкан. Күлөр Күлеевич олорды кыбына жууйла, бир айга өткөн иштин учурын, једимин, једикпестерин, јербойында улустын театрдан кандый ойындар некеп турганы јанынан ла өскө дө сурактар аайынча куучын өткүрген. Онын куучынында, артисттер алдында кыймыктанып, не-немени алганда бир де бачымдаш, манзаарыш жок. Ончозы такпаалу.

— Жуу-чак башталганынан бистин театрдын ижи тур

калбас учурлу. Ойноор пьесалар бар, жеткилинче. Кемди-кемди черүге апарза, канайдар — жуу-чак. Кемди албаган, ол ижин оноң ары улалтар... Эмди айлаарга жанып, амырап алыгар. Сонзын он часта ишке келигер. Манзаарыш, түймеш билегерде көдүрбегер. Ончозы бойынын ойинде.

Директордын бу сөстөри улусты кайкатты: тон өткүрө киж, мындый кату ой башталарда, такпаа болор бо деп. Бойлоры десе, кем де болзын, үй улус, кыстар, эр улус, уулдар — ончозы чочыгылап калгандый: эм не болор? Же сурактын каруузы жаныс — жууга барар.

— Эм не болорыс, Нургулай? — деп, Суркура баланын кучактанганча, Болотты ээчиткенче, бозогого чыгып, өгөөнин уткыды.

— Не болор?.. Жуулашкыйс. Аттын сөөгү алтай талдап жадар ба, эрдин сөөгү жер талдап кугарар ба?

— Сен кокырлап... улус ыйлажып, — Суркура оны кучактай согуп, ыйламзырады. — Мен коркып жадым, Нургулай.

— Суркура, бис совет улус, түшкен буудактан коркор учурыс жок. — Анайда айдала, балдарын кучактай сокты.

IV

Улустын куучыны башка-башка, анчада ла жуула колбулузы. Кезиктеринин айдыжыла болзо, бу ла жуукта түн ортозына жуук тегеринин бадыш жаны кып-кызыл болгон. Чек ле кан ошкош. Бот ол калыктын каны, озолондыра теңириге көрүлүп турган деп.

— Же ол ашкан күннин жаркыны не — деп, бир кезик улус неге де бүдөр күүндери жок айдар.

— Жок, ол түңей ле белге, жуу башталарынын, — бир канча не-неге бүдөөчилердин сөстөри андый.

Городто эр улустын тоозы чек астаган: ончозы фашисттерле чак жеткенче тартыжарга фронтко атангандар. Жаш улустан эмди де бар, же жажы жетсе, оморды албайтан учур жок... Керек десе үй улустын бир кезеги, а кыстардын көп нургуны — база ла черүге.

— Нургулай, бу сего не черүге кычыру жок? — деп, черүге атанып жаткан эрлер кайкажып суражар.

— Кайдан көрөйин... Мен эмди де барарга белен — Нургулай ол ло тарыйын айткан турар. — А слерге,

сөс жоктон, барып жатканаарга күйүнип жадым, нөкөр-лөр. Же бүдигер, мени де удабас апарар.

Алтындалып кўс келген, же жайгы иш, анчада ла өлөң эдери, орой кўске жеткен. Жайыла театрдын улузы городко жуук аймактын колхозына болушкан. Тўни-тўжи. Жўк ле таңары жуук уйуктап аларын. Оноң ойто ло карбандар. Кайда ла көрзөң ўй улус, кыстар, оок балдар, каргандар. Сап-сары кўс келерде, театрдын улузын, городто өскө жерде иштеп турган улусты ийген чилеп, катап ла журт жаар ийген. Эмди — аш ижине.

— Бис, Суркура, сыгын айдын учында једип келерис — Нургулай ўйиле, кызычагынын кичинекей колынач окомдоп, Болотло кол тудужып эзендежиپ атанган болгон. Качан театрдын улузы аш ижинен једип келерде, баштапкы класста ўренип турган уулы айтты:

— Ада, сен не жууга атанбай турган?

Болоттын мындай сурагын Суркура ла Нургулай чек сакубагандар: кайдан билзин, адазы жок јўрери кўч деп. Энезинин јада калганын канайып ундып койды эмеш.

— А сенин адан жууга јўре берзин деп пе? — Суркура чыдашпады.

— Жо-ок, балдар анайда айдып јат: сенин адан жууга албаданып барбай турган деп, — Болот ыйламзырады.

— Алдырбас, балам, — Нургулай уулын мекеледи, — мени удабас ла ийер, көрөрин де. Чын ба, Суркура?

— Чын, чын, Нургулай. Бис сенин келеринди чылазыны жок сакуырыс.

Суркура анайда айдала, төмөн көрди. Көзинин изў јажы өдўгинин бажына суркурап тўжеле, жайыла бергенин ол бойы ла Нургулай көрўп калды. Болот сеспеди де ошкош, Сыргага оны билерге, көрөргө көп ой керек.

— Адан су-кадык. Карган кижии эмес, айылда оту-рарга. Жууга бара-ар. Фашисттерле согужарга кўч једер... Оноң Болот барар.

Калганчы сөстөрдии уулы кунукпазын деп, адазы онын санаазы көдўринилў болзын деп айтты ошкош. Устинен төмөн соккон эзин, јаш бала чылап, олордын кийиминин эдектерин ары-бери элбиредип турды.

— Ада, сен жууга барба. Айса мен кожо барарым. Мени таштаба, — кенетийин Болот сурады.

Уулынын сөстөри јайнагандый угулды. Баланын кўўнин јандырбаска, Нургулай онын бажын сыймап, жаагынан оком эделе, айтты:

— Уулым чыдап калган болзо, чын да, кожо алганча барар эдим... Же арай ла кичинек... А Сырганы кем корулаар?.. Энези иште болор, а Болот десе сыйныла кожо ойноор, балдар оны ачындырза, адаанын алар. Адазы жуудан келзе, балдары мындый жаан болуп чыдап калар — деп, Нургулай айдала, он колун бойынын сынына тендей тудуп көргүсти.

Туранын көзнөгинин алдында жаан төс жодрадан сары жалбрактар селт этире соккон эзинге үзүлүп, шылырап, төмөн алдыра баргылап жадала, кандый бир жерге токтоп калат. Тенгеринин түби чап-чанкыр, кучыйактардын үни кейге жаңыланып, эбире агаштардан тудуш ла угулуп турат.

Нургулай эки күнге картошко казып, жакшызын талдап, эки центнерди государственного табыштырды.

— Артканы биске жылдын учына жетире чыдажар, үренге артып калар — деп, Нургулай үйине куучындап турды. Бот бу ла күндерде ого военкоматтан чаазын келер болор деп, караннан сакылталу жүрди. Жуу башталарда ла атанган таныш артисттерден баштапкы катсамаралар келип, кату жуу-согуштын тыныжын экелип турды.

Бир күн Нургулай театрга келерде, — тал-табыш. Кинчек Чилеевич колынын эки сабарын кичинек уулына болгобос, ажарынбас жаанынан кезе чаптырып алган деп. Баш режиссердын кыбына кирип келерде, онын тумчугына жык ла ачу жыт келип табарды: йодтын. Кинчек Чилеевич он колун тангып алган, мойнынан арта буула оны курлаа тужынан арай ла бийик этире көдүр тебескелеп алтыр.

— Отур, отур, Нургулай, — режиссер колун сунуп, эзендешти. — Көрдин бе, оосты ачалала, одын жарып амырап отурган болзо, бир кичинек уул курч малтаны та кайдан ала койгон, колдын эки сабарын кезе чаап түжүрүп ийген. Учунчи сабар эмеш кем жок. Же кайткан бала деер оны. Тегин жерге. Бот оны ал эмди. Кичинек ле деп эркеледип турган неме эм эргектерди кезе чаап берген.

Суркура, жаш балалу да болзо, кыбына келип, актерлорго кеп-кийимди берип, иштеп ле турган. Жаш баланы, ясля бар эмес, кайда этсин. Онын айдыжыла болзо, бир кезек артисттер кече мынайда куучындажып турган: Кинчек Чилеевич жууга барбаска сабарын кезе чаап

алган деп. Ончозынын андый бир шүүлте. Јүк ле эки-
жангыс эр киж и унчукпай турган.

— Је, Суркура, јеткер јен алдында деп неме ол. Је-
деген киж и андый јарабас керекти не кылынар ол —
деп, Нургулай үйине јалакай айткан. — Ончо ло неме-
ге анайда бир аай бүтпес керек.

— Мен де бүтпей јадым, Нургулай, — Суркура оны
тоқынадып, бойында сананды: «Андай да болзо, күлүк
менин сөстөриме тарынып јат».

Нургулай театрға келип, Кинчек Чилеевичле бойы
куучындажып отуарда, ол ло санаазына бүдүмчилү
болды: бойын бойы канайда анайда кезе чабар; кижини
јүзүн-јүүрлеп канайда бодолгонло јамандаар.

— Мен, Кинчек Чилеевич, слерден суранып келдим
— деп, бир эмеш куучындажып отурган кийинде, Нур-
гулай айтты. — Кара-Туйукка барып келерге. Киж и
кайдан билер, јаандарға барып, јолыгып алар керек.
Удабас черүге алдыртардан маат јок. Директор јок.

— Уч ле күн берип јадым. Төртинчи күнде мында бол
— деп, баш режиссер онын күүнин јандырбады.

Нургулай капшай ла театрдан чыкты.

V

Нургулай Кара-Туйукка сок јаныскан келген. Сурку-
раны кызы сула кожо алар керек, ол театрда керек, Бо-
лот дезе школдо, күндерди ого божодорго база јарабас.
Онын учун јаныскан ла јерине барарға келишкен.

Ол мында экинчи јыл болбогон. Ол тушта улузы көп
лө јер. Кажы ла айылда эр, кайда ла уулдар, кыстар.
Түнде де кожоңы јаныланып јадатан јер болгон, јиит-
тер бар турганда, кыстар көп болгондо. Куучындар кан-
дый болуп туратан эди: ол ло, көрзөөр деп, бригадир-
дин кызы председателдин уулыла кече, бүгүн базып
ийген. Эм олордын тойын сакыры арткан. База бир
јерде угулып јадар: жылкы кабыраачы кей күлүктин
уулы үредүчиле најылажып, бир айдан ашкан, эмди оло-
рдын јыргалы качан болгой не? Болзо, ончо улус барар
ба, айса, јангыс ла үредүчилер туружар ба? Аланзулу
куучындарды көрзөн калас, тойдо ончозы: үредүчилер
де, јурттын ончо улузы, бала-барказы.

Ол ло Кара-Туйуктын улузы бир көрзөн, чек чыма-
лы. Той өдүп турган јерге тудунчакту баргылап јадар.

Јаңы айылда борлогылап турар. Оноң сайап-таркап ја-
нар. Јүре, јүре, база ла бир тойлу јерге јуулар. Нургу-
лай да ол улузыла кожо чымалы бодолду јүргени сагы-
жына эбелет. Эмди, јаан ла болзо, экинчи јылга бар
јадарда, бого келер болзо, кудај ла де: азыйгы ойын-
јыргалду ой јок деп билдирди. Ол энгирде јуртла баскан
— тымык. Түнде бодолгонло телчиген — амыр. Ээн не-
медий. Айылдарга кирзен, түнде эжиктерин күрчектеп
алган каргандар турар. А бу келин-кечиндер кайда, —
јаланда ба айса эмди кышкы ойдө — малга олөн-чөп
тартып барган ла эмезе койдо, эчкиде, јылкыда, уй саар
фермада. Каргандарла кожо үренчиктер. А уулаар кай-
да дезен — черүде фронтто. Айылдын ээзи — фронтто.
Каа-јаа јиит келиндер болгон, озор кайда, фронтко са-
ла бергендер. А бу үй улусты база алып турган ба? —
Сурангылап турганда, не албайтан.

— А сени не, Нургулай, эмдигече албаган ба, фронт-
ко? — деп, ол городтон келерде, кайындары кайкашкан.

Күйү кижі бу сурактан кемзинген бе кандый, эки ку-
лагы оноң јүзи кып-кызыл өнгө чөңөлө, ойто чыга кон-
гондый, сан башка боло бергени иле.

— Албай турганда, албанла кайдаар баратан — деп,
Нургулай айдала, черү-фронтто ончо эрлерден не солун
барын сураза, кижинин јүреги сыстаар табыш угулар:
ол кузнец болуп иштеген эрден самара келген: Сталин-
градтын түштүк јанында госпитальда, а обоо бажай-
тан ла коркышту шоорчы уулды корогон деп бичик кел-
ген. Үйи эки јаш балалу, уйдын фермазында. Барабан-
ла аш соготон эрден эм тургуза суру јок. Теерменчи,
чураначы уул, атанар бажында тын ыйлаган, айла ого
он јети јаш жаңы ла кирген болгон, он сегис јажы тол-
гон деп адазы айткан, энези дезе он јетизи жаңы ла
барган деп тартыжу болуп турала, адалу-уулду фронт-
ко кожо атангандар. Адазынан жаңыс катап Воронеж-
тең ле самара келген, уулын өскө јерге ийген, нени де
билбес, оноң кат келип туру ба деп сурап бичиген. Јок
деп үйи бичигенинен бери эмди өгөөнинен де суру јок.

— Болот кандый үренип јат?.. Ол онор тил билбес бала
јаңыс ла шыранын бойында јүрүп турган болбой —
каргандар кородогылап, Нургулайга кату көргилейт. —
Мында ла баланы арттырар керек болгон не.

— Э-э, канай тураар? Ол менен де артык онор тил-
ди билип барады. Эбире онор балдар. Школдо андый ок.

Нургулай жаандарына одын жарып, жайгыда белетеп, обоолоп койгон өлөңгүн үезин тартып берип, экинчи күнде, кинонын алдында, улуска жаан эмес куучын өткүрди.

— А бистин Кара-Туйукка не ойын көргүзүп келбей жадаар? — деп, баштапкы суракка Нургулай карууны, мандайында терин арчып, женил берди. Көп сурактар болды, же бирүзи, чын да, төс учурлу болгодый.

— А эмди бистин өгөөндөрис, карындаштарыс, керек десе сыйындарыс Бадышта фашисттерле күүн-кайралы жок тартыжып турганын не көргүспей жадаар. Бүткүл ороон тартышта. Уй улус мында артып калала, не, ырғап жаткан ба, олордын ижин не көргүспес? — деп, анан-мынан сурактар жалт-малт эдип чыккылап турды.

Нургулай мындый сурактарды баштап ла укканы бу. Бооро өскө аймактарда жүрөрдө, ончо актерлорло кожо, улус суракты көп лө нургунында артисттер келер өйдөнени ойноорго сананып турган деп сурап турган. А бу Кара-Туйукка театр келбеген ле ошкош эди. Улустары чек ле театрдын кажы ла тургускан ойынын билер чилеп, мында Нургулайла куучындажып жат.

— Нөкөрлөр, — Нургулай улустын некелтезине сүйүп, оны төкпөй-чачпай театрдын жамылуларына, ончо ишчилерине, бичинчилерге жетирерге белен болуп, калганчы сөзүн айдып баштады. — Чын, бу өйлөргө жетире бистин театр албаты совет жан учун тартышканын, жеристе гражданский жуулар өткөнүн, онын колхоз-совхозтор төзөлип, тыгып баштаганын, бу жуук жылдарга жетире, арткан-калган байларла тартышканысты ойындарда көргүскенис. Жангыс та бистин театрда эмес, ол орооннын бастыра жерлеринде андый. Эмди бистин албаты балкаштый кара санаалу каныркак фашисттерле канайда күүн-кайралы жоктон төрөли, жайымы учун тартыжып турганын чокым көргүзөр ой келген. Андый ойынды, мен билерим, сүрекей талантту бистин бир бичинчи бичип койгон. Ол керек десе меге кычырган да. Ол ойында, чын, жуу тужында бистин мында ла, колхозтордо, болуп турган айалгаларды көргүзөргө турган... Бис, ол тоодо мен, ол ойынды, кыйыш жок, Кара-Туйукка экелип көргүзерис... Же слердин бу сурагаар бұдер.

— Иженип жадыс! — деп, улус залдан тыгыда айдышкан.

«Сан башка бу бистин улус, өгөөндөри жууда, бойло-ры өлгөнчө түни-түжи иште, база кино көргүлөп, театр келбей жат деп комыдап, керек десе нени көрөргө турганын некегилеп жат» — Нургулай ичинде сананып, олорло кожо кино көрүп, залда отурды.

Город жаар жанар бажында Нургулай кайында-рына айтты:

— Фронтко жүреерзем, не де болзо, Болотты унды-баар, барып көрүп жүригер.

Нургулай олорго кандый оромдо, турада жатканын чокумдап айдып, бичип, журап берди. Каргандар ого кой сойып береле, боочыга жетире үйдежи, эзендежи айрылыштылар.

— Черүге барзанг, ундыба бисти, самара бичи — дешти.

— Кыйыш жоктон деп, Нургулай айдып, олордон айрылып, ырада жүре берди.

VI

Кар кажыктан өрө жаап ийди. Кырлардын баштарын-да ошон калып. Агаштардын корбо сабак-будактары карга бастырган, салакталган тургулайт. Мыны көрүп, Нургулай бир күн айлына куучындап келди:

— Сан башка, санаамда бу ла апагаш карга бастыр-ган агаштарды көрзөм, кижиге качкан кыстар ошкош. Кенертен жуу-чак болордо, ииттер төрөлин корыырга оморды чүрче ле арттыргызып, жүре бергендий. Олор удабас ла келзе, той ойто ло башталып, көндүгө берер деп билдирип жат.

Суркура онын эрмегине жүк ле күлүмзиренип, кызын эки колына алып, күүн-күч жок унчукты:

— Мен ле сен ортодо керек десе андый той болоры-нын сом эрмеги де болбогон.

— Мында мен бурулу, Суркура. Бис, керек десе, Сыр-ганын чыкканына учурлап улус та жуубаганыс.

— База ла буру сенде бе? — Суркура ажынды.

— Айса. Тойды жыгырада эдер кижинин. Театр-дын бастыра улузы бисти тен чик жок көдүрип салар эди... Кара-Туйуктан канча кире улус келбес деп. Таа-дыра той болор эди ле.

— Той этпей көп улус журтап турбай. Карын ырысту болор эмезис пе.

Нургулай андый да болзо, үйининг каарып айтканын үйинен сезип ийди. Је өткөн неме өткөн лө.

Кара-Туйуктан келеле, Нургулай Кинчек Чилеевичтин кыбына кирип, андагы улус ойын-концерт көрөргө городко до келгедийин айтты.

— Ол улусла куучындашканын јакшы, Нургулай. Бистин јарлу бичинчи театрға бу ла кўнде керек дезе јуу ойине учурлаган эки пьеса бичиир болгон. Сен оны бойың да билер болорын.

— Эйе, билерим, Кинчек Чилеевич.

— Бот анда сен карган кижининг сўр-кеберин алып ойноорын, Нургулай. Ол тушта сенин Кара-Туйук јуртыңа барып көргүзерис.

— Бастыра кўчимди саларым, Кинчек Чилеевич.

Ол куучын өткөн соғында, јаан удабай театрда јангы пьеса аайынча иш башталды. Чын да, баш режиссердын айтканы аайынча, Нургулайға карган кижининг сўр-кеберин ойноорго келишти.

Кар јаан. Городтын улузы ижине эртелеп мендегени, сары таңла тышкары чыгала, тындаланып турзан, буттардын алдында кыјыраган кардан иле угулып турар. Орой энгирде база андый, улус ижин туку ла качан божодор керек, јок, озор артык ойгө иштеп, јууга јуре берген нөкөрлөрининг ордына, төрөлининг кўчи кайда да болзо, кичинек те јабызай тўшпезин деп бастыра кўчин салып турганы ол.

Театрда соок, одын астаган. Эмеш ле таш көмүр бар, оны өзөктөп одырып турган одын түгенерде, бир кўн Нургулай Сурбашев городтон ыраак агашту јерге барып, эки чанак одын тартып экелген. Алты-јети кўнге таш көмүрле өзөктөп одырган. Божогон кийинде, бир јаш уул ла Кинчек Чилеевич одындап, талдама кургак агашты болчоктой кезеле, арбын болзын деп јарала, чанактарына јык ла этире јаба тартала, экелгендер. Олордын экелген одыны керек дезе он кўнге чыдашкан.

Нургулай бир кыпка киреле, ойнойтон сўр-кебердин сөстөрүн үренип, удап калтыр. Эжик калт эдерде, јангы билинип, кайа көрзө, Кинчек Чилеевич кирип келтир. Ол кандый да сўўнчилү. Он колын койын карманына суккан бойынча, экче чаазын чыгарып, Нургулайға көргүсти:

— Мени черүге алып јат, Нургулай.

Сурбашев кайкап, чаазынды кычырбай јадып:

— Канайып?! А колоор?

— Кол неме бе? Түүк! Көрдинг бе, мылтыктын маажызын мынайда базарым, — Кинчек Чилеевич он колыннын орто узун сабарын мылтыктын маажызын баскан чылап бойы дөөн тартты. А келтегей көзин мылтык шыкаган чылап, көзнөк жаар шыкайла, — тук! деп адып ийгендий үнденди. Бу ойгө жетире Нургулай баш режиссерды коркышту кезедүлү, тегин жерге каткырбас, ойнобос деп билген болзо, а мында ол, онын Болот уулы чылап, ойноп жат. Сүүнчизи жаан. Бодолын алза, ол ло Нургулайды театрға баштап ла ишке алып турардагы өйдө канайда каткырган, шак ла анайда каткырып жат: «Је јууга барарга кижі мынайда сүүнер бе? Јуу — ол өлүмнин јери не!» — деп, Нургулай ичинде сананала, сурады:

— Черүге кычыру чаазынды слерге военкомат бойы ийди бе, айса, бойоор барып алдаар ба?.. Суранган кижі болбойоор слер?

Кинчек Чилеевич, жаан алакандарын уужай тудуп, тапкаалу айтты:

— Бойлоры ийип жат, Нургулай, бойлоры. Олордон барып јүс те катап суран, неме болбос. Алайын дезе, сен тен јарым да тынду болзон, јуу-чакка апарар.

— О-о, мен мындаа бойынча эки катап военкоматка барарга санангам, фронтко алзын деп, — Нургулай кунукчылду айда салды. — Калас неме туру не.

Ол Кинчек Чилеевичке чаазынды ойто берип, ого күйүнип тургандый, эрмек айтпай, үренип турган сөстөрүн, эриндери кыймыктап, бойына ла шымыранып, айдып баштады.

Баш режиссер военкоматка эки-үч катап јууга аткарызын деп бичик чийип, јалынып суранганын ого айтпады. Ончо эр улус бу театрдан онын јолыла барза, онын ижин кем улалтар. Јаңыс келиндер ле кыстар база болуп албас. Эр улус түңей ле керек. Военкомат бойы ла алдырганыла болзын деп сананды.

— Сен менин ордыма баш режиссер болуп артарын, Нургулай — деп, эжикти јаап, ол айтты.

— Чек артисттин бойы! — деп, Нургулай эмеш турала, кийинен ары айтты.

Октябрьдын байрамы өдөрдө лө, театр Кара-Туйук журтка өнөтийин ойын көргүзүп келди. Ойыннын тос сүр-кеберин, чын да, Сурбашев Нургулай ойноп турган болтыр. Эр улус ас учун, кезик эр улустын рольдорун үй улус эмезе кыстар ойноп, улуска ол жанынан билдиртпей де турган. Чачтарын чыт ла этире болчоктойло, кирмей сагалдан жапшырып алала, кеберин жүзүн будукла жазап будып алганда, чек ле эрлердин бойлоры.

— Слерлерге жаан быйан!.. Бу бистиг үй улус жагыс та бойынын алдынан иштеп турган эмес. Олор мында жайыла өлөң чаап, обоолоп, кыжыла малга бойлоры азырал тартып, малды азырап, эки үч катый уур иштер бүдүрип жат. Театрдын да үй улузы андый турбай — деп, колхозтын партийный организациясынын качызы улустын алдынан быйан сөс айтты.

Клубта соок. Улус тонду. Печкеге от салаачы одынды печке жаар салып, ойынды көрүп ле турган. Балдар да мында. Олор тумчуктарын, чек ле мылтыктын затворын кайра тарткан чылап, шылырт этире ичкери тартынгылайт. Үредүчилер үренип турган балдарын жүгүришпегер, табыштанбагар деп, тудуш ла жакыгылайт. Эң ле алдындагы балдар — кичинектери. Олор соок тактага отургылап, кезикте тура жүгүргилейт. Жаан улус дезе олорды отурыгар ла отурыгар деп арбап салганда, кайдан, балдар ойто ло көлзөп чыкпай.

Эртезинде актерлор, бир күнге дежип, колхозко иштерге күйнзедилер. Бир кезек келиндер клубтын ичин черетегилеп, көзнөктөрин жылуадылар. Нургулай ла от одураачы печке жазадылар. Онын трубазынын тыйрыкталып барган жерлеринде күл-кубал толуп калганынан улам печкенин оды тыг ла көнжип күйбей, от бырыксып ла жадып, шыралап күйүп, анайда ла ой өдүп калатан эмтир. Нургулай ол шаалган күлди ончозын чыгарала, отын изүзин көндүрө ле труба ажыра чыгып барбай, печкени изидип, клубтын ичин жылытсын деп, тыйрыктардын бойына эмеш буудактар эдип кирпичтер салып койд. Канайып-канайып жылу тартпай барза, трубанын кабыргазынан кирпичтерди алып ийеле, жуулган, шаалган ышты, күлди арчып саларын Нургулай от салаачыга көргүзүп койд.

Бир кезек актерлор школго белен тартып койгон жадык

агаштарды болчоктоп киреелейле, жарып, кулаштап койдылар. Мынын алдында школдын үренчиктери күнүн ле күнине ле керектү одынды бойлоры киреелеп, жарып туратан. Эртеңги күнге бүгүн, сонзынгы күнге эртен белетеп, уроктордын кийнинде арткылап иштене-тени эмди бир-эки ай болбос. Одын чыдажар.

Жарым ай аймакла жорыктап, тургускан ойындарын күүн жеткенче көргүзеле, келер туштажуга бойлорынын көрөөчилерин ижендиреле, ак сөм карла жабылган тууларды арттырып, артисттер городко жангандар. Жалан жерлер карга тыг ла бастыргалак. Жааган жука кар орой күстин жылу күнине кайылып жатканы тыг эмес те болзо, же, кичинекей те болзо, билдирлү. Тал-түш ле кирезинде. Онон күн эниргерин ле түш боло берзе, ойто ло соок сыркынду эзин ол ло ак сөм карлу бийик ле жабыс кырлардан өзөк жаар ичкери согуп жадар. «Городто тыг соок эмес, не десе оны эбиреде туулар туруп, чөлдөн келген кадар-каткак салкынду соокты омор беленче ле божотпой жат. Көнү келген соок салкын тууларга табарала, кобы-жиктерге кирип-чыгып турганча, соодор абызын жылытып жат» — дежи, бу ла жүргөн артисттер куучындажып турганын кажы ла журтта улус угуп турбай. Же качан артисттер городко жеткилеп келзе, мында, тыг соок эмес те болзо, кар жаайла, ойто кайылып, оромло баскадый жолды чек балкашла туй алып койгон эмитир. Балкаш, эмеш ле оигду деп көргөни, кажыкка арай жетпес, же машинанын, абралу аттардын жүрүп турган жолдын бойы, кезик жерде арай ла балтырга жетпес.

Нургулай айлына келерде, Суркура эки балала кожо оны база ла удур чыгып уткыды. Уйнинг чырайы канайып та чыгып калгандый деп билдирди. Балдар кем жок. Сырга кичинекей, энезинин сүди ого једип ле турган болбой.

— Сеге военкоматтан бичик. Учунчи күн жадын жат. Кече бир уулчак сурап келген, кайда деп. Оны военкомат ийген эмитир. Бу ла күндерде келер деп айткам, — анайда айдала, Нургулайды тура жаар озо кийдирип, бойлоры кийнинен кирдилер.

— Кандый жаткылаган? Су-кадык кандый? — Нургулайдын баштапкы сураганы ол болды.

— Кем жок, — Суркуранын каруузы кыска.

— Нени экелдинг, адам? — Болот энчикпей, адазынын сакпыйажын ачып, бедрене берди.

турган Нургулайдаг албаска ла кичеенип турды. Өгөөни де бери көрөт. Көрзө лө, Суркура он колын көдүрип ийет: мен мында деп. Болот адазын чек ле көрүп болбой турды: улус бөктөп алган. Чеденге чыгала, балдарла кожо көрөтөм деерде, Суркура болдырбаган, не дезе адазы удабас ла, атанар ла өйи жетсе, бери жүгүрип келерден маат жок. Черүге баратандардын өбөкөлөрүн адап турганы угулды. Онон Нургулайдын. «Апар жат, апар жат!» — деп, Суркуранын жагыс та ич жанындагы бастыра ал-сапаазы эмес, же эди-канынын ончо балтыручуктары онын бойына айткан сөстөриле кожо кыйгырып баштады деп билдирди. Ончо үй улус: эмеендер, энелер, балдар ичкери болдылар. Мында өгөөндөри, карындаштары, кем де айылдаштардан, таныштардан, таныш эместерден болды. Бир тоолу ла өйдүн бажында тал-табыш көдүрилип, ый-сыгыт та угулды. Нургулай, оңор улус чылап, үйин колындагы кызычагыла каттай кучактай алып, эзендешти. Онон колго алып, өрө эки-үч катап соксос этире көдүрип, «күк-күүк, күк-күүк!» деди. Жарым жашту балазы, адазынын черүге барып жатканын билген чилеп, мойнын кабыра кучактап, төжине жапшынып калганы саг башка. Болот дезе адазынын курлаазынан кабыра кучактанган, эки көзинин жажы мөлтүрөп турды. Онын көзинин жажы түшпес те эди, өйи энези — Суркура ыйлабай турган болзо. Нургулай Сырганы ойто энезине берип, Болотты эки колына өрө алып, эки жаагынан катап-катап окомдоп, көзинин жажын ычкынып, жалакай үниле айтты:

— Сыйнынды ачындырбай, ойнодып, жазап ал жүр, балам. Эненди угуп жүр. Мен удабас ла ойто жанын келерим, сакуп жүригер. Болот балам, жакшы үрөн. Төрт лө бешке.

— Машиналарга! — деп, кенетийин өткүн үн жагыланды.

Нургулай уулын жерге тургузып, Суркураны оком эделе, тын ла тудунып айтты:

— Көөркий, жакшы жадыгар. Бойыңды, балдарыңды жакшы кичее. Самараны, өй лө болзо, бичиirim... Жакшы болзын!..

Эрлер эки машинага отурала, ары болордо, үйдешкен улус кийининен чубашты. Соок кейге машиналардын чаңкыр ыжы буркурап, анча-мынча болгондо, жылыйып калат. Үйдешкен улустын үндери, машиналар

ыраак барганча, кейде торгылып, жаңыланып турды: Ваня, Сережа, эзен болзын! Игорь, Дмитрий, Саша, Нургулай, Степан... Анан да көп улустын аттары.

Суркура балазын кучактанганча мендеген улусла бир эмеш ичкери барала, «Нургулай! Нургулай!» деп кыйгырып, олордын эң учында тура калган эмтир. Бир ле билинип келзе, Болот жанында. Ыйлап турганы јарт угулды.

— Ыйлаба, балам. Адан фронттон тўней ле јанып келер — деп, уулчактын бажын сыймап, мекелеп, айлы јаар јандылар.

Ол кўн Суркура театрға да барбаган. Ого коштой Нургулайды ўйдешкен таныш актерлордон мында база болгондор: аймактаң келген тўрўндўрин, ол айас Нургулайды да јаан јолго алкышту сўслў ўйдежип салгандар.

Суркура айлына келеле, балдардын тон-ўдўгин чечеле, бойы дезе чечинбей узак ўйгў печкениң јанына учукпай отурган. Ого бу ла кичинек болчок тура эән артып калгандый билдиргени коркымчылу. «А балдар не? Ол улус эмес пе? Олор не, менле куучындашпас улус па?» — деп ичинде сананды.

Болот Суркураға кўрўп, нени де айтпайт. Энези адазы фронтко јўре берерде, кунугып турганын ол јакшы ондоп турды. Сырга да сыйны андый ок сезимдў. Не дезе, бала ойнобой, тудуш ла энезиниң јўзине кўрўп турды. Је јаан удабай ол эңмектеп, шулурып ойной берди. Болот дезе бичиктерин каптыргазына сугуп, школго мендеди. Је уулчак эмди кунукчылду эмес. Ол омок: адазы фронтко атанган, ол дезе сыйны Сырга, энези Суркурала кожо оны ўйдешкен. Эмди оноң адан фронтко не барбай турган деп кем де сурабас. Болоттын адазы јууга атанган. Ол дезе ўйдежип салган.

IX

Бир айдын туркунына Нургулайдаң суру да јок. Суркура кызын кучактанганча театрға ишке келзе, мындагы улустан самара келген бе, јок по деп сураар. Айылға барза, капшай ла почтаның кайырчагын кўрўр. Куру ла куру.

Бир кўн директор Кўлер Кўлеевич ончо актерлорды, ўскў дў ишчилерди јууылға, јуук ўйдў олордын алдында

кандый иш болотонун куучындап, төс учурын жартады.

— Бистин иш улустын ас болгонунаң улам токтоп калар учуры жок. Жуук өйлөрдө артисттердин тоозына жинттер кожулган. Ишке таскап калган улус оморды бош салбай, билгири жанынаң ачык-жарык куучындажып, эп-жөп жүргүлөзө, жакшы болор эди. Андый болзын деп өй некеп жат.

Күлөр Күлеевич онын кийинде столынын кайырачагынаң үч толыкту самараны жайа ачып, жуулгандарга кычырып берди:

«Жакшылар ба, Күлөр Күлеевич! Жакшылар ба, ончо актерлор, үзө ишчилер! Эзенимле слерге — Кинчек. Күлөр Күлеевич, слерде не солундар бар? Бала-баркагар оору-жобол жок жүргүлери бе? Бойыгардын сукадыгар, ижи-тожыгар кандый? Тенгериге сүзүлген тууларыста кандый табыш бар? Театрда эр киндиктү улусты эмди фронтко үзезин апарган болбайсын. Нургулайды эм тургуза черүгө албаган болбой. Онын таланты жаңыс ла чүмдү болуп өзөр аргалу. Уредү ле керек деп сананып жадым. Ле жаан үредү — ол жүрүмнин бойы. Театрда.

Мен фашисттерди керткин мылтыкла — пулеметло күч жеткенче кырып ла жадым. Воронеж городтын түндүк талазында тартыжып жадым. Кече жуу-согуш кичинек ле селт эди токтой түжерде, эмеш карамтыгып ийгенис. Көрмөс ошкош фашисттер кичинек те амыр бербей жат. Керек дезе кичинек тык та эди көзинди жумуп, уйуктап ийген, түжинге кирер. Ол ло карамтыгып ийеримде, Гитлер таңма көзиме көрүнип келди. Кап-кара кийимдү. Торт ло бир чымыл жийчи жаан тастак кара кермелжик ошкош. Ыштын, жемирилген туралардын сыныктарынын, тоозын-тобрактын ортозынаң, көрзөм, чыгып келеди. Мен оны керткин адышту пулеметло адып ла баштадым. Бир көрзөм, онын көкси чек ле элгек чилеп үйттелип калган, менин адыжыма чыдап болбой, ойто кайра бурылып, качып отурат. Учазын үйттей аттым... Чек кайылта адып койдым, түш жеримде... Эх, Күлөр Күлеевич, түш жеринде эмес, а чын туштаган болзо, мен онын жаңыс та көксин, учазын эмес, озо ло баштап бажын кайылта адар эдим. Жыланның бажын озо тыкыра чапкан чылап, көрмөс ойто катап бажын көдүрбезин деп... Ойгоноло, ол түжимди нөкөрлөриме куучындаарымда, омор

талганча каткырыжала, айдышты: Берлинге жетсеес, Гитлерди анайда адарга меге жан берилер... Чын да, айса болзо, андый кун меге келижер... Мен мында письмомды божодып жадым. Жакшы жадыгар. Эзен жүрзеес, ырысту туштажу качан да болор. Театрдын бастыра улузына менен эзен.

Кинчек Кинов. 17 декабрь 1942 ж.»

— Мынайда бистин режиссер, актер Кинчек Чилеевич бичип жат, нөкөрлөр — деп, Күлер Күлеевич самараны туура салып, жалакай ундү айтты. — Ол анда да, бойынын керегинде, база актер — жуучыл жолун бүдүрүп жат.

Онын кийинде бир кезек актерлор, та ненин де учун табыштанып баштады: одын жок, бала-барканы жангыскандыра таштап, жаантайын иштеерге күч, театрда соок, кезик улус, ол тоодо Суркура Сурбашева, ижине ойинде келбей, оройтып жат. Калганчы өйлөрдө кеп-кийимнин уужалган, жуурылган жерлерин чек утюгла түзеткилебей жат. Мында анчада ла Суркура бурулу дешкиледи.

Суркура кызын алганча келген кижин, олардын каарып айткан сөзине тын ла ачынбай отурды: чыны бар. Кезикте актерлор кийимин чупчыйла, анаар ла экелип чачып ий турган учуралдар база бар. Бачымдагылап. Суркура оларды илип койордын ордына, канча куннин туркунына ого тийбей де турган. Чек ле кол кыскарып калгандый, а тактада жаткан кийимдер соокко бой-бойына жапшыныжып, тогул калган жыландардый ла жаткылаар. Суркуранын оларды алып, түзедип, илип койор күүн чек келбес. Же бүгүн онын андый керектенбези керегинде куучын өдөрдө, нөкөрлөринин алдына директордын көзинче актанар учуры жок болды. Ол жанынан сананбады да. Ого керек десе эмеш уятту да: Нургулай жүрө ле берерде, эки колын иште бош салынып ийген деп.

Күлер Күлеевич ончолорынын ачынчылу куучынын жаап угуп алала, кемди де көстөп бурулабай, айтты:

— Бистин ой сүүнчилү, ыргалдуу ой эмес. Оны бойлороор ондоп, билип жадыгар. Бүгүн кажы ла актер, кажы ла кижин ижине, нөкөрлөрине жаан ажарулу болбозо, неме болбос... Же мен, актер болло, кийген аңылу кийимди, ойыннын кийинде уштыйла, ол ло уужалганы аайынча Суркурага иженип, онын кыбына экелип жер жаар анаар ла мергедебес керек. Кажы ла кижин бойынын кийимин жаап түзөдө, илмекке илип, бойынын

жерине тургузып койор арга бар. Суркура да база аярынкай иштеер керек. Чын, јаш бала бар, Болот тошколдо үренип јат. Бу айалганы бис база билип јадыс. Ұзе актерлор бой-бойын јакшы билер учурлу. Керектү јерде болужар, өмөлөжөр керек, оноң башка неме болбос.

Директордын бу сөстөрин угуп, кемизи де неме айдышпады. Ончолоры јөп ошкош. Ого коштой оның алдына бу канча јылдардын туркунына кем де керишпеген, тың табыш чыгарбаган. Кажы ла сурак, кандый да курч эмезе јарты јок болзо, тал-табыш јогынанг шүүжилип калатан. Анайып ок бүгүн. Актерлор бастыра ачуны Суркура Сурбашевага јайарга санангылаган, је көрүп тургажын, бойлоры да бурулу. Јаңыс та Суркура эмес, керек дезе олор ого килей де бергиледи: јаш балалу. Ого коштой Болот база да јаан эмес. Олордын бойлорында да балдар бар, је эмеш чыдагылап калган. Тың ла комыдаар, јарбынар арга јок.

— Кайда ла барза, соок неме ошкош — деп, актерлордын бирүзи айтты. — Театрда соок, айылга барза, база андый. Школго барзанг, балдардын үредүзин угарга, база ла көк тош немедий.

— Јуу-чак, нөкөрлөр, — Күлер Күлеевич ончозына баштанат. — Кайда да андый. Бу ла күндерде мен Москвада бир нөкөримненг кат алдым. Анайда ла бичип јат: кайда ла барза, — соок, соок. Айдарда, јууның јаман тыныжы, салтары јаңыс та согуш-тартыш өдүп турган јерде эмес, је мында да, амыр јерде, база андый ок.

Онызы да кайда ла андый турбай дежип, ончолоры директордын кыбынанг эрмектежип чыккылады. Байагы бу кыпта куучындажып отуларда, соок андый ла тың билдирбеген ошкош эди. Коридорго ло чыккылап келерде, мында оның эбүзи билдире берди.

Тышкары кардын үсти күннин көзине мызылдап јатты. Шак ла јаңы јылдын алдында мынайда кееркедүлү болор деп јаткандый. Эбире јум кар. Соок.

Х

Тулаан айдын јылузына кыжыла јааган кар, маказыраган чылап, соок ак чырайлу да болзо, шүлүреп, јукарып баштады. Экинчи јарымында бороргон өңдү

суучактар жабыс ла болгон јерди төмөн јенгил јол-јорыгын көндүктирип, түрген-түкей агадылар. Эңирлер сайын ыраак-ыраакта карарып турган агаштан койоннын тотылдаганы угулат. Эзин кышкыдагызына көрө, эмеш жылузума. Күн де эмеш узай бергени билдирет. Шак ла мындый күндөрдүн бирүзінде Нургулай бир катап былтыр городтон ыраак јок сөнүскен-тайалу, талду, јодралу кырдан койон тузактап экелген болгон. Онын терезин Суркура эмеш уужайла, Сыргага бөрүк көктөп берген. Ап-апагаш. Кыс балага талдама.

Нургулай фронтко атанганынан бери самараны эки ле катап ийген. Баштапкызы — јолдон. Новосибирсктен ары бир поезд улус Бадыш јаар ууланып јадыс деп. Экинчи самара Курск городто јуулажып турганы јанынан.

«Э-э, балдарым, мен калың јуунын терен эди-канына чөңүп калдым. Алтайыма баш болзын, мен оны, слерди, ыраак та јуулажып турзам, бу јанымда көрүп турганыма түңгей. Суркура, сен эки баланды оору-јоболдон, не ле неден, мен төрөлимди, слерди чилеп, чылазыны јок корула. Сен менин бу сөстөриме мактанып туру дебе. Бис мында ончобыс андый. Андый эмес болзо, јер-алтайысты канайда корыйтан эди. Немец-фашисттер тескерлеп ле јат. Олор, сүзеген куча чылап, тескерлеп јат, је удура мантап келеле, олордын сүзер аргазы јок. Күчи астап ла јат. Москванын јаказынан ала тескерлеген, је ойто ичкери барар аргазы чыккан. Совет јуучылдардын јана баспазы — өштүгө өлүм. Је, соокко тонбогор, аштан-тустан аргаданып жадыгар. Балдарынды аштатпа. Бойын омок жүр... Ол ло бойын јиит, јараш бол. Су-кадык, омок, сүйүнчилү, иштеңкей бол. Артканы ончозы кийинде болор.»

Бу мындый сөстөр Суркураны канаттадып ийгени, айса, ого ло билдирлү. Айдарда, Суркура — јараш, јиит. Бу сөстөрдн Нургулай кожо жүрерде, бир де айтпаган. Эмди ыраак-ыраакта жүрерде, ары-бери өдүжип јаткан октордын ортозында ол керегинде ачык-јарык айдып јат. Байла, Нургулайга күч. Күч болгонын јенгилтерге, оны меге анайда ла бичиген деп, Суркура театрда, бойынын кыбында, сананып, онын учын катап-катап кычырып отурды. Столдын кичинекей кайырмагынан алаканча ла көрүңгишти ала койып, кеберин

көрди. «Чын да жараш эмезим бе?» — деп, бойынан бойы сурайла, жүзи изип, кызара берди: ол сөстөрдү ичинде де айдынза, кемзине берген ошкош. Сырга жамандыра энмектеп, көп өдүктөрдүн ортозында содойо отуруп, сынар өдүктүн ичине колын сугуп алала, шулурп ла ойнойт. Суркура ого каа-жаа ла кылчас эдип көрүп салат.

Суркура Нургулайга самара бичнирге сананган. Керек десе баштапкы эки-үч эрмекти бичип салган. Же ол ло онын чийген үч толыкту самаразын катап-катап кычырып турала, онын учында сөстөргө, байла, жаңы ла ажару эткендий болды. Анда мынайда бичип койгон болгон: «Суркура, бу катты алзан, сен каруун бичибей, не десе, мен удабас ла госпитальга барар болорым: он колымда эмеш шырка бар. Мен оны тың ла керектебей жадым. Катап бичизем, ол тушта, бичи». Бойынын баштапкы эрмектерин кычырып көрди: «Кару Нургулай, менин кудайым, салымым, мен кем жок. Сырга ла Болот су-кадык, тойу-ток». Онон ары чаазын ап-ару... Айдарда Нургулайдын эм келер самаразын сакыр деп, Суркура бойында бек сананып калды. Ол күннен ала Суркурага жаңы күч кирген, жаңы канат өскөндий, жеп-женил жүрди. Оны көргөн үүрелери озо баштап кайкап тургулады: байла, Нургулайдан солун бар; айса болзо, шыркаладала жазылып, айлы-журтына бурылып жаткан болор деп. Же оноң, чын ла, жартап алар болзо, өгөөннен самара келген, жаңыжы жаңынан эм тургуза сөс жок. Онон ло билип турар болзо, керек Нургулайдын самаразынан эмес, а театрда жаңы иштеп баштаган он жети жашту уулдан улам деп шүүлте чыгардылар.

— Э-э, Суркура, сенин эки таманың жерге тийип-тийбей жүргениң эмди биске жарт. Сен жаңы иштеп баштаган Сүмерле жылбиркеп турган — деп, кийим чеберлейтен кыпка киргилеп, эки иит келин кокырлашты. — Андый ба?

— Суркура андый санаадан ыраак — деп, эки нөкөргө анайда айдала, Сырганы кучактанып, ол экүни чыгарала, эжигин бөктөп салды. — Андый сөстөрдү меге катап айтпагар. Уятту... меге эмес, слердин бойлоорого.

— Сениле кижы кокырлабас па? — дешти.

— Андый кокырлаш болбос учурлу, — Суркура катуун тартынды.

— Је сен карган кижн эмес инен, — экүннн бирүзи айтты.

— Бир төртөн жаш болгон болзо. Же төртөн беш, бис сениле андый бойыска жуук куучынды айдып, кокыр-лап, ойнобос то эдис — экинчизи жөмөди.

— Тўнгей ле, келиндер, жарабас неме жарабас — Сур-
кура олорло эзендежип, театрдаң чыкты.

Жастын жылу эзини оны кызы сула ала койып, кандый да сүүнчилү эбелгеге экелди: тышкары ла болгодый. Ашкан кўннинг жарыгы эм тургуза ончозы жылыйгалак. Бадышты жарыдып, кыскылтым 6нл6 будып, анда жуу-согуштагы т6р6ли учун жуучылдардын каны кўннинг чо-гына жаркындалып, кўскўдий чап-чанкыр тенериге он-чо телекей к6рзин деп тургандый. Анда жаньс та кан-нын эмес, же анайда ок амыр улустын айлы-журтынын, салган ажынын от-жалбышка кўйген жаркыны кожо деп билдирет.

Суркура айлына келзе, Болот школдон једип келген, сенекте бичигин кычырып отурды.

— Мен бүгүн үч беш алгам, эне! — деп, Суркура чеденнинг эжигин ачып кирип жадарда, Болот кыйгырды. — Эне эне! мен алмама бээзз самара бичигем. Слер ка-

— Эне, оюг мен адама база самара бичигем. Слер качан саларыгар?.. Мен кожо салайын деп.

— Удабас ла, балам, — деп, Суркура айтты.

— Кайда бер, адаңга канайда бичиген, кычырып көрөйүн — деп, Суркура, качан олор турага киргилеп келерде, сурады.

— Јок, эне, оны слерге кычыарга јарабас — деп, уулчак айтты. Бу Болоттын баштап ла јөпкө кирбеген тужы болды.

XI

Жаан изү айдың баштапкы жарымында Нургулайдың жууда ат-нерелү тартышта өлгөн керегинде керелү бичиги келди. Суркура ол бичикти алала, Болотко көргүс-песке сананган. Не дезе, бала кичинек, тегин жерге ыйлаар, комыдаар деп. Же бу табыш театрдың ончо ишчилерине жарланып, ол ок өйдө Болотко база жартала берди. Болот озо баштап ондоп болбой жүрди: адазы та-тын шыркаткан, та тын оорыган, же Суркура энези-нин ыйлажын көрзө, жүреги шимирт эдип сыстап калат. Жаман ла неме болгон ошкош. Оны канайда да жртап, угуп алар керек, же канайда? Билбей жүрди.

Бир күн энези театрга жүре берерде, Болот энезинин ийне-учук салып турган комодынын үстиндеги бир кичине-нек кайырчагын кодорып көрди. Үч толыкту эки ле самара жатты. Эмди үчинчи класска көчкөн кижиге бичикти талдама кычырып турбай. Ол эки самараны түргөн-түкей кычырып алды. Адазынын бичижи жаан, жарт. Була Болоттын чийижине түнгей. Экинчи самаранын учу жаар сөстөрдү Суркура энези бооро ого кычырбаган эмтир. «Балдарыңды аштатпа» деп сурап бичигени эмдичын ба? Болот көстөрүн оноң тыңыда жаандадып, ол сөстөрдү үч-төрт катап кычырды. А Болот десе аштап жат. Бооро жаскыда эмеш тойу жүргөн, не десе улус картошко саларга огородын күрекле тепкенде эмесе салдала кыралаганда, былтыргы жылдын картошказы табылар. Кыжыла соокко тоңоло, эриирде, жымжаарда, суузы ас ла артып калган чыккылаар. Жаан да улус, жаш та балдар оморды жууп алып, отко быжырып, жип туратан. Талдама курсак. Кезик улус оны жаан аяакка оодып ийеле, эмеш тус салала, отко быжырганда, чек ле калаштын бойы ошкош болотон. Жизе — тату. Же ол өйлөр өткөн, эмди жайдын баштапкы айы. Жаланнан барып, кымыскайак үзүп, сас жерден көгөзин казып жиир өй келген. Же мында, город жерде, андый жерлер ас. Барза, ыраак барар керек, же жаан улус балдарды жаңыскандыра божодор эмес. Онын учун Болот калганчы өйлөрдө бойын жаңыс ла аштап турганын сезип жүрөр болды. Энези десе курсакты сүрекей ас табар боло берген. А Сырганын аштап турганын Болот кайдан сессин, байла, база аштап турган болор. Кече Болот беш кымыскайак үзүп алала, экүзин бойы жиген, үчүзин айылга экелген. Суркура ол үч кымыскайактан көчө эдип кайнаткан. Же оны ичеле, Болот түнгей ле жаан удабай аштап баштаган. Адазы десе энезине «балдарыңды аштатпа» деп бичиген. Оноң ары кычырза, энезин «ол ло бойың жиит, жараш бол» деп бичип койгон. «Айла энем жараш болбой, анайда адам бичип турганда» деп уулчак сананала, стенеде турган энезинин фотосүрин көрди. Ажыктап, ажыктап, сананды: «Чын ла жараш. Адам анайда айтканда, энем жараш болбой».

Оноң Болот база ла бедренип баштады. Учунда экче конверт тапты. Ачык эмтир. Ичинде чаазынды чыгарып кычырза, колло бичибеген. «Похоронка» деп кычырды. Оноң төмөндөгизин кычырды: «Сурбашев Нургулай

1 ноябрьда 1943 жылда Киев городто жуулажып турала, жуучыл керегин бүдүрүп тура, фашисттердин огынан геройдын өлүмиле өлгөн». Болот энезинин ыйлап турганын жаңы ондоды. «Жаңыс ла адамнын өлгөнүн менен не жажырып жат? Мени билбезин деп турган болбайсын» — деп, уулчак сананала, жаан эмес чаазынды ойто конвертке сугала, кайырчакка салып, эжикти ийде салып, жаап ийди.

Уулчак эдер-тудар немезин таппай турды. Ол катап ла стенедө Суркура энезинин фотосүрине көрди. «Менен адамнын жада калганын жажырага сананган. Мен түнөй ле билерим: адам фашисттерле жуулажып өлгөн» — деп, бойына ачынчылу сананды. Көстөринин жажы жаактары төмөн агарда, кандый да кыжыкылу немедий билдирди. Ол оны тонынын жеңиле арчып, тышкары чыкты. Ары-бери ажыктаза, кем де көрүнбөйт. Суркура Сырганы, жаңы ла базып турган баланы, јединип алып, байла, айылдаштарга барган. Эмезе театрда.

Ол күн күннинг айазы Болотко билдирбеди. Чала бажы айланып, көзи карануйланып турды. Бир билинип келзе, аштап ла турган эмтир. Огород жаар көрзө, картошко чечектеп турганы жаңы билдирди. Мынын алдында Болот оны сеспеген. Эмеш јайдың учы болгон болзо, уулчак онын уйазын казып, болчоктолгон картошканы түнөй ле таап, чийге де болзо, јип алар эди. Је эмди картошко јалан ла јажыл бүр тужы эмей. Анайып отурганча, үргүлөй бертир.

— Ме, Болот — деп, кижинин үни угуларда, уулчак көзин ачса, онын алдында айылдаш онор эмеген турды. — Ме, бу бир чайнам калаш.

Болот көзине бүтпеди. Андый да болзо, күч јок колдо-рын ичкери сунды. Онын колына кучыйактын азатпайынча ла кичинек кара калаш салынды. Устинде кичинек ак жуу. Байла, чочконын.

— Ји, балам, ји — деп, онор эмеген айдала, арбанып, эжиктен чыгып, айлы жаар басты. Болоттын ондоп калган сөстөри ас болды: «Баланы чек азырабай барган. Жаңыс ла бойы керегинде сананып јат. Ол кичинегин де азырабай, кичеебей барган ошкош. Осподи!»

Јүк ле орой энирде Суркура айлына јанган. Сырга эмеш ле ойноп јүреле, ыйлай берзе, энези катуланып, онын учазына тын тажып ийет. Бала кенертен токтойло, ойто ло јүзи көгөргөнчө, эки будын ары-бери теп-

киленип, ыйлап отурар. Суркура десе оозына папирост иштенип, серенке бедреп, кичинек туранын ичпеле баскындап ла турар. Серенкени таап алып, таңкыны күйдүрүп, ыжын бурлада тартып, айылдан чыгып, ойто кирип, балдарга арт эдип кыйгырып турар болды.

Сырга багырып отурала, жаан удабай туура жадала, ол ло жеринде уйуктап калды. Энези оны көдүрүп, Болоттын уйуктап турган жаан эмес орынына салып койды. Мынын алдында Сырганы энези койдонуп уйуктайган. Ажанатан жаан эмес экче стол десе кичинек айаксалгыш ла жаан орыннын ортозында. Эжик жаар кичинек ле жер бар, же анда өдүктөр туруп жат. Ыстинде тондор.

Болот тышкары чыкса, жылдыстар койып калтыр. Ойто киреле, эм кайдан жадарын билбейт. Сыргала кожо уйуктайын десе, энези айтпас. Ого коштой көрзө, жаан эмес жуурканла, ол ло Болоттын, Сырганы жаап койгон.

Сенекте терс-мерс эткен табыш угуларда, Болот кайа көрзө, узун сынду милиционер кирип келди. Жалмажында пистолеттү. Сопогы кап-кара, жалтырап турар. Балдардын энези ол кижиле таныш болгодый: каткы, кокыр көптөй лө берди. Милиционер столдын ыстине шил аракы тургузып, база тын ла көп эмес калаш, алаканча жалбак жуу салып, тапкылана берди.

Суркура байа, Болот тышкары чыгала кирип келерде, ого огород эмесе жалаң жерде иштезе кийетен кирлү боро фуфайканы чачып берген болгон. «Уйукта!» — деп, жаңыс сөсти тудаган ийт чилеп, шарт этире адылышту ла андышту айтканын уулчак сезип ийген. Жадар жер жок болордо, Болот столдын алдына кирип, уйуктаарга жада бергенин милиционер көрүп ийген.

— Ол балала коштой не жатпай турган? — деп, энезинен сураарда, ол колын жаңыйла, унчукпады.

Жаан удабай Суркура ла милиционердин куучын-каткызы тыгып, не ле керегинде куучындажа берди. Болот озо баштап омордын куучынын кем ле жок угуп жадала, уйуктай бертир. Ол каа-жаа ойгоно чарчап келет, не десе, милиционердин буды ого тийип, кезикте онын ыстинде болуп калат. Анайып, эки-үч катап ойгоноло, ол ло терен уйкуга бастырган бойы таң атканча кыймыл эткенин сеспей уйуктап калтыр.

Сооктын тызырап турганы тыг. Болот, кичинек те болзо, канайып та аштап, шыралап жүрген болзо, жайгы өйди эске алып, кыш келбеген болзо деп сананып жүрди. Ого коштой ол ло милиционер Суркурага энирлер сайын келбей турган болзо, ого жакшы болордон маат жок: энези, айса болзо, уулчакка күүнзек те, жалакай да жүрерин жылытпас эди. Болот столдын алдына, ол тушта, ийт чилеп ле болчоктолып алып не уйуктазын. Эмди кыш келерде, керек чек коомой: кийим жытылып салбараган, ич кийим түшке де кирбес. Школго барарга соок, айылга келзе, ого жуук. Уулчак адазын ла жакшы жүрген өйди тудуш ла санаадан албай, ол өй ойто, айса, келбес деп сананып, кунугып жүрди, не дезе адазы жууда ол калган. Керде-марда бу милиционер жок болуп калган болзо, Болотко жакшы болор эди деп, уулчак уйуктаар алдында сананып жадар болды. Милиционер колбаса эмезе чочконунг жуузын экелзе, Болотко жедижип турган эмес. Бир ле катап уулчак колбасанын терезин, экинчи катап чочконунг жуузынын кату терезин столдын үстиненг жууп жиген. Тойу жүрген. А милиционердин буттары, качан Болот уйуктап жатса, бирде онын кабыргазына эмезе төжине түртүлип турар. Ачу эмей база. Кезикте буттар онын үстине кел түжер, — уур. Ол ло тушта Болот тура жүгүреле, милиционерди төжинен тудала, эжиктенг чыгара чачып ийер күүни келер. Суркура айса сүүнер, уулы адаанын алган деп. Азийгы чылап балдарын ойто эркеледип, ологго, кичинек те болзо, курсак таап азырап жүрер өй ойто бурылардан маат жок. Же Болот кичинек, милиционердин буттарын да туура чачар күчи жок. Ачу болгондо, көстинг жажы агып түжеткен, же ол жашты кем де сеспей турган: Суркура, Сырга, милиционер.

Бир күн Болот школдон келзе, тышкары чанакту ат турды. Айылда таадазы, Суркура отурдылар. Таадазы, жаандап калган кижиге, ээк ак сагалду, азу сагалы тарбыл, тиштеринин кезиги жок — түжүп калган, жарт эрмек-куучынду, чайлап отурды. Чай да эмес, андый ла куу суу.

— Бот, балам, сен менле кожо барарын — деп, таадазы айтты. — Эмди ле.

Болот сүүне берген: бу ла Суркуранын жаман көрү-

жинен, милиционердин тебижинен, столдын алдынан уйуктаарынан жайымдалары једип келген. Болот таадазын тыг да ундыбаган. Үч-төрт жыл мынан озо уулчак адазыла кожо город јаар баштап ла атанарда, ол Болотты арттырып кой, бисте ле јүрүп, чыдап калбай деп не аайлу айткан. Адазы болбогон. Ол тушта Болот адазынан айрылар күүни јок болгоны эмдигече ундылбаган. Је эмди адазы бар эмес. Таадазы бар. Ол келген.

— Качан јанарыс? — Болот таадазынан сурады.

— Эмди ле. Ажанып ал. — Таадазы кичинек боро баштыктап бир болчок курут, оног томон кодорып, ого берди. Болотко бойы ла чай уруп береле, јемеди. — Бачымда, јазап ажан. Соок, јол узак.

— Је мында ла јатпай ол, Шалтырак таай. Мында јамаи эмес — деп, уни тыркырап, Суркура айдып отурды. — Сыйныла кожо, ологго јакшы болор ине.

— Алдырбас, — Болоттың таадазы айтты. — Јаш бала сенде өскөй. А Болот мениң кызымның балазы, мен оны, адазы јокто, слерге канайда таштаарым. Слерге бойоорго до күч ине. Јаш бала бар. Сырга слерге чыдагай. А бисте балдар бар эмес, эки ле бойыс. Болот анда да үренип, чыдап калбай.

Шалтырак таай, Суркураның айтканына (Нургулай кайын адазын таай деп ого айткан) јөпсинбеди. Болот ажанып божоордо, Шалтырак таадазы оны барар деп, бойы чыгып, адын чанактады.

— Је — деп, таадазы айтты, турага кирип келеле, — јуудын.

Болот бичиктерин јууп, сумказына салды. Онон ло өскө неме јок. Ол бир тетрадин сыйнына берди. Мында Болоттың јуруктары. Бошпок колду, сары-күргүл чачту сыйны оны алала, ол ло тарыйын ачып, ајыктай берди. Аказы барып јатканын кайдан билзин. Болот де-зе јырткы фуфайказын кийип, кулактааш бөркин кептей тартынып, айтты:

— Таада, мен белен.

— Өскө кийим балада јок по? — Шалтырак өбөгөн Суркурадан сурады.

— Јок. Ол ло. Ончозы элеп калган.

— А адамның садып берген штаны ла эки чамча кайырчакта — деп, Болот айда салды.

— А курсакка солып, слерлерди азыраганымды ундып койдың ба, учкан? — деп, Суркура кизирт этти.

— Алдырбас, не де керек жок, — Шалтырак айтты.
— Же, жакшы жадыгар. Жол болзо, Кара-Туйукка айылдап келигер. Сырга су-кадык өссин.

— Келерим, келерим — деп, Суркура ыйламзырады.
Шалтырак өбөгөн Болотты жаан кой тере тулупка ороп алды. Ол ло тарыйын городтон сыр женишле чыгала, ыраак-ыраак кобылар ортодо Кара-Туйук журты жаар жолун алып ууланды.

XIII

Жуу токтогон. Женүни совет калык алганы ыраак тууларга чүрче ле угулып келди. Оны керек десе бу ла жакшы куштар, ол тоодо жаагы талбас күүктер жарлап экелди деп билдирди. Алтайдын үсти жүзүн-жүүр чечектерле бүркелип, үндерле жаңыланып турды. Кей женил тынылат. Кандый да уур жүк алына бергендий. Ончо улус жаңыс сүүнчиде, ыргалда: «Женү! Женү!»

Театр жуунын учы жаар театр адын чала ычкынып, драмаларды ла пьесаларды чала тургуспай барган. Эр улустан мында Күлер Күлеевич арткан. Ол эмди драмтеатрдын директоры эмес, а городто Културанын туразынын директоры. Театр аңылу жакылта аайынча жабылбаган. Күлер Күлеевич жууга турушпаганы военкоматтан камаанду: жаңыс эр кижин артса, културанын оды өчпөс, а фашисттерди түнгей ле оодо чаап салар деп айткан. Же Күлер Күлеевич тон ло су-кадык деп айдарга база болбос. Онын өкпөзи тыг оору деп эмчилердин тургусканыла военкомат оны фронтко албай турганыла ол чек жөпсинбей жүргөн. Же оору болгону учында жартала берген. Онын учун унчукпай ла, иштер сары танган ала орой энирге жетире Културанын туразында болуп турган. Көп-көп актерлор ончозы жер сайын таркап барган. Олордын ортозында Суркура Сурбашева, же та кайда да үч-төрт ай бололо келген, ойто келерде, Күлер Күлеевич оны техничка эдип алган. Жунарга озо баштап күч келишкен, жаңыскан көп кыптарды, коридорды ару тударга. Же эки-үч айдын бажында ого база бир кижини кожуп бергендер. Эмди ого женил...
Городто, жуунын кийнинде, канча жылдын бажында, ресторан ачылганы жаман эмес болды дежи, ыраак та журттарга угулып турды. Энирлер сайын анда жииттер амырап, өйлөрүн өткүрерин баштады.

— Мен ресторанга техничка болуп иштеп барарга турум — деп, бир катап Сурбашева Суркура бичик экелгенин Күлер Күлеевич кычырды. Олор экүнинг ортозында узак куучын өтти.

— А сенин Сырга кызын кайда? — деп, Күлер Күлеевич, кажайа буурайган чачын кайра сыймап, сурады.

— О, туку качан жада калган. Эмди эзен жүргөн болзо, јирме үч јашту болор эди — деп, Суркура үни тыркырап, айтты. — Төрт јашка бар јадала, јада калган.

— А кем, Нургулайдын уулы?.. Болот кайда? — Күлер Күлеевич энчикпеди. — Шулмус уул болгон јок по. Адазы ошкош... Је билерим ле, таадазы апарган деп. А эмди кайда, билереер бе?

Суркура оозын бырыйтып ийеле, көзинин агын канайып та ангдандырып, онон Күлер Күлеевичке айтты:

— Ол күлүкти Шалтырак таадазы апарганынан бери эмди одус јыл боло берди. Болотко эмди болзо-болзо төртөн јаш. Ол кире боло берген ошкош.

— Таадазы апаргалы ого јолыкпаганаар ба?

— Јок. Онын кеберин эмеш сананзам, јаагында јаан кара мен бар болгон, ол ло кирер. Апарарда, үчинчи класста үренип турган болгон.

Мындый куучындаштын кийинде Күлер Күлеевич Суркуранын экелген чаазынына кол салып берген: бар, иште.

Күлер Күлеевич, эмди јажы јаандап та калза, бойынын јиит ойин јылытпагандый. Ол канча ла катап облисполкомго, обкомго жүрүп, азыйда театр болгон ойди ойто орныктырарга сананган. Је ол суракты көдүрери, тургузары арай эрте деп каруу угуп турды. Ол керек дезе јуудан эки буды тизе тужынан јаан шыркадан улам кестирип койгон Кинчек Чилеевичти бу суракка ајару эдип, оны Културанын туразына келип бухгалтер де болуп иште деп сураган. Је ол јөпсинбеген.

— Ого, Културанын туразына, мен канайып иштеерим? Менин эн артык, эн јиит ойлорим анда өткөн. Ойто барып болбозым, не дезе театр Културанын туразы бол калган — деп, Кинчек Чилеевич Күлер Күлеевичке айдып, кородоп, таңкызынын ыжын туура буркурада үрүп, кородоп айдатан.

— Је сен не тон өткүре ачынып јадын? — деп, Күлер Күлеевич база ачынып, ого удура көрүп, короны батпай, сураар.

— Жуу тужында иштеген театр эм не иштебей јат? — ойто ло Кинчек Чилеевич сурагын тургузар. — Не эмди, жуу токтоголы јирме жылдан чик јок ашкан. Удабас одус жыл болор. Ойто орныктырар керек. Ол ло божогон.

Күлер Күлеевич узак унчукпай отурала, уур ўшкүрип, база ла таңкы тартып, ыжын туура тынып, он колынын алаканын јайа тудуп, айдар:

— Је жуу-чак болгонын бойын билеринг. Онон оодылган-бузулган городтор, јурттар орныккан. Уйан колхоз-совхоз ойто күч алынып, өзүп баштаган. Ой дө көп керек. Театрга ажару түңгей ле эдилер. Бот бис, эскиде иштеген улус, ойто ого жуулып иштейле, театрды ойто орныктырып, ижин баштазын деп суразаас, ол артык болор. Көр, керек дезе мында жуук өйлөрдө алдында театрда костюмерша болуп иштеген Сурбашева Суркура техничка болуп иштеген.

— А, Нургулайдын ўйи бе? — Нургулай керегинде Кинчек Чилеевич уккан да болзо, ўйи керегинде ненин де учун соныркабаган болгон. А бүгүн Күлер Күлеевич оны база ла эске алып јат. — А эмди нени иштеп јат, кайда? — деп, чөйө тепкен агаш буттарын ичкери тартынып, Кинчек Чилеевич сурады.

— Эмди ол ресторанда, техничка. А не, ол до ойто келип иштеер.

— Балдары чыдаган ба?

— Болот эм кайда иштеп турганын билбезим. Је Сырга деп кызы јада калган. Онон Суркура база бир кижиге барган. Онон јангыс кысту. Ол балазы техникумды божоткон деп, былтыргы куучынды эске алып, Күлер Күлеевич айтты. — Је ол до өгөөнинин айрылган ошкош. Балазы кайда да чөлдө Кучук деп јерде иштеп туру деп айткан эди.

— Болот эмди кайда да јамылу болуп иштеп турган болбайсын, — Кинчек Чилеевич көстөри бу эске алыныштан суркурап, айтты.

— Та, байла, адазын төзөзө, андый да ишке иштебей аа, — Күлер Күлеевич тайанып жүрген тайагын он колына алып, озогы нөкөриле эзендежеле, јанып ийди. Јолой ол Кинчек Чилеевичтин уур шыркалу жүргенин кунукчылду сананып, айлына једип келгенин сеспей калды. Онын эки кыпту айлы јаан эмес суунын талду јаказында борорып калган турды. Эбиреде койу тал, јодра, теректер.

Сурбашева Суркуранын айдыжыла болзо, Болот төртөн жашка жеткени чын. Же ол ло Шалтырак өбөгөн оны апарганынан бери бир де катап көрбөгөн, укупган. Каа-жаа сагышка кире конзо, ойто ло ундылып калар. Жуук төрөгөни эмес.

Чын да, бу ойгө жетире Сурбашев Болот төртөн жашка жаңы ла кирген ойи болгон. Јерине, Кара-Туйукка јети классты божодоло, аймактын орто школында үренген. Онон оны Москва јаар комсомолдын ижине иштедер амадулу үредүге комсомолдын обкомы ийген. Беш жыл Болот анда үренеле, аймакта јети жыл комсомолдын райкомына иштегени куру калбады. Эки жыл өткөн соңында партиянын райкомынын пропаганда аайынча бөлүгинде инструктор. Учунчи жылында ол онын үчинчи качызы. Мындый салымду улус жуунын кийинде көп лө болгон. Же олордын кезиги колхозторго председатель, парткачы, агроном болуп иштеп таркагандар. А Сурбашев Болот дезе партиянын райкомында иштеп, тоомжылу жүрди.

Бир катап ол Кош-Агаш аймакка жүрүп, монгол айылчылар уткыган. Эки кижии. Онын бирүзиле ол жуук таныжып, керек дезе бойынын жадын-жүрүмин де айткан. Айлына кычырып, чайладып, онон аймактын ижиле таныштырып, бир канча колхозторго жүрген.

— Бис слерге, Болот Нургулаевич, бастыра ачык-жарык күүнигер учун, колхоз-совхозтордын ижиле жуук таныштырган учун јаан быйан-алкыжыс айдып жадыс — деп, область јаар атанар тушта ол монгол нөкөрлөрдин бирүзи айткан болгон.

Јайгы күндердин жылузы, айазы Алтайдын сүр-кеберин күнүн ле жагыртып турган немедий. Бу мындый күндер монгол айылчыларга алтай јерди, онын иштенкей улузыла жуук билижип аларга јакшынак арга берип турганына түней. Олор городко келип канча-канча предприятиелерге жүрген. Јанар алдында, ол ло «Алтын-Көл» деп рестораннын айылчыларга аңылу эткен кыбында чайлагылап отуларда, монгол наҗылардын жааны куучыннын учы јаар ол ло Болот Нургулаевич керегинде эске алып айткан эмтир:

— Бис Кан-Оозы аймактын јурт ижиле сүрекей жуук танышканыс. Партиянын райкомынын качызы Сурба-

шев Болот Нургулаевич биске бастыра өйин, аярузын аңылап бергенине жаан алкыш. Бис жаңыс колхоз-совхозтордын ижиле элбеде танышкан эмезис. Анайда ок, керек десе, партиянын райкомынын ишчизиле, ижиле таныжып, көп жаңы солундар, ченемелдер билип, көрүп алдыс. Болот Нургулаевичке, мында отурган партиянын обкомынын аңылу ишчилерине бар жок күүнистен алкыш айдып жадыс.

Мындый алкышту, быйанду сөстөрдү угары жакшы. Же оны тууразынан ол ло столдын үстүн арулап, энирде такта жүн келген Суркура Сурбашева канайып та угуп салала, та ненин де учун жүреги барт эдип чочый берди. Саамайында узун ак чачтары, кенете энчес эдип отура түшкенинен улам, там атрайып чыкты. «Сурбашев Болот Нургулаевич, айдарда — ол Болот!.. О-о, жаан жамылу иште... Акча да жанынан жакшы жаткан кижин эмтир» — деп, ичинде шүүй сокты.

Отурган жеринен өрө туруп, эмди ол улустын бир-бирүзинен сураар деп шүүнүп алды. Көрзө, улус ажанала, залдан чыгала, жука кийимин, бөрүктерин алып кийингилеп, рестораннын чыккылап турды.

— Слер Сурбашев Болот Нургулаевич деп кижин билереер бе? — деп, тыныжы арай ла үзүлүп-үзүлбей, Суркура сурады.

— Билерим, ол райкомнын качызы — деп, одус жашту кирези кижин алтайлап айтты.

— Жаагында андый жаан мендү кижин бе? — деп, капшай ла Суркура манзаарды. — Бу ла сол жаагында.

— Эйе, — байаа кижин унчукты. — Мендү ошкош эди. А не, ол слердин төрөөнөөр бө?

— Жок, ол менин уулым — деп, Суркура байаа кижин чаканак тужынан ала койып, эмеш туура апарала, айтты. — Слер ого менен эзен айдыгар. Бис калганчы жылдарда көрүшпели удай берди... Мен эмди жаңы жерде жадым.

Онон Суркура кандый оромдо, турада жатканын чокымдап берди.

— Сөс жок мениле жолуксын — деп, ол жакарды.

— Айдыш жок... Мен обкомдо иштеп жадым, же таң атса ла, мен аймак жаар ого сөсти жетирип ийерим — деп, барар башта ол жиит кижин айтты.

Ол күн Суркура түнде сүрекей узак уйуктабай жаткан. Онын көзинин алдынча ол ло ундылып калган Болот

деген уулчактын чырай-бүдүжи көрүлүп-көрүлбөй барды. Таадазы келгелекте, ол тойо курсак та жибеген ту-жы бар болгон. Же мында Суркуранын бурузы жок: жуу ойинде оны кайдан алатан? Бастыра улус коомой жаткан. Керек десе Сырга да торолоштог божогон. Бойынын өзөгинен, эдинен жарылып чыккан баланы өлүмнүн колынан айрып болбогон, кайдан анда Болот, ол өскө эненин балазы. Жүк адазы менин баламнын адазы болды не... Же карын, Болотты таадазы апарбаган болзо, ба-за ла мында... сөөктө жатпай... Кенетийин Суркура бойынын ол санаазынан, жаш бала карагуйдан коркыган чылап, чочый берди... Ол керек десе Сырганы да торо-го туткан, бойы ла тойу болзо, ол ло бир, эки күннүн бажында милиционердин экелген колбасазы эмезе жуу-зы, аракызы оны тойуга ла сүүнчиге туткан. А балдары керегинде нени де сананбаган. Көп тө ой өтпөгөн, жагыс-кан арткан. Ойто ло өскө кижиле кожо жүрген, оной бир кыс. Эмди ол техникумды божодоло, чөлдө иштеп жат. Э-э, ол оны эмдигече ундыбаган. Же мыны, Болот мыны кайдан билзин. Ол тушта кичинек болгон, эмди оны чек ундып салган эмей. «Жок, онын сыйны өлгөн дө болзо, экинчи кыс бала не онын сыйны болбос» — деп, эрин-дери кыймыктап, Суркура шымыранала, оозын бир ка-тап жаан ачала эстеп, уйкуга бастырып, көстөрүн жумуп, уйуктай берди.

XV

Болот Нургулаевич Барнаулга барып келеле, город-ко токтой түжеле, крайга кожо жүрген нөкөрүн айбылап алып, бу ла жуукта телефон ажыра берилген адрес аай-ынча Сурбашева Суркуранын айлын таап алды. Ол күн амыраар күн болгон. Болот Нургулаевич нөкөриле кожо кирип келзе, Суркура орында амырап жатты.

Болоттын алдында жажы жаандап калган, жоон оборлу, чачы буурайа кажайган, жүзи бербейе тишкендий, ак чырайлу кижин отурды. Ол орыннан өрө туруп келеле, анда ла содойо отура берди.

— Сурбашева Суркура Ивановна слер десеер? — деп, Болоттын сураган сурагы озо ло ол болды.

— Эйе... А слердин ады-жолоор не кижин? — Суркура кайра сурады.

— Мен Сурбашев Болот.

— Адаң кем?

— Нургулай.

— О-о, бот сен мениң уулым. Келгениң јакшы — деп, айылдың ээзи ўй кижии сўўне берди.

Је Болот Нургулаевич ижи-тожи, јўрўми керегинде ўўй энези болгон кижиге айдып берди. Чайлап, кўндў-лежип отурганча, Болот кожо келген нўкўрине айтты:

— База барып бир јарымды экелзен, аш јок канай-ып отуратан.

Нўкўри магазинге јўре берерде, Болот Нургулаевич айылдың ээзинен билерге соныркады:

— Сыйным кайда, Суркура Ивановна?

— А ол ыраак, чўлдў иштенип турган.

— А фотосўрин кўргўссеер.

Суркура јўк арайдан турала, јаан эмес агаш кайыр-чактын тўбинен бир канча фотосўрлер кодорып, бирў-зин Болотко берди.

Болот фотосўрди кўрзў, — јок! Сыйны эмес. Бу кыс-тын кебери башка. Сырганың чырайы эмеш чўймўнзи-мек болгон. А мындагы кыстың јўзи тегерик эмтир.

— Бу сыйным эмес, Суркура Ивановна.

— А сен ол јылдарды, Болот, јакшы билеринг бе? — деп, Суркура соныркады.

— А канайып оны билбейтен. Мен бир де учуралды ундыбагам, эне. Слер ол бир соок кўнде меге фуфайка береле, столдың алдынан уйуктадып баштаганаар. Сый-нымды дезе мениң орыныма јаттыргыстаар. Оноң кў-нўн ле бир милиционер келип туратан. Адын билбезим. Је колбаса, чочконын јуузын экелетен јокпо. Оноң таң алдында чыгала, јана беретен... Јок, мен нени де унды-багам.

Байаадан бери унчукпай отурган Суркура јўзин эки колло јабатудала ыйлап, оноң бойын токтодынып, айтты:

— Је сен, Болот, ол тушта кичинек болгон. Мен дезе јиит. Тенек. Башта тен не де јок. Је бот андый ўй болгон. Мында, айла, мен бурулу эмес. Сўй андый не. Оноң эмеш јаш, јиит болгом ине. Тенексимек. Је оны эмди канайдар. Сен эмди оны јакшы билип турган болбойын.

Анайда айдала, Суркура ўрў туруп, чай асты. Анча-мынча ўйдин бажында Болоттын магазинге ийген нў-кўри једип келди. Чай кайнаганда, ўчў чайлагылап, аш-тустан јигилеп, эп-јўп куучындашкылап отурды.

— Сыйның удабас келер. Ол тушта, бош болзон, кел. Көрөрин, — деп, Суркура Болотко айтты.

— Же, эне, слер меге ол сыйнымның турган јерин чокым айдып берзеер. Мен ого самара бичийин. Келзе, меге айылдап келзин. Аймак јаар.

— Келзе, көргөйим. Барар күүни бар болзо, бар келбей ол — Суркура чала алаңзулу эрмек айдып отурды. Оның учун Болот Нургулаевичке база ла сыйны деген сөсти чокымдаарга келишти.

— Сыйын болгон сонгында не айылдабас?

— Келзе, сөс јок ийерим, — бу Суркураның јөби болды. Онон ол кызының адресин берди. Акчалу эштү јүргөз, ого ийип турзан, јакшы болор эди.

— Сыйнына не бербейтен. Же јангыс ла ол чын сыйным болзо, — Болот база катап сыйны керегинде чокымду сөс айтты.

— Комыдаба, комыдаба, Болот. Сыйның болор, — үй кижии анайда айдала, чала туура көрүп, неге де кордоп турганына түңгей болды.

Болот Нургулаевич столдың үстинде байаанча јаткан кыс баланың фотојуругын база катап алып ајыктады. «Јок, ол сениң сыйның эмес, өскө кижининг балазы, адандыйы канай болот» — деп, өзөк-бууры айдып тургандый. Ол оны ойто јерине араай салып койды: эдиканына соок јайыла бергендий, је ол сезимин көргүспеске кичеенди. Ол мениң сыйным эмес деп артык немени тегин не көргүзер.

Болот Суркура Ивановнаның айлынаң ол ло күн орой эңирде нөкөриле экү чыгып, коноочы турага конуп алып, эртезинде аймак јаар јанып ийген.

XVI

Куран айда Болот Нургулаевич иштен бир айдың амыралтазын алып, тайга-ташка аңчыларла кожо јүргөн. Же ол күндерди алардан озо Барнаулдан јарым күнге баргадый јерде јаткан сыйнына самара бичиген: «Наташа, сен мениң сыйным. Мен сени јаштаң ала көрбөй өскөм. Јуу-чак болгон, мен таадамда өскөм, сен дезе Суркура энебисте. Бис экүге энди јолыгар өй келген. Городко келзег, меге айылдап кел. Энебис мында менде болгон. Јакшы, сакып јадым. Мен — Болот».

Чын да, Болот Нургулаевич городто энезине јолык-

кан соңында, ол удабай ла аймакка једип келип, онын айлына эки-үч коноло, јана берген. Уйиле кожо энезин јерге де бастырбагадый болдылар: кайтса да, адазыла кожо јуртаган. Эттин бышканы, эрдин санаазы деген бирүзи, Болот Нургулаевич өй энезине бир де јаман сананбаган. Бар-јокты көргүзип, күүн-күч јеткенче күүндүлөп, платье, өдүк садып бергилеген. Качан јанарда, јолго билет алып аткарганыла коштой, көп тө эмес болзо, акча берген, јолго бор-сар курсак белетеген.

— Наташа сыйнын јанза, сөс јок келер — деп, машинага отурып јадала, Суркура айткан. Је ол өйдөн бери удай ла берген. Наташа да јок, самара да келбес.

— А ненин учун Сырга Наташа болуп калган? — деп, Болот Суркура энезинен бооро јолыккан ла тарый сурай согордо, — јок, алтай адын бичитпеген, онор атты үренип баштаарда ла алынган — деп јартаган. «Је андый да болзын, а ненин учун онын кеберинде адазынын эмезе јуук төрөгөндөринин чырайы јок» — деп, Болот Нургулаевич јаантайын сананып јүрөт.

Бир катап тышкары, сенекте бичик кычырып отуларда, почтальон газеттерле кожо самара экелди. Көрсө, Наташа Колесниковадан, — сыйнынан. Бичиптир: «Јакшылар ба, акам. Болот Нургулаевич, кандый јадыгар? Су-кадыгар кем јок по? Бала-баркагар кандый? Не солундар бар? Мен кем јок. Иштеп јадым. Энем слер керегинде көпти айткан, је слерге барып келер өй јок болгон. Келбегениме ачынбагар. Эзенимле Наташа».

Самараны алала, Болот Нургулаевич уйиле экү узак кайкашкан. Кайтса да, бир-эки күнге келип барган болзо, сананарга да јакшы ине деп.

— Је, удабас ишке чыгарын. Барнаулга јетире канчыйан бу. Онөтийин бар кел — деп, үйи айдарда, Болот Нургулаевич эки күннин бажында анаар атанган.

Наташа Колесникова Кучук деп јерде совхозтын касири болуп иштеп турган эмтир. Ол тын да узун сынду эмес, эди-каны толо, чачы сары, көстөри чала көксимек бала болтыр. Эмеш энезинин чырайы бар. Је ол Сырга эмезин Болот Нургулаевич тургуза ла билип ийген. Кыстын кийини кем јок, бойы чала омоксымак. Қижиге баргалак.

Олор экү баштап ла көрүжеле, таныжала, онон јуртан ыраак јок тегерик чанкыр көлдин јанына келгиле-

ди. Мында ологго кем де чаптык этпес, өзөк-буурдан канча ла кире куучындаш, — табынча. Көлдин комдоры жаратка араай шылырт этире согулып турдылар, үстиле чайкалар учужат, каа-жаа ачу үндери кейде жангыланып, кыйа-теие учкулап, суунын үстине отургылап алат. Ачык чөлдөн серүүн эзин сокконы тынарга жакшы.

— Же сен, Наташа, Горно-Алтайска келеле, бооро не айылдап келбедин? — деп, бир канча ой өткөндө, Болот Нургулаевич кыстан сурады.

— Чынынча айтса, ой жок болгон.

— Канайып?.. Бис көп жылдарга жолыгышпаганыс не? — Болот кайкап чыкты.

— Айылда кандый иш жок деер... Тура будып ла, черетеп ле, бор-сарды јунуп ла... ол ло... отпускам божоп калган.

— Айт, Наташа, чын ла, сен бойың келер күүнүн жок болды ба, айса энең ийбеди бе? — јайналганду суракты кыс угуп, канайып та энезине килезе, учында айтты:

— Энем ийбеген... Айткан ла. Слер керегинде... је ийбеген... Ненин учун, билбей јадым... Слер керегинде бир де укпагам. Уккалы эки-үч ай болды.

— Онын алдында тен бир де катап эске албаган бе-ди? — Болот Нургулаевич база ла чокумдады.

— Јок, бир де катап укпагам.

Ол күн Сурбашев Наташала көлдин серүүн жаказына ары-бери базып, узак куучындашкан. Кайтса да, ол кыс — Наташа, — Сырганын јажына көрө, эмеш јаш. Кайда да, темдектеп алза, беш-алты јашка. Онын учун Болот Нургулаевич оны сыйным деп адаар аргазы бар ба деп, бойынан бойы катап-катап сурап турды. Сананза, кыс та оны акам деп бир де кичинек сананбайт ошкош.

Болот Нургулаевич јанар алдында јакыды:

— Наташа, мен сенин айылдап келгениңе, келзен, јаныс ла сүүнип јүрерим. Көр. Келбе деп турган эмезим. Јакшы јүр, јазап иште...

Болот Нургулаевич ойто ло ишке чыгып, јаныс уулын эркелеп, азырап, кичееп јүрди. Уйи, онгор кижии, алтай тилди уч-баш ла билер. Көп сабазы кожо үренип, таныжып турган өйдө билип алган. Качан јуртаарда, каа-жаа ла алтай айылдаштарла куучындажар болды. Же көп сабазында онгорлоп.

— Сережа, сен алтайлап не куучындабай жадын? — деп, адазы уулынан сураза, уулы кайра айдар болды:

— Сен бойын да алтайлап ас куучындап жадын.

Сережа онор до энеден чыккан болзо, је Болот Нургулаевичтин баш терезин кийип алган деп үйи де, өскө дө улус айдар болзо, ол уулын ајыктаар ла. Кезикте кемзине де берер: бу не, бойынын балазы ине.

Уулчак јаантайын онор шкодо үренген. Ясляда, детсадта жүрерде, ол ло — эбире көп нургуны онор балдар. Онын да учун Сережа төрөл алтай тилин коомой, чек билбеске жуук болоры јолду. Је Болот Нургулаевич алтай тилин јакшы билер. Бичири јанынан тыг ла эмес. Канайып-канайып газетке партийный сурактар аайынча статья бичигенде — онорлоп. Анда дезе алтай тилге көчүрип салган турар. Оны эпјоксынып та турза, је көсти јумуп ийетен. Не де болзо, куучындап, кычырып билер. Ол ло болотон. Керек дезе онын өйі энези — Суркура карыганча городто јадарда, төрөл тилин анча ла ок билер. Балазы — Наташа чек билбес.

Болот Нургулаевич Наташаны келер болор деп иженген ле иженген. Јок. Энезинен де суру јок. База ла эки јыл өткөн. Олор экүден табыш јок. Канайып та обкомго јуундап жүреле, тал-түштин өйинде ол ло былтыргы болгон оромдогы турага келзе, — јок. Туку качан көчө берген деп, олордын туразын садып алган улус айдышкан. Ол ло өйдөн Болот Нургулаевич өйі энезин ойто ас эске алар болуп барды. Ол былтыр бойынын Шалтырак таадазын, быјыл јаскыда јааназын сөөктөгөн. Чын чыдадып, јаман да болзо, кийимдеп, азыраган улус олор. Нургулай адазынын ла Болоттын жүрүми олордын жадын-салымыла колбулу.

— Слер Сурбашев Болот Нургулаевич пе? — деп, бир күн орой энирде ажангылап отуларда, таныш эмес үй кижі Сурбашевтерге кирип келген.

Куучындажып, таныжып көрөр болзо, бу үй кижі Барнаулдан. Темир јолдын вокзалында чала јаандап калган кижі јолыгып, канайып та бой-бойысты билижеле, ол ло, Сурбашева Суркура Ивановна деп кижі, Кан-Оозы аймакка барып јатканымды билеле, эзен јетирзин деген. Маркалу конвертке үч салковой акча салала, слерге болуш эдип берген. — Онон үй кижі Болот Нургулаевичке кичинек кара сумказынан конверт чыгарды. Чын да, ичинде үч салковой.

Болот Нургулаевич конвертти жүк ле арайдан колына алды. Албаска сананган, же онын алдында жылу күлүм-зиреништү келин кижини канайда эп жок жерге тургузар. Алала, ачып көрзө — чын да үч салковой. Ачынарга да эп жок, сүүнерге де кереги жок неме. Керек десе, бу мындый неме уятка түжүрүп жат.

— Слер ол Суркура Ивановнанын төрөгөнине кели-жип турган кизи болбойоор? — Болот Нургулаевич бу мындый неме ойын, «килеш», «болуш» болор бо деп ондоорго сананды.

— Жок, меге ол бир де каткызы, кекенгени жок айткан эди. Айткан ла: анда үч салковой акча бар, оны Болот Нургулаевичке бер деген... А не-не боло берди бе, блар? — үй кизи аланзыды.

— Жок, блар... Же слерге жаан алкыш. Слер бу акчаны конвертиле кожо ол кижиге кайра апарып беригер. Быйан жетиригер. Жакшы жадыры дегер. Кандый да болуш меге керек жок. Мынан ары качан да мынайда этпезин — деп, Болот Нургулаевич үй кижиге жакыды. Үй кизи Кучук деп журттан болтыр. Айдарда онын айылда-жы болуп Колесникова Наташа жадып турганы жарталды. Айдарда энези кызында жадарга барган, не десе, пенсияда, ого коштой карый да берген.

— Же мен алгам, мен ойто колына табыштыратан турум, — деп, үй кизи жалакай үниле айдып, акчалу конвертти тас кара сумказына сугуп алды.

Онон эртезинде үй кизи жана берди. Болот Нургулаевич эмеениле экү оны автобуска отургызып, үйдежип салдылар.

— Эзенде база ла кел — деп, көзпөк ажыра бир келин кыйгырып, колын жангыды. Сурбашев үйиле кожо колдорун база жаныйла, экү эки башка ижине баргылады.

XVII

Жаңы жылга бүдүн жарым ай жетпеген тушта, обкомдо партийный конференция болгон. Аймактардан келген делегаттардын ортозынан Сурбашев Болот Нургулаевичти обкомнын инструкторына жөптөгөндөр. Бу иште, алдындагызына көрө, онын төс ажарузына анчада ла радионун, печатьтын ижи кирип турган. Озо баштап ого күч келишкен: алтай ла орус тилдерле чыгып турган

эки газеттин ижин, ол аайынча иштеп турган ондор тоолу улустын салымын бош салбай ајаруда тудары эн учурлу болгон. Ончо суракты, уйуктап та јатса, кенерте ойгоссо, чике, чоком, јарт айдып бергедий билери тос керек.

Јаңы иште Болот Нургулаевич соныркап, јилбиркеп иштегени обкомнын кажы ла качызына, ишчизине иле. Озо баштап бир кезек сурактарды канайда шўўри јанынан билер улустан сурайтан. Је кийис чўйилер, кижии өзөр деген бирўзи, удабай ла канча-канча каруулу сурактарды бойы алдынан шўўп, керектў чаазындарды тургузып, кайда керектў — анаар кўндўре ийер болды.

Экинчи јыл божоордо, оны обкомнын баштапкы качызы алдырала, узак ѳйдин туркунына куучын ѳткўрди. Ол куучын нѳкѳрлик, ачык-јарык. Кижии тарынгадый неме јок.

— Слер, Болот Нургулаевич — деп, качы бир канча иш-тош керегинде куучындашкан соңында, ого баштанды, — культуранын областной башкарузынын јамызына иштеп болорыгар ба?

Болот Нургулаевич најылык куучын кенерте мындый некелтелў боло берерин сеспей калды. Керек дезе, чочый да берди ошкош, је ол ло ок ѳйдѳ оны билдирбеске, айтты:

— Андый јаан ла элбек ишке иштеген эмес, кижии оны бол албас болбой, Николай Павлович? Сананар керек. Бодолгонло кижии канайда «је» эмезе «јок» дейтен.

— Бис бу суракты узак шўўшкенис, Болот Нургулаевич. Ончобыс бир кўўндў болгоныс: слер «јок» деп айдар учураар јок. Уредўгер ле билгиреер јеткил, бийик, терен. Баштапкы ла ѳйлѳрдѳ кўч. Је слерле кожо улус иштеер. Анда узак јылдарга иштеген улус кѳп.

— Билбей турум, Николай Павлович... Бодоп турум: кўч — деп, Болот Нургулаевич арылык-берилик болды.

— Айдарда, Болот Нургулаевич, калганчы катап сурап јадым.

— Партия ийип турган иштен мойножор аргам јок. Кўч јеткенче тартышкайым ла. — Болот Нургулаевич, сѳстѳрин бирден бескелеп салгандый, айтты.

— Бот бу чоком каруу. Айдарда, эртен бюро болор, анда слерди культуранын областной башкартузынын јамызына јѳптѳп ийерис. Эм тургуза јакшы болзын — дейле, колын берди.

Николай Павлович бежен јаштан эмеш ашкан, күргүл сары чачту, тегерик жүстү, чала чичке оборлу киж, обкомнын баштапкы качызы болуп он јылдан ажыра иштеп, областтын көп ишчилерин јакшы билип, керектү јерге билгир улусты тургузарынын табына туку качан кирип калган. Улусты талдап, ишке тургузары јанынан ол башка дежип, бюронын улузы ол керегинде тегиндү айтпаган.

Айткан сөс — аткан ок. Удаган јок — Болот Нургулаевич культуранын ижине көчти. Ишти баштап апарары күч. Је чымалы бойынан эки-үч катап јаан кошты өлөн-чөптин ортозыла апарып, жүзүн-јүүр буудактарды өдүп, оны уйазына экелип јат. Киж база андый эмес пе? Озо ло баштап уур, оноң ары уур жүк јенилдене берер өй бар, — ол таскаду. Таскаду јок болзо, килең тоштын үстине јыгылган чылап, күч ле барып түжерин.

Болот Нургулаевич баштап тарыйын иштин бажына чыкпай кинчектенген ле. Канча јыл райкомдо иштеерде, оноң обкомдо болордо, ишти бүдүрип турганын некейтен болзо, эмди кайдан, ого коштой акчаны тен-теннен аймактар сайын үлеери, анда кандый иштер клубтарда өдүп турганын, улус кандый иштегилеп турганын — ончозын бойы көрүп, шүүп, башкарар керек.

Көп-көп јурттарда клубтын иштери, тен жүк ле тындары арай ла үзүлбеген јаскы арык мал ошкош, јабыс кеминде турган. Болот Нургулаевич ишти оноң ло ала койгон. Аймактарга жүрүп, јаныс та клубтардын ижин эмес, је јурт библиотекалардын кирезин база ла ајаруга алган. База ла көс керек.

— Јурт јерлерде библиотекалар јаны художественный литератураны сүрекеј ас алып јат. Көп турлуларда болдым. Улус ончозы кычырып јат, је солун, јаны книгелер јок. Айдарда аймакисполкомнын культура бөлүгинин башкартузынын ајарузында ол кичинек сурак деп көрөргө јарабас. Акча чыгарар керек — деп, исполкомдо куучын көдүрип, оны облисполкомго јетирип келген.

Аймактын төс јеринде библиотекарь јурттардын библиотекаларына бичиктер талдап, кезикте оморды улайына тузаланарына арттыргыскылап койот. Бир учуралдарда солып, јанырткылап салат. «Бу керекте боожоны бош салбас керек, эмеш ле көрбөй калзан, јаны өңдөйгөн иш абрадан чачыла берерден маат јок» —

деп, Болот Нургулаевич журт библиотекалардын ишчилеринин областной семинарында акту кўўнинен айткан. Јаш баланын өзүмине тўнгей, чала билдирбезинен. Бир өйдө улусты көкидер керек, бир учуралда адылар. Болот Нургулаевич бойын көп лө сабазында кандый да бир кичеенкей ада кижиге тўнгей деп сананды. Канайдар база, ададый аярынкай, энедий киленкей болоры тегиндү эмес.

— Бот, балдар, слерди Кызылјар городко ўредўге ийип јадыс. Ўренеле келзегер, — театрда актерлор болорыгар. Облисполком слерди ўредўге ийип јат — деп, эки кыс ла ўч уулды јол-јорыкка ўйдежип, Болот Нургулаевич куран айдын экинчи јарымында автовокзалга келген. Көп улустын ортозында ол тын ла танылу эмес. Тал-орто сынду, талазак, эки көзи јаан, кап-кара чачту, ўни јалакай Болот Нургулаевичти анда турган канчаканча алтайлардын ортозында, кийген кеп-кийимиле кандый бир бичикчи ада кижиге ўредўге балдарын ўйдежип турган деп бодоор. Је ол балдар, чын да, онын Сережа деп уулынын кубарына келижер. Је уулы Барнаулдын эмчилер институтынын экинчи курсында. «Сенен, балам, эмдердин јыды јытанып јат» — деп, Болот Нургулаевич кокырлаар. А бу балдарды Кызылјар городко ўйдежип, ол айткан:

— Слерден кандый да улустын сўр-кебери көрўнип, ўни угулып јат. Келер өйдө кандый улустын сўр-кеберин ойнороор, бот ол улустын кебери, ўни слерден эмди ле угулып тургандый.

— Кызылјар деп слер кандый городты адап јадаар? — кыстардын бирўзи сураган.

— Канайып билбей турун? Красноярск ине — бир уул билерин көргўзерге кичеенген ошкош.

Ончозы каткырыжып, јиркиреже берген.

Ол өйдөн Болот Нургулаевич јангы ла ачылган драмтеатрдын ижине јаантайын ајару салар болды. Јангы театр, је ондо иштеп турган улустын көп нургуны јиит, ченемели ас, эки-јангыс кижиге Москвада ўренген. Ол тушта театр керегинде куучын јангы-јангы ла өдўп турган. Эмди дезе иштеп јат. Онын ижиге Болот Нургулаевичке јўк, чек агаш-тажыла бай јаан тайга. Онон көсти качан да туура албас керек.

XVIII

Айас энирде, арттардан күн ажарга жабызан түжерде, Күлер Күлеевич, ак сагалду өрөкөн, он колында тайагын жанында чеденге жөйлө, кырлар жаар аыктап отурды. Онын эки кулагынын ичинен атрайыжып, түктер чыккылап калтыр, же онын кулактары айылдын эки жанында теректердин мөңкүлик шуултын тындап көксин кенгидип, кандый да жарык санааларга апарат.

Күлер Күлеевич туку качан амыралтада. Бу ла жуукта ол Кинчек Чилеевич айлына жүрүп, жаны не талтабыш барын угушкан.

— А сен билерин бе, — Күлер Күлеевич ого айтты, — Нургулай Сурбашевтин уулын, ол ло бир кичине-ек болчок кара уулчак болды не, сагыжына кирет пе, бу жуукта көрдим. Газет кычырып отурзам, бичип салтыр: «Театр карындаштык Кыргызстанга жүрген. Онын жол-жорыгын директор Болот Нургулаевич Сурбашев бойы башкарган» — деп. Же оного до ары бичип салган.

— А бу жуукта ла культуранын жааны бол турарда — деп, Кинчек Чилеевич айтты. — Эм канайып театрдын директору боло берген?

— А сен билер турун не, Кинчек Чилеевич? — деп, Күлер Күлеевич кайкап чыкты.

— Эки бут жок дейле, мен тен жүрүмнөң анайда ла астыгып калар деп пе? Жо-ок, мен бого балдарга айдып отурбай. Сурбашев Нургулайдын уулы эзен-амыр. Керек десе адазынын жолыла барып жат деп.

— Акыр, ого барып жолыгар керек, — Күлер Күлеевич тен эмди ле баргадый, айтты. — Же бир күн, бош болзо, баргай.

Олор экү Ада-Төрөл жуудан озо ло онын ойинде канайда иштегендери керегинде араай табылу куучындажа бердилер. Кинчек Чилеевич, эки буды бар болгон болзо, театрга барып эмди де иштеер эдим деп, жаан амадулу отурды. Же санаа бар да болзо, учатан куркундар сыныгып калган. Јиит, жалбышту ойи, күчи жоголгонунда сөс жок. Кайдан, эмди јиит, јаш үйе. Онын учужы бийик, ыраак. А сен десе куштардын учарга јетпеген азатпайы ошкош: оос ачып, курсак ла јиирге талдама. Јолды жаңы јиит үйеге элбеде берер керек, не десе жүзүн-јүүр оок-теек буудактар, ич көрүништер жаңыс ла јакшы керекке буудактар эдип јат дејип, качан да,

јиит ѳйинде актерлор болуп иштеген эки карган бой-бойынын эрмек-куучынын ўспей, куучындажып отур-гылады.

— А бу мынын энези Суркура база мында городто болотон бо? — Кинчек Чилеевич соныркады. — Каа-жаа алдында ого јолыгып туратам. Нургулайдын кийнинде эки катап кижиге барган ошкош. Сѳс-эрмегинен уксам. Эм бу јууктарда чек кѳрўнбей барды.

Кўлер Кўлеевич, бу суракты керекке бодобогон чылап, эстеп ийеле, туура кѳрўп айтты:

— Бу городтон ол туку качан јўре берген. Кайда да чѳлдѳ бир сары балазы иштеп турган, ол ого барып, анда јадып турган ошкош.

— Кем ле јок кижѳ болгон. Нургулайла кандый јакшы јаткылаган эди. Балдарын да јакшы ал јўрген јок по, — Кинчек Чилеевич эске алды.

— Нургулай јууга атанып, онон јада калганы керегинде чаазынды алган ла кийнинде, онын кылык-јаны кенете ле кубулган эмей, — Кўлер Кўлеевич онон ары неме айтпай барды.

— О-о, нѳкѳр, азийгы јылдар чек онбогон ошкош. Ончо ло не-неме, иш-тош, јадын-јўрўм, улус кѳстин алдына тура берер, — Кинчек Чилеевич кайкап, эки колынын алаканын јайа тудуп, куучындады.

— Ол јылдар онбогон, нѳкѳр. Не дезе, бис јиит болгоныс. Јаны керектер баштаганыс. Театр онон озо болгон эмес. Онын јаан, солун ижин бис баштаганыс. Бот онын учун ол јаркынду јўрўм ундылбаган. Ундылбас.

Тууразынан укса, олар экўнин изў куучыны театрдын бўгўнги ижиле колбулу немедий. Олор дезе јиит актерлор.

Кенетийин Кўлер Кўлеевич буурыл чачын кайра канча катап сыймайла, јанарга мендеди. Кол тайагын алган бойынча, паратанын эжигин јарс этире јаап, чала аксаңдап, јана берди. Эбиреде агаштардын јалбрактары шылыражып турды. Кинчек Чилеевич кайран кейди ачаптанып, јаандада тынып, ыраак кайыр кырларды ајыктап отурды.

— О-о, бистин театрда эмди одуска жуук ишчилер. Јаныс та алтай эмес, је онор группа база иштеп јат — деп, Болот Нургулаевич келген айылчыларына куучындап отурды. — Ончо актерлор јит. Ченемели ас. Үредүден јангы келгилеген. Је јайалталу... Үредүде эмди де јиттер көп.

— Айдарда, артисттер, актерлор јанынан комыдаш јок? — деп, Кинчек Чилеевич сурады.

— Эйе, ол јанынан эрмек јок, блар, — Болот Нургулаевич кандый да болорзынган кебеделдү айтты. — Јурт јерлерден күүниле келип иштеерге тургандар кайда? Ончозын жуун алза, тен јеткил болор.

— А пьесалар јеткил бе? — Күлер Күлеевич бу суракты туку байа берерге сананган, — драматический произведениелер?

Болот Нургулаевич столынын кайырчагынан түүй буулаган папкаларды чыгарала, үстине торс'этире тажыйла, каргандарга көрүп, айтты:

— Бастыразы бу... Сүрекей ас.

— Орус тилден көп көчүрер керек, — Кинчек Чилеевич энчикпеди.

— Өскө тилден көчүргенис. Је алтай театрга алтай албатынын јадын-јүрүмин көргүзер керек. А пьесалар сүрекей ас — Сурбашев каруу берди.

— Эмди бичиичилердин тоозы көп ийне — Күлер Күлеевич чала кайкаганду унчукты. — Он сегис-он тогус кижи. О-о, бис иштеп турар өйдө, үч-төрт лө. Ады-јоктын пьесаларын канча кире тургускан эдис. Эх, арай ла эрте јада калды не. Онон өскө көп-көп солун пьесалар бичип салар эди.

— Комыдаар аргабыс јок. Бу жуукта бичиичилер эмеш кыймыктап баштаган. Аңылу жуунда ачык-јарык куучын өткөн — Сурбашев каргандарды бүгүнгү үйеге тын ла јаман сананбазын деп айтты.

Күлер Күлеевич ле Кинчек Чилеевич азийгы театрда иштеген улустан. Бу городто арткандардан. Каа-јаа-зы јурттарда. Је сүрекей ас. Кезиктери јада калган, жуудан јанбаган.

— Удабас бис азийда театрда иштеген ончо актерлорды, ишчилерди жуун, јангы ачылган театрда јангы иштеп баштаган актерлорло јолуктыарыс. Јаан, најылык,

ачык-жарык куучын өткүрерис — деп, директор олорло эзендежип, айрылар алдында айтты.

Кырлардын ак башту төбөлөри кыштын келеткенин керелеп турды. Олордын баштары тенгериге түртүлүп калгандый, бийик. Же өзөктө кар жок. Кейдин соок жыбары бүри түшкөн агаштардын корбо будактарын жайкандыра согуп турды. Жаңы театр ол бийик туулардын алдында омок бүдүмдү, жаңы, солун иштерге белен турды. Эмди онын ижи үзүлбөс учурлу. Андый неме болбос, не десе жүрүм совет калыктын баатырлык колында. Албаты улу, жаан жуу өткөн. Андый жуу-чак катап болбозын деп, жер-телекейде амыр-энчүни корыырында онын агару маанызын ак-чек тудуп жат. Бу ла Болоттый улустын жаш тужы кызалан өйгө бастырбас. Адазы Нургулайдый улус сурузы жок калбас, тегин жерге жүрүмүн бербес. Жүрүм — жаңы улустын улу керектер эдер өйи. Ол ырыс, тирү улуска берилген сый. Ар-бүткеннинг сыйы.

Болот Нургулаевич актерлорды жууйла, быылгы сезонды Кан-Оозы аймакта ачып баштаарыс — деп шүүлте этти. — Городто онын кийнинде көргүзүп баштаарыс. Бу күүн-санааны мен обкомдо ло облисполкомдо айткам. Олор оны сүрекей жарадып уккандар.

— А ненин учун? — бир кезик артисттер кайкашты.

— Не десе эки-үч аймакта театр болбоолы беш жылдан ашкан. Бистин быылгы репертуарды бу канча жылга өскө райондордо тургузуп иштегенис. Айдарда жарт па? — Болот Нургулаевич олордон сурады.

— Жарт — дешти.

— Ого коштой, — Сурбашев он колын сол колынын колтыгына кысая тудуп, эрмегин баштады, — ол жорыкка атанардан озо, биске жуудан озо ло жуу өйинде иштеген театрдын актерларыла жолугу өткүрер керек. Бис олорды ундыыр учурыс жок... Эмди жаан туштажуларга сүрекей жакшы белетенер керек.

Актерлор бойларынын кыптары жаар таркадылар. Директор баш режиссер болуп база жуукта иштеп баштаган Түргөн Соловичле эмди кандый жаңы пьесалар барын, жуук өйлөрдө бичиичилерден кем кандый пьеса берерге куучындашканы аайынча эрмектешти.

— Бис бичиичилерден некеп ле турзабыс, туза болор, — Болот Нургулаевич иит режиссерго баштанды. — Жуук колбу тутпазаас, кем де биске аңылу пьеса бичи-

бес. Ого коштой актерлор ол јанынан база тудуш ла иштеер керек, кем-кем пьеса да бичип баштаардан маат јок. Бу јанынан ајаруны бош салбагар, Түрген Солович — деп, ол јакарды.

Алтайдын бийик тууларына ап-апагаш кар тўшти. Эбире кандый да ап-ару, јиит, омок, су-кадык немедий. Кижинин кожондоор кўўни келер. Кўўн барда, кожон до болор.

1985 ј.

ТЕНГЕРИНЕН ТҮШКЕН ЭМЕЕН

(Куучын)

Јаңы жылдын алдында кар, учушкан чымылдар чылап, айланыжып, јаап турар ӧйдӧ, койчы Керик ӧзӧккӧ тӱшкен. Келип токтогон айлы — Кӱӱлей эш. Кӱӱлей — бежен јети јашту тул келин. Саамай чачы кажайып калган, тал-орто сынду, ӱни чала јоон ӱй кижиге, ӧгӧни туку ла качан јада калган кийинде, ӧскӧ кижиге барбаан. Јаңыс кызы эмди кижее барган, энезинен башка јадып јат.

Керик — тӧртӧн тогус јашту эр, Кӱӱлей эште јадып, оны эјем деп айдып јӱрер. Тегин кӧрзӧ, чын да, Керик Кӱӱлейдин карындажына келишкедий. Чырайы база кара-кӱрен, кара чачында бир де ак кыл эм тургуза јок. Јалбак маңдайын кечире эки-ӱч чырыш теренжиде кезип салганы онын кеберин тын ла карытпай турган.

Уч јыл мынанг озо Керик база бу колхозто иштеген. Койчы болуп. Је ол тушта, кар база ла јаап турар кӱндердин бирӱзинде, онын кабырып турган койлорынан бир ле уунда он алты кире кой јок болуп калган. Ол бойы да кайкаган: «Бу не мындый тӱбек?»

— Је карын, билези јок кижиге бу мындый тӱбек база тӱжетен туру. Анча кире койдын баазын јаңыскан тӧлӧзӧ, баштын чачы да јетпес — деп, Кӱӱлейге комыдаган.

Бу јылыту кожо иштеп турган эр кижиге эки ай аймактын больницазынан айрылбаган тушта болгон. Онын учун Керик солынтызы јок иштеген. «Мен јаңыскан!» — деп, конторага келеле, черет кодорылып чачылгадый эдип адылышпаган. Јаандарла кыйгы-кышкы кӧдӱрбеген.

Качан нӧкӧри јазылып, онон турлуга келерде ле, база ла ӧзӧккӧ тӱшкен. Ол ло тӱжелеле, кой учун судтаткан.

Керик он беш јылдын туркунына баштамы школдын

үредүчизи болуп, аймактар сайын жүрүп иштеген. Тоом-жылу болгон. Же ол тоомжызы, кејирден ачу аш ажырып көндүккениле, там ла астап, учында чек ле јоголо берген. Јаскы күннинг изү чогына кайылган кар чылап, көрүлбей калган. Учында ол ишти чачала, мал ижине көчкөни таныш улуска кандый кайкал этпеген деер. Бир јерде Керик — койдо, экинчи јерде — Керик ферманын уйларын кабырган. Учинчи јуртта — бор-сар иштерде.

Анайып ла иштеп жүреле, качан койлор кабырып жүрер тушта, канчаны јоголтып, үч жылды ада-энези отурбаган јерге отуруп, јанып келген. Јаш кижии эмес, түрменин кара көлөткөзи оны коркытпаган. Иштен јалтанар кижии эмес, не ле келишсе — эдер ле.

Үч жылды толо отурала, јерине келеле, төрөгөн-тугандарына көрүнип, мынча кире бйгө кылык-јангы сыныкпаганын улуска сестирген. Бир эмеш жүреле, бу ла Талду деп јерге келип, колхозко кой кабырган. База ла кой јылытыштан улам эки јылга барган. Ол ло жүреле, отурыжы өткөн соңында, ойто ло Талдуга келгени бу јердин улузына бир кайкамчык болгон, не дезе Керик — өскө јердин кижизии. А Талдуда онын төрөөнине келишкедий керек дезе сөөк тө јок. Катап бого бурыларга биле де төзөбөгөн. Қайра көрзө — көлөткөзи, кармай алза — кулагы. Же Талдуда ол бир ле кижинин айлында јадатан. Айылдын ээзи үй кижии — Күүлей — ого бир де чаптыксынбас. Қыйа көрбөс. Сөөги башка да болзо, Керик оны эјем дейтен.

— Бара-бара, ойто ло эјезине келер — деп, Талдунын улузы кокырлаар болды.

Колхозко койлор кабырза, айылзынып, ого ло бурылар.

— Не бар? — Күүлей чайын азып, сураар.

— Јок. Слерде ле болор — Керик јилбиркеер.

— Мында не солун бар деер оны.

— Кинолоп тураар ба? — Керик сураар.

— Барып турбай база — Күүлей айдар.

— Киного көп улус жүрүп јат па, эје?

— Кезикте клубта отураар јер јок болот не.

— Уй улустар көп жүрүп јат па?

— Айса — деп, Күүлей айдар. — Јиит кыстар да көп.

— Бүгүн кино бар ба, эје?

— Укпадым, Керик. Укпадым.

— Болзо кайдат, бир катап киного барарга.

— Сеге улай ла барар керек, Керик.

— Улай ла барарга мен јаш эмезим, эје.
 — Айылда нени эдер бого.
 — Амырап албас па — Керик айдар.
 — Койлоп јүрүп, канайда амырабай турган?
 — Ол иш не, эје. Канай амырайтан.
 — Тыфу! Јалаңда мал кабырганы амыраш эмей.
 — Бу слер, јаан кижн, оны ойын деп не, эје?
 — Је, кийимнн кийип, клубка бар, Керик.
 — Анда не?.. Кино бо?
 — Кино бар болор. Школдын балдарынан суразан, Керик. Кижиден тегин не сураарын. Бичик-билик бил-бес кижиден. Ол ару кийимнн кий, клубка бар, анда ончозын билип аларын.

— Киного ого аңылу кийинер бе, эје? Байрам эмес..
 — Улустын ортозына јүргенин байрам эмей.
 — Тоннын ичинде костюмды кем көрөр?
 — Штаны, тоң болбозо, көрүнер, Керик.
 — Ха-ха! — Керик кедейип келип каткырат.
 — Келиндердин көзи сеге тийер, Керик.
 — Слер мени сүрерге тураар ба, эје?
 — Канайып турун, Керик? Кижн ал деп.
 — Мендн карганга кем барар, эје?
 — Керектезен, мендн де каргандар барар сеге.
 — Ненин учун?
 — Одын-суу экелдирерге.
 — Эди-канында јылу бар болзо, эје.
 — Тирү кижиде канай јок болор ол.
 — Је кийинип, клубка барадым, эје.
 — Бар, бар, Керик.

Чын, Керикте бир јаман чамадан бар. Анда бор-сар ич кийим. Керикте эки талдама костюм бары кемге де јажыт эмес болгон. Бирүзн чала чанкыр өңдү, экинчн — тас-кара. Койлоп барза, өнн чыккан, тегин де куу өңдү костюмын кийер. Фуфайка, сопок.

Керик — куучынчы, ачык-јарык кижн. Онын сыны андн ла кыска, тартпак эмес. Тал-орто сынду, чала каткак чырайлу болгоны, јурттын ичине ап-ару кийимдү базатан учун, улус ичинде јарадып, баскын-тоскын кижн деп качан да сананбайтан. Бойынын ла јеринин бир талдама ишчизи дежип, кем де ого кыйык сөс айтпайтан. Кой кабырарга турум дезе, колхоз онын алдындагы керектерин ајаруга албай, сегнс јүстен ажыра тын кой-ды санаан јеткенче кабыр ла деер.

Анайып койлоп-койлоп, өзөккө түжүп, канча күн амырайла, нөкөрүн солып, ойто ло турлузына чыгар.

Калганчы катап кой алып, кабырып жүреле, Кериктин бир сананганы: канчаа жагыскан жүрер. Баштапкы алган үйи, эки балалу, туку качан айрылала, ол ло корон ичиштин ле бажында болгон неме эмей, туку качан өскө кижиге барган. Эп-жөплө айрылган. Онын учун Керик үйин тын да ол жанынан бурулабайтан. Жетире чыдагалак балдарына акча төлөп турары жанынан үйиле керелешпеген. Азийгы беш-алты жылдын туркунына, арбын акча иштеп алганда, балдарына кирелү эдип почтала көчүрип ийетен. Арткан жылдарда, ол санаа-күүн өчкөн дө болзо, же балдары санаазынан чыкпайтан. Ол ло күүн-санаадан улам кой кабырып жүреле, бу ла Талдунын улузынан кемди алары жанынан сананган. Өгөөни жоктулардын кандыйы тул, жагыскан, кажызы качан да кижее барбаган, кемизи канча катап кижее барып, айрылып, эмди согононын бажындык сок жагыс бойы жүргендерин — ончозын эбиреде шүүген, талдаган, жектеген, жараткан, арылык-берилик сананган. Бажына чыкпаган. Же кемге де ол жанынан айтса, бойы бажына чыгып болбой турган болзо, болужын жетирер. Жагыс ла жагы жылдын алдында бу суракты бүдүрер керек деп сананала, ол ло жадып турган Күүлейдин айлына кирген. Кар жаап та турза, Керик кара костюмду, тыштынан фуфайка кийеле, түште Чабырга келген. Чабыр бежен жаштан ашкан, шулмус, өдүм, жар-жаак кижини. Улус оны айбылап, кудага ла ийер. Онын кыйыжар жагы жок. Карын сүүнер. Талдуда кемнин уулы той эткен, же Чабыр ол тушта айлында жок учун өскө улусты ийген. Чабыр жапын келеле, не аайлу үйине туткуланган. «Олор бу кижини не сакып албаган. Ненин суузына түжүп, бачымдаган?» «А менен не сурап турун! Олордон бар суразан. Чабыры жок улус чакпырабайтан неме чилеп. Оозун ачпай тым отур!» — деп, үйи адылган кийинде, Чабыр ол ло, жымжай түшкен.

Керик келерде, Чабыр айлында жагыскан. Уйи жок. Эмеш куучындажып отурала, Керик сурады:

— Уйеер кайда?

— Уйим бе? — Чабыр чат кайкап, сурады.

— Эйе.

— Менин үйиме не керектү жүрген, Керик?

Керик анайда не керек сураганын билбей, түзедерге:

- Узак ойгө барган ба деп. Слерле куучындажарга.
- Нени?
- Жан-ман болуп турала, Керик айтты:
- Кижн аларга турум, Чабыр.
- Же, же. Кемди?.. Менин үйимди бе?
- Же кокырлабазаар, Чабыр.
- Айт ла Керик. Айт ла.
- Меге кижн сөстөп берзеер.
- Кемди, айтсаң.
- Же Талдудан эмес... Кайдан, кайдан?
- Оскө жерде кем ол?
- Та. Же кижн ле болзын. Эмеш јинт.
- Сенен бе?
- Эје. Менен эмеш јинт болзын, Чабыр.
- Сөстөп берген кижн сего јарабаза, Керик?
- Не јарабайтан? Јараар.
- Же көзи-бажы јарабаза?
- Јаражы не керек. Кылыгы ла јакшы болзо.
- Айла сөөгин не, уул?
- Ара...
- Ара? Итатай, мындый сөөк укпадым.
- Калак, ара сөөктү кижн экелдеер.
- Бу аймакта ара сөөктү кижн јок, Керик.
- Карын јакшы, Чабыр.
- Арага кандый сөөк карындаш айла?
- Қанайып карындаш, Чабыр?
- Темдектезе, ирkit, сојон, коболу.
- А, Чабыр, јок.
- Айдарда, кандый да сөөктү болзын ба?
- Бойыгар ла билигер, блар.
- Качан экелер деп, Керик?
- Эмди болзо, эмди ле.
- Чын ба? Той болор бо, Керик?
- Чын, блар, чын... Тойды көргөй.
- Кандый коркышту эмеензеген, Керик?
- Уй кижн јок јүрерге кўч, блар, кўч.
- Ха-ха! — Чабыр чалкойто энгилип, каткырды.
- Слер каткырып...
- Јарт. Акталаткан эмезин, рас эмеен керек.
- Слер менин сурагымды ондободоор ошкош.
- Ондогом, Керик, ондогом.
- Качан барараар, Чабыр?
- Бүгүн энгирде сакы. Керек бүүдер.

- Слер тен белен кижн билер болбойоор?
- Белен неме кайданг келзин. Сөстөөр керек.
- Андый капшай?
- Јазап белетенип ал. Ундыба, Керик.
- Бу өйдө Чабырдынг үйи кирип келди.
- Эй, экем, эмди ле Сортогой барып јадым.
- Анда не боло берди? — үйи кайкады.
- Энгирге, эртенге салбас керек бар.

Керик өрө турды.

- Је, мен керегеме бачымдап турум. Барайын.
- Не чайлабадаар, Керик? — эмеген токтотты.
- Кайдайын деп турун, барзын — Чабыр јөпсинди.
- Канайыжып турган улус бу? — эмееп кайкайт.

Керик чыгып, јуре берди.

— Акча. Түрген. Одус кире.

Чабыр кийинип, мендеп ле јат.

- Је айтсан, Чабыр, не боло берген?
- Онон, онон, экем. Айдарга өй јок.
- Јирме беш салковой јүрү.
- Анча да болзо болор — Чабыр ала койды.
- Качан келеринг?
- Бачымдазам — бүгүн, оройтызам — эртен.

Чабыр кийинип, акчаны алып јуре ле берди.

— Кижн кайкаар неме — деп, үйи кайкады.

Чабыр Сортогой јуртка једип, Капшагай кайда јадып турганын сураган. Улус көргүзип берерде, ол айылга оп-соп ло кирип барган. Карын Капшагай айлында. Јаңыс уулы, үчинчи класста үренип, школдонг келгелек эмтир.

Капшагай узун сынду, чала чөймөн јүстү, көзининг каразы кара эмес, чала саргартым кижн. База ла өскүс-јабыска өскөн. Шыраны көп көргөн. Колхозто бор-сар ла иш иштеп, јуукта конторанын тактазын јунатан экинчи кижн болуп ишке кирип алган. Тегинде Чабыр ла Капшагай таныш. Кебезенге одын кескилеп јүрерде, танышкандар. Эки-үч ле катап туштажала, одын кезиш божой берерде, кажызы ла озолу-сонгу јангылаган. Онын кийнинде аймакка ла јүргүзеле, јолыгар. Калганчы өйлөрдө чек көрүшпеген. Је Капшагай, эмди төртөн јашту кижн, кижиге барбаганын Чабыр јакшы билетен.

Чайлап, айылчы эр кижн, кенерте сыйт-сыйт этире каткырып ийерде, Капшагай «о, көдөк!» деп белиндеп ийеле, јүзи кызарып, айтты:

— Нени көрүп ийдигер?

— Јок, — Чабыр унчукты. — Слерге јаан керектү келгем.

— Керектү? — Капшагай оного тыг кайкады.

— Јаан сөстө жазыт јок, улу сөстө уят јок. Айдайын ба?

— Келген керекти не айтпас — Капшагай соныркады.

— Ачынбазаар ба?

— Кандый керек болор. Озо оны көрөр керек.

— Айдайын ба?

— Айтсаар. Бу канай турган кижн бу?

— Керегим мындый: слерди нөкөриме сөстөйин деп.

— Неме дейзеер? — Капшагай күлүмзиренди.

— Нөкөриме үй кижн болзын деп.

— Кем бу мындый, нөкөрөөр?

Чабыр сүүне берди: Капшагай ачынбай јат.

— О-о, Керик — ады. Сөөгн — ара. Талдунын ла бойында чыккан-өскөн, эмди колхозтын эн артык койчызы. Ап-ару кийинер. Чек, ару кижн. База ла слер ош-кош: өскүс-жабыс. Областьта јарлу, койчы турган да. Кызыл-күренг чырайлу, омок, седегн. Је бот јангыс үй кижн јок, карыырга јеткен.

— Канча јаш ол нөкөрөөргө? — Капшагай сурады.

— Төртөн сегис, төртөн тогус болор керек.

— Бир де кижн албаан ба бу?

— Алган. Је ол үйиненг айрылгалы удап калган.

— Көрбөөн кижиге кижн канайда баратан?

— А барбай — Чабыр јык салды. — Озоозын ундыдын ба?

Чабыр байаанча слер деп турала, эмди сен деди.

— Озоозы — озодо, эмдигизи — эмди, — Капшагай айтты.

— Бу ла меге база анайда үй кижн экелгендер. Чек көрбөөн. А эмди не, үренижип калганыс. Алты-јети бала азырап јадыс. — Чабыр эрмегин кичинек те токтотпойт.

— Је, јөн пө?

— Та, билбей турум, — Капшагай алаңзыды.

— Је, јуудын, — Чабыр бачымдады. — Энгир кирди.

— А баламды канайдатам?

— Алганча барарыс... Капшай кийин, Капшагай!

— Эмди ле бе?

— Айса. Бисте чек өй јок.

Капшагайдын уулчагы школдон келди.

— Баланы капшай чайлат — Чабыр жакару берди.

— Бу мени канай түргендедип тураар, Чабыр?

— Артык ой жок, Капшагай. Ой жок.

Уулчак ажанып алды.

— Балам, же Талду жаар бар келеек — Капшагай айтты.

— А не? — уулы сурады.

— Керек бар. Ойто келерис. Удабай.

— Эртен школго барбайтам ба? — уулы кайкайт.

— Четверть божоп бараткан, алдырбас, — энези түргендетти.

— Капшай, капшай, балам, анда улус сакып жат — деп, Чабыр уулчакка айтты. — Көрдинг бе, тун кир барат.

Качан Чабыр, Капшагай уулыла кожо тураны сомоктойло, трактка чыгарда, тенгерида жылдыстар мыылдажып чыгып баштаган. Тышкары тын ла соок эмес. Эмеш жыбар бар. Кейди ол эмеш соодып турган болгодой.

Керик ол ло түште келеле, Күүлейге нени де айтпай, кара костюмнын штанын изү утюгла газет ажыра түзедип алган. Ак чамчазын база ла түзедип, кийип, галстук тагынган. Керикти чек таныбазын. Кийим кезик кижини көдүрүп жат, а бир кезек улус кандый да костюм кий, эп жок көрүнөр. Ар-бүткенненг андый туру. Же Керик ар-бүткенненг андый ла ап-ару, эптү кийим кийзин, улустын ортозына көрүмжилү ле жараш жүрзин дегендий бүдүп калган кижини.

Керик Күүлейге артыгынча чай астырган, эки табак картошко каарткан, эт белетеп кайнаттырган: айылчылар келер деп.

— А не айылчылар бу, Керик? — Күүлей жылбиркеди.

— Же, байа түште жолуккам, эје. Олор келер.

— Эр улус па айса чачы узун келин-кыстар ба?

— Же, эје кажызы да болор — Керик сүүнип айтты.

— Сенин бүгүн сүүнчин сүрекей эмтир, Керик.

— Нөкөрлөр келер турганда, эје.

— Азыйда нөкөрлөринге андый ла сүүнгенин көрүнбеген.

— Бүгүнгү сүүнчи, эје, азыйдагызынан башка болор.

— Онызын көрзө лө, көрдим дегей, Керик.

- Көрөрөөр, айдыш жок көрөрөөр, эје.
- Керик, мен нени де сезип турум.
- Чикезин айтса, эје, нени сестеер?
- Хм, бир-бир керек болор деп, Керик.
- Керек болор учурлу.

Бу өйдө Керик тышкары чыгып, ойто кирди:

- Бу кар, жааш качан токтоор, эје?
- Мен оны кайдан билетем, Керик?
- Жаан кижине слер, эје?
- Жаан бололо, жан колго туткан эмес.
- Жаан жаш жажагандар ас па, эје?
- Кижининг каткызы келер туру не, Керик.
- Каткы, сүүнчи болор, эје.
- Та нени ырымдап турун болбогой, Керик?
- Ырым кайдан келер бу, эје. Же сакыгар ла.
- Нени сакыйтан, Керик?
- Же мениле ле отурзаар, сүүнчи бойы келер.

Тышкары машинанын табыжы угулды.

— Же карын, чын эмтир — Күүлей айтты.

— Тс-с... — Керик галстугун түзетти.

Эжик ток-ток этти.

— Киригер! Киригер! — Керик кыйгырды.

— Здрасте! — деп, эжиктен эки милиционер кирди.

— Жакшыла-ар! — деп, Керик чөйди.

Күүлей эрдин ле кыймыктатты.

— Себиргеев Керик слер бе? — милиционер сурады.

— Эйе, мен Керик Себиргеев.

— Жакшы — деп, милиционер айтты. — Бис слерге.

Карманынан чаазын көргүзип, экинчиси айтты:

— Прокурордын жөби аайынча слерде эмеш тинтү болор.

— Ненин учун? — Керик кайкады.

— Костюмды кайдан алганаар? — баштапкы милиционер Кериктен сурады.

— Аймакка жүреле, бир кижиден ле алгам — деди.

— Канчала? — экинчиси чокумдады.

Күүлей эки ле көс отурат. Кайкап калган.

— Жүс сегизенди бергем — Керик бүдүмчилү айтты.

— Жүс сегизен... База нени алдаар?

— Нени де албаам. Чамаданым бу жадыры.

Бир милиционер ачып көрөт.

— А бу костюм кемнин?

— Менин. Оны алгалы удап калган.

— База кандый кийим бар? — милиционер бед-
ренет ле.

Керик илүде эски ле жаңы фуфайкаларын көргүзип:

— Бу... Ич кийимдеримди бойоор көрдөөр.

Милиционер Күўлейден сурайт:

— Быларда мынаң өскө кеп бар ба?

— О кудай, оның кийими ол ло не.

Баштапкы милиционер мыкынын тайанып:

— Чемоданаарды алып, машинага барып отурыгар.

— Не болуп јат, мен билбей јадым — Керик кайкайт.

— Милицияда ончозын билип алараар. Түрген.

— Андый да болзо, мен неде бурулу? — Керик
энчикпейт.

— Слер уурчыларла колбулу — бир милиционер айдат.

— Гражданин Себиргеев, түргендегер — экинчизи
мендейт.

Керик јылу кийинип, сопогына көргүзип:

— Мыны база алар ба?

— Јок — деп, эки милиционер бир үнле айдышты.

Керик эжиктен чыгып јадарда, Күўлей:

— Кудай, кайттың Керик? Нени эттин?

— Нени де этпеем. Је... јакшы болзын, эје

Олор жүргүлей берди. Күўлей үни тыкрыап:

— Байадан сүүнип сакыган айылчылары — ол. Ми-
лиция. Кижининг бажына суу уратан күлүк эмтир бу
Керик. Эм мындый көп картошко каардырып, чай асты-
рып, сакыган айылчылары... айылчылары. Энем-маай...
ол элчимер уурчыларды сакыган эмтир. О кудай ла де-
зен база! Акыр, олорго көрүлгенче, оның ордына мен
олорды чек көрбөйин... Көрзөөр оны, эјезеп, јаранып...
Уурчыларын сүүнчилү уткыырга белетенген күлүк
эмтир не...

Күўлей казан-айагын јууп, кийинип, сомокты ал ла
јадарда, сенекте улустың табыжы јызырт-мызырт этке-
ни угулды. Буттарының карын кактагылап турган бол-
годый. Күўлейдинг жүреги тың чарчап согулала кејири-
нен арай ла чыгара калыбады деп билдирди. Туткадан
туткалакта, эжик кайра ачылды. Күўлей эки-үч алтам
тескерлеп, көстөри арай ла јыкпыктарынан чыга кон-
боды: уул ээчиткен келинле кожо Чабыр кирди. Је Ча-
бырдың сүүнчилүзин көрүп, коркып калган, јүзи кубал-
дый бороро берген Күўлей јана базып, темир печкезининг
јанына отура түшти:

Эзендешкеннинг кийининде, Чабыр айтты:

— Эјебис тен бисти уткырга чыгып јаткан турбай.

— Кокырлаар да аргам јок, Чабыр — Күүлей ыйламырады.

Чабыр кийимин суурып, илип:

— Чупчынаар, Капшагай. Тура изў. Сен база, балам. Капшагай ла уулы суурынып ийдилер.

— Бу кажы јердин улузы? — Күүлей соныркады.

— Сортогойдон — Капшагай айтты.

— Сөөгөөр не? — токынап, Күүлей сурады.

— Алмат.

Чабыр Керик кайда барганын сураарга турала, акыр удабас ла бойы кирип келер болор деп, Күүлейден сурабады. Айылдын ээзи ўй кижии айылчыларына казан-айак уруп, күндүлөп, куучындажып отурды. Капшагай уулыла кожо чайлап, тын да эрмек айтпайт. А Чабырдын кейиги тоң өткүрө. Оозы ачылза, күүни бар болзо, он до күн токтомы јок куучындаар.

Саат-маат ой өдөрдө, Чабыр сурагым бар дейле, Күүлейди тышкары чыгарды. Соок кей олордын жүзин соодо ло сокты. Тенгери эмеш селт эдип айаза ла бертир.

— Керик кайда? — Чабыр түрген сурады.

— Милиция апарды не, а сен билбезин бе?

— Бу канайдат? Неме дейзеер?

Күүлей база ла айтты:

— Эки милиционер келип апарган.

— Ненин учун? — Чабыр кайкайт. — Не болгон?

— Та. Костюмды кайдан алган ла дешкен.

— Кандый костюмды?

— Кийип жүрген.

— Бу көрмөс керекке кирген эмтир, эје.

— Байла, — Күүлей аланзулу айтты. Түштен ле берн сүүнчилү, эки скарада картап каардырган. Эки миске сүттү-тусту чай белететкен... Байла, уурчыларын сакаган.

— Эм канайдар? — Чабыр кайкады.

— Эрген сөс угулып келбей, — Күүлей айда салды.

— Јок, јок. Слер ондобой јадаар, эје. Кижии аладым деерде, мен бу айылда отурган келинди сөстөп экелдим.

Күүлей јангы ондоп, анказы азат ошкош:

— Бу бистин јон-калыкка ујат.

— Ујат, ујат. Канайдар эмди? — Чабыр түймеди.

— Бу сен канайткан, Чабыр?

— Мен не?! Кижн керек деген! Бот ол. Кижн белен.
— Керекти бойың эткен, бойың ла карууна тур.
— Акыр, мен чүрче айлыма бар келейин — Чабыр мендеди. — Слер экү отурыгар.

— Јок, јок. Сен оны јаланда меге јарбыырга ба?

— Ујат. Нени де сананар керек, эје.

— Ичикей... Санан, санан, — Күөлей айылга кирди.

— Уйкаар келбейт пе? — Күөлей сурады.

— Јок, Күмүш-Коо, уйуктаарың ба, балам — Капшагай уулынан сурады. Күмүш-Коо бажын кекиди, эки тарый эстеп ийди. Күөлей ого төжөк салып берди.

Эки уй кижн куучындажып, таңкынын ыжын бурлаткылайт. Керик мында болзо, не коркышту таңкылап тураар, эје, деп айдар эди. Керик уйде болгондо, Күөлей таңкынын ыжын айылда тың ла бырыксытпайтан. «Пу, ыштын ачузын, кижинин кийимине де шингийтен туру не» — деп, Керик айтса, Күөлей онын ол сөстөринин учурын ондоп, ого јаман, кыйык сананбайтан. Қандый да кемзинишке экелетен. Эмди, Керик јокто, Капшагай оны кайдаң билзин, Күөлей ол јанынан сананып та калза, тудуш ла таңкылап, айылчыга азат. Айылчы дезе Күөлейге. Күөлей јакшы билер: Чабыр эмди, куды чыккан кижидий санаазы кайнап, бу ла Капшагай керегинде, Талдунын улузын ујатка түжүрбези керегинде сананып, нени де эдип јат.

Чабырда не болзын, уйине келеле, не болуп турганын јартабай да, тонын суурала, орыннын ўсти јаар чачып, белен чай бар болзо, түрген ур дейле, айтты:

— Кемде мында эмеген јок эр кижн бар?

— Бу не эм? — уйи кайкады. — Ол керегинде сананбадым да.

— Уй улус сананбаза, кем сананар? — өгөөни јык ла.

— Уй улусты не деп сен, Чабыр?

— Је болор, болор, Сырга. Кемде эмеген јок. Ол керек.

— Эмегени јок эрлер каруулдабадым — уйи ачынды.

— Је, Сырга, тескери барбазан. Чын ла, кемде эмеген јок.

— Не керектү неме бу? Оны озо јартазан, Чабыр.

— Јартазан, јартазан!.. Керикке кижн сөстөп экелгем...

— Је, эм не? Албай мойноп јат па?

— Јок... Керикти милиция апарган.

— Нени эдип ийген бу, Чабыр?

— Билбезим, Сырга, билбезим! Же экелген кижини канайдар?

Сырганын тарынганы токтоп, Керикти жаңы ондоды:

— Сананар керек, Чабыр.

— Же бот. Андый кем бар? Сананып таппадым.

Сырга сананат, Чабыр сананат.

— Э-э, Чабыр, уксан да? Буубай кайда?

— Буубай эмеендү не, канай турун, Сырга?

— Билбезинг де, Чабыр... Уйи туку качан жана берген.

— Узак ой өткөн бө?

— Эки айдан ажа берген.

— Айттым не, Сырга, эмеени жок эрлерди уй улус билер деп.

— Же сенийи ол ло. А не сурадын айса?

— Ачынба, Сырга. Мен ого бар жадым!

— Кайдаар да барзан, меге не керек эди!

— Ачынба. Сен карын Күүлей эшке бар. Отурыгар анда.

Сырга база жуудынды Күүлей эшке.

Чабыр Буубайга сунуп ла келди. Буубай кичинек кара көйшкө картошко кайнаткан, жип жатты. Чабырдын келгенин кайкай берди ошкош.

— Кандый жаткан, Буубай? — Чабыр сурады.

— Кем жок, блар. Слерде не солундар бар болор?

— Менде?.. Менде солундар толтыра, Буубай.

— Якшы — деп, Буубай айтты.

Чабыр келген керегин ол ло тарыйын айдарга турала, же керекти озо баштап Буубайдын эмеенинен баштаарга сананды. Анайда кижини алары жанынан куучынга экелери жеңил болор деп.

— Бу сенин бала-баркан кайда, Буубай?

— У-у, эмеен, эки-үч ай боло берди, жана берген.

— Согужып ийген болбойын, Буубай?

— Шалыр неме не, оны айтсан ачынар. Учунда жанган.

— Эки балазын эчидип алып.

— Э-э, Чабыр, балдар энезиле ле болбой.

— Жаан уулынды не арттыр албадын, Буубай?

— Сегис жашту бала жаан ба ол, Чабыр?

— Же, кайтса да, жааны сеге артар учурлу.

— Санаада болгон, же бала жаш. Энезинде болзын.

— Айдарда, эмди чек айрылыш калдаар ба?

— Чек. Андый шалырла жатканча. Жаңыскан торт.

— Ой, Буубай, менде шүүлте! Мен сенен сүмө сурап келеле, эмди, көр турзам, керек сенин бойыңа тузалу ошкош.

— Кандый андый сүмө, Чабыр?

— Уксаң да, Күүлей эште бир үй кижиге конуп жат. Мен жакшы билерим оны. Капшагай деп атту. Сортогой журттан. Сырга эмес болзо, тен бойым да алар эдим ле. Кылык-жангы жымжак, жалакай. Бойы керсү. Онын айлында эки катап болгом. О-о, ару-чеги коркышту... Эм ол аймакка жүреле, Күүлей эшке түжүп кон жадарда, санангам: бу Талдуда бойдон эр кижиге бар болзо, оны ого сөстөп берер деп. Сеге келгеним, кемге сөстөп берзе жакшы деп?.. А сен бойың бойдон эмтирин. Бу кижиге жангыс жерге жадала, билбес: кем айрылышкан, кем бириккен. А, Буубай, айса, сананган... Айса сеге оны... же алалган, талдама эмес пе?

Буубай картошказын жибей барды.

— Билбей турум... Эп жок неме эмес пе? — деди.

— Билбеске не?.. Капшай санан. Онон орой болор.

— Эп жок эмес пе, Чабыр? Жуукта ла айрылган ине.

— Эмеген бе сен? Эр кижиге. Жок, Буубай, ал ол кижини.

Буубай алан-булан боло берди. Керек деер керек, эп жок. Жок деер керек, керек болуп жат.

— Аланзыба, Буубай — деп, Чабыр айтты. Ол Буубайдын арылык-берилик болуп турганын сезип ийеле, ого ийене берди.

— Сананар керек, Чабыр — деп, Буубай айтты.

— Ал, ал, Буубай. Табай, эмди ле барак Күүлей эшке.

— Канайып? — Буубай кайкай берди.

— Же мен сеге сөстөп берейин, Буубай. Жараар ба?

— Та кандый кижиге ол? — Буубай аланзыганча.

— Бу сен канайып турун? — Чабыр эмди Буубайды сөстөөр эмитирим деп ичинде сананды. Андый ла неме болуп жат. Байанча канча кире айткан. Бүдүмчилеген.

— Мал-ашту келин бе? — Буубай соныркады.

— О-о, уйлу. Кой-эчкизин айтпай турум. Айлынын ичи жык ла эт калган. Эки сундук кайырчагынын үстинде канча кат жууркан-одеялдор. Телевизор бар. Туразы кичинекей, жангыс кып. Же сен онын туразын ал жаткан эмезин. Кажар-таскагы жуунак. Артык неме көрбөзүн. Айылдын ичин көрзөн, тактада кебис. Айак-казаны, суска-калбагы — ончозы жуунак. Же ару-чек. Сенин жан-

кылыгына андый кижнн жарабаза, сен тен эр улустын калганчызы болорын. Айт, аларын ба, жок по? Калганчы катап сурап жадым, Буубай. Эки кўннин бажында жагы жыл... Билсен, тен тегериден бойн тўшкен эмен... Белен, коп сананар неме жок.

— Же сўстў, — Буубай жўпсинди. — Андый болзын.

— Кожо бараак. Уйалба. Ол сўстўн кыйбас.

— Куру айылга кижини канайып экелер? — Буубай саамайын тырманды. Тўжўгн жаар кўрди. — Алдындаа уйым жалбак орынн апарганча жанган...

— Бо, орыннын чичкезин сананба. Жалбак керек болзо, мен берейин. Эмди де экел, керек болзо... Табай, айылдын ичин мен жалмайын, сен эт ооктоп отко ас. Чай отко тургус. Эмди улус келзе, азыраар керек. Бистен чыгып кайда барар бу.

Буубай согумга сойгон торбоктын тўгмўгинен эт чаап, жаан кара кўўшкў салып, отко асты. Чабыр туранын ичин, мыжылдап туруп, чўрче ле жалмап, курсак отурып жип турган столдын ўстин арчып ийди. Ол айлына да онойдо иштенбейтен. Же мында керекти учына жетире бўдўрерге, чырмайарга келишкен.

Чабыр ла Буубай Кўўлей эшке келзе, эмендер чайлагылап, эрмектешкен, каткырышкан отурдылар.

— Бу Буубай — деп, Чабыр Капшагайга айтты. Айылда отурган улус оп-соп тўштилер. Кажызы ла «акыр, эмди не боло бергей не?» — деп санангылайт.

Капшагай чўймўк жўзин чала кыйа тудуп, Буубайды аыктап, Чабырга кўрди. Байа Сортогойдо айткан-жураган сўстўрине бўтсе, онын журтаарга келген кижизи жагыла эмеш кичинек болгодый, андый ла узун сынду эмес. «Же оосло айтканы фотосўр эмес, нези де башка болор ине» — деп, Капшагай сананды.

— Андаа улус кандый жаткан? — Буубай Капшагайдан сурады. — Мал-аш, бала-барка?

— Ончозы эзен-амыр. А мындаа улус кандый? — Капшагай кайра сурады. Кўлўмзиренип ийерде, ак тиштери койдын оок тиштериндий кўрўнди. Ненин де учун Буубайга бу уй кижн жарай берди.

— Бисте не бар? Эртен-сонзын жагы жыл. Ого ло бетенин, албаты-жон тўймеп жат. — Буубай куучындады. Чабыр кўрўп отурза, керек коомой эмес. «Эмеш куучын-эрмек ўтсин, улус бой-бойына ўренишсин» — деп, ичинде шўўй сокты.

— Буубайдын эки-жаныс малы тойу-ток по? — Сырга сурай сокты. Не де болзо, өгөөнинин кереги эм тургуза кем жок.

— Кем жок. Кудайга баш, амыр ла, тойу-ток ло. А бу Керик кайда, блар? — деп, Буубай Күүлейден сурады.

— А Керик койында эмес пе? — деп, ол айтты.

— Же Керик анда турзын, — Сырга жара сокты. — Жаны жыл жагырар... Бис тен сүүнип отурыс: журтка журт, кижее кижн кожулар деп. Бис эмди жаан улус. Кайдан анда сүүш-мүүш. Кижн кижини билбей, мал эмес.

— Кудай, мендий эмес жаш улус, — Күүлей, байла, керекти капшайладар күүндү ошкош, айтты, — Мен ол ло, өгөөним жуунун учында ла жада калган кийнинде, кижее де барбай, жаныс баланы азырап алар деп, анайда ла жагыскан артып, эм карып бар жадым. А слерге не, Буубай да жаш кижн. Төртөнгө жаны кирген эмес пе?.. А Капшагайды көрүп отурып, санандым: бу экүге жаныс ла ырысту журтаар керек. Бала-барка азыраар, мал-аш өскүрер.

Чабыр, байадан бери куучынга ас-мас ла кирижип турган кижн, ичинде сананды: «Сөстөштин үстине сөстөш кожуларга жат. Чаптыгын жетирбезин бу». Орө туруп, айтты:

— Же, эмди Буубай эшке барбай. Түн ортозына жет барат ошкош. Куучын-кубуй анда да көндүкпей... А Күмүш-Коо мында ла уйуктазын.

— Жок, Чабыр, мен де Буубай эш төөн барарга турум — деп, Күүлей айтты. Илүде некейин ала койып, кийди.

— Ойгозып албай. Баланы мен жагыскандыра улустын айлына арттырбай жадым — деп, Капшагай, тонын кийип, уулын ойгосты. — Тур, балам, баралы.

Алту: Буубай ла Капшагай алдында, ээчий Чабыр, Сырга, Күүлей ле Күмүш-Коо. Жолдо ологго каа-жаа ла улус жолыгат. Кийнинен көрүп, кайкагылайт: байла, жаны жылдын алдында жьргаалап, бой-бойлорын айылдажып турган улус деп.

Келер болзо, Буубайдын байагы эди кырынан ажып кайнаган, чайы арай ла түбине жетпей сооло кайнаган эмитир. Ыш деп неме эки кыпта толтыра. Ончолоры чечинип турганча, Буубай казан-айагыла уружып жада берерде, байаа ла Чабыр, мынан эмес, айтты:

— Же мынаар отурзан куучындажарга... Казанды Кап-

шагай суу эш уруп, азып ийбей. Эм не срай отко-сууга бойың тўш барадын.

— Азар јанг бар турганда, аспай, аа — деп, Капшагай айдала, казандарга толтыра суу уруп, иштене берди...

— Буубайга мен үч баланы чыгарып ла бердим. Кем јок, балдар чыдаган, өскөн — деп, Капшагай онын кийинде өткөн көп жылдардын туркунына ол ло Чабыр ла Сыргага, ак тиштери саргарган, буурыл чачту Күүлейге, Талду јурттын каа-јаланг улузына айдып јүрер болды.

Керик ол ло бойынча Талдуга ойто бурылбаган. Көп улустың айдыжыла болзо, ол байаа ла јылыткан кой учун бир јылга отур келген, је уурчыларла костюм аайынча бир де колбузы јок болгон. Күүлей оны келер болор деп сакыган, је Керик јеринде айылду-јуртту, совхозто иштеп турган деп угала, эмди ол эјезеп качан да келбес деп билип алды.

1985 ј.

КАЛАШТЫҢ ЈЫДЫ

(К у у ч ы н)

Айкан, кара-күренг чырайлу, он үч јашту уулчак, энезинин јаан болушчызы. Ол јок болзо, энезине күч болор эди. Кайтса да уул. Эр киндиктү. Кижн. «Кийис чөйнлип, керекке једер, кижн чыдап, јонго јозодор» — деп, Айканнын јааназы куучындап отуратан.

Айас, Айканнын энези, јуу тужында сегис-тогус јашту кыс болгон. Је кандый шыраны көрбөди деер. Эң ле јаан, ундылбас неме — ол јуу тужында курсактан коомой. Тилге салар аш јок, тизе јабар кеп келишпес өй болгон. Андый кату јылдар јангыс та Айаска једишкен эмес. Бастыра улуска.

Айастын энези эмди де эзен. Ол эмес болзо, не болотон эди. Орөкөн јаан јашту. Амыралтада. Бу ла Айканды, энези ишке барза, алып отуратан. Чыдаткан кижн ол. Бойы иште ле иште. Айкан онын учун балдарга айдатан: — Менде эки эне. Энем ле онын энези.

Айас јуу өйинде энезиле кожо уйдын фермазында иштеген. Школдо үренип, көп тө класс божотпогон. Төртинчи класска көчөлө, ол ло бойынча үренбеген. Энезине эш болуп, кол-бут болуп, кайдаар да барбаган. Айастын энези, Јаманка, јангыс та уйдын фермазында иштебеген. Јайгы өйлөрдө, чалгылу өлөң дө чаап жүрген. Күски өйлөрдө, о кудај ла де, эң ле јаан иш — ол аш кезип согоры. Бу иш уур да, јаан да. Аш ижи — кижинин жүрүми. Аш јокко — кижинин жүрүми жүрүм бе. Јок. Јүрзе, жүрер ле. Је јуу өйинде фашисттерди аш јок канайып јенет. Јангыс ла окло оморды балбара чабарга күч болгон. Јуучылдарга калаш керек. Чайнам калаш јизе, омор баатыр күчин алынар. Јеринин ажы оморго күч кожор. Кандый да казыр өштү ол тушта күчи чыгып, уйдај берер. Энезинин бу сөстөри Айаска ол тушта чөрчөктин учурына түней болгон.

Ол өйдө Айас энезиле кожо күски јаланга келетен. Мында — јурттың эң ле талдама деген үй улустары. Чалгылу. Ашты чаап, снаптап туратандар.

Бир катап улус амырап отура берерде, Айас энезинин чалгызын алала, аш кезип көрөргө сананган. Је чалгы өлөң чабар чалгыдан чик јок уур. Ого аш, өлөң чилеп, јерге улашпаа јатпазын деп ангылу јазал јазап койгон. Ашты чапса, мажакту салам ол артпак ошкош сайламага чого јада берер. Анайып, јарым кучактан чабылып, јерге чого јадып барадар. Чаап-чаап барала, ойто ло бойы снап буулаар керек. Онын да учун Јаманка кичинек кызы Айасты јамандыра снап бууладып үреткени ол. Айас јарым ла түш шыралаган. Онон ло снапты јакшы буулап темиге берген. Учинчи, төртинчи күнде Айас энезин сакуп, кезилген аш артыкталза, снапты буулаар.

— Сен, балам, мени сакубай, ол чачылган аштын бажынан терип алзан. Снаптагы аштан алган эмес. Јерге түшкен мажакты јууп албай. Сени кем де бурулабас.

Айас анда-мында чачылган арба-башты јаан эмес илгин баштыкка терип туратан. Кескен аш артыкташса, снап буулайтан. Снаптары тың ла јаан эмес. Айастын буулаган снабы деп, улус билип ийетен. Чала чичке. Куры да чичке.

Кызычак энезиле орой энирге јетире кожо болотон. Јангылап келзе, энези уй саар. Курсак кайнадар. Байагы түште Айастын терген арба-бажын эзеле, куурып, талканды чүрче эдип ийген турар. Чайлагылайла, уйкуга јык ла бастыргылап, ойто ло сары таңла туратандар.

— Је сен амыра ла, балам. Тал-түшке де јуук келзең, кем јок. Неге сен бачымдайтан? — деп, Јаманка Айаска айдатан.

Айас тал-түште де келзе, түнөй ле, энирге јетире энезиле кожо. Снап ла снап. Аш, аш, аш.

Јаманка орой күске јетире аш ижинде бололо, онон колхозтын јакылтазы аайынча, уйдын фермазына ишке баратан. Қарын, кышкы ферма јурттан ыраак јок. Айас ол ло фермадан эки јыл јойу базып, школго үренген. Соок күндерде школго барбайтан. Чарчап калбазын деп, энези ийбейтен. Балага не болзын. Фермада ла артып, уйдын таскагын арчып, база ла энезинин јанында селбендейтен. Кийим бар эмес. Эски-саскы јамачыдан там ла калынжып турбай.

— Мен балама кийимди таап бербейим — деп, кол-буттын ортозында энези боронот, казылган терип алып, он беш беристе ыраагында жаткан орустарга экелип, эски-саскыга толуп алатан. Жуу ойинде кемде онду неме бар деер. Карын ол орустар кеден-чекпенди база таап ла ийгилеер. Жаманка бойына да, кызына да анайда таап, жöп, кийинип жүрген.

— Эм мен район жаар канайып үренип баратам? — деп, бежинчи класска көчөлө, Айас энезинен сурап туратан.

— Мен сени күскиде апарып койорым. Уренерин. Мен десе жангыс ла фермада иштеерим. Бир айда бир-эки каптап келип, көрүп турарым дейтен.

Келер күскиде Айас тын оорыган. Соок өдүп, өкпөзинен оорыйла, жангыс ла төрт сөөк боло берген эмей. Энези арай ла санаазын ычкынбаган. Карын, ол ло казылган, боронот алып турган орустардан эн ле таныжы келип, өлөндөрдөн жүзүн-жүүр эмдер белетеп, Айасты эмдегени жакшы.

Кызыкчак ондоно берерде, Жаманка сок жангыс койын ол орус келнге сыйлап берген, Айасты эмдеген учун. Быйан эдип. Жаскыда түшкүн кузуктан жууп, сайын ол ло эмегенге канча кире берген. База ла акту, ачык-жарык жүрөктөн.

— Же, Жаманка, сен не тон өткүрө меге андый неме-лерди экелип жадын? — деп, орус келин кайкаар.

— Э-э, Варвара, жангыс баламнын тынын калган. Меге не де керек жок. Не де карам эмес. Быйаным жетсин сеге — дейтен.

— Жок, туру, Жаманка, — Варвара айдатан, — мен не. Кижидий ле кижн. Сен мени ачындырып жадын... Жангыс койынды меге берип, бойын не болотон?... Жок, меге эмеш ле түк берзен болотон ол. Кой бойынга артсын.

Ол ло Варвара коиды ойто он беш километр жерди өрө жединип, жүк арайдан Жаманкага жетирген эмей.

— Сен мени тарындырып жадын, Варвара — деп, Жаманка не аайлу атыйланган. — Жаман сананып сеге берген эмезим. Не ойто экелген?

— Кару көөркий, Жаманка, — Варвара көзинин жа-жын ычкынган, — бис экүлебис үй улус. Балдарыстын адалары жууда жыгылган. Фашисттерди омор ас кырган деп пе?.. Омор Москвадан ала Киевти ажыра жуулашкан... Жөнү омордын. Оштүннн күчи чыгып жат. Онон

ӧскӧ бистинг улус ол кирези оморды сӱрӱп болбос эди...
А бис мында балдарысты чыдадып жадыс... Кой-эчки
сенин балага керек. Тӱги — кеп-кийим эдерге. Меге тӱк
ирип берзен, мен кызыга жикпе эмезе чамча тӱӱп бе-
рерим. Бот, Жаманка. Меге кичинек ле тӱк берзен. Ол
ло болор. Менин де балага база кӧп неме керек жок.
Женӱ болзо, фашисттерди ле оодо чапсаас, ол тушта кӧп
мал да тударыс. Кийимис те жакшы болор. Эмеш ле
сакы. Ол ӧй келер.

Барваранын ол айтканы чын. Удабай ла жуу токтогон.
Же иштинг жеңилдегени билдирбеген. Ол ло, тӱни-тӱжи
жаламда. Ол ло фермада. Уй-малды саар. Жадынын ару-
лап, курсагын тойдырар керек. Саржу эдип, государство-
го табыштырар. Картошко отургызып, база табышты-
рар керек. Артканыла бойы азыранар. Же андый да бол-
зо, эмди жууга ийетени чек жоголгон. Эмди, айса, улус
бойына кӧп иштеп баштаган. Бойына, бала-барказына.
Бу ла Аястый балдарды чыдадарга. Уредип аларга.
Кийимдеп, эркелеп ӧскӱрерге.

Айас жууныг кату ӧйинде, кичинек те болзо, энезине
болушкан. Кичинек те болзо, ас та болзо. Жаштан ала
ишке ӱренген. Иш десе жеңил болбогон. Шикир ачу эмес,
тус тату болбой жат. Ол ӧй тустый ачу болгон. Жагыс
Жаманка эмес. Жагыс кичинек Айас эмес. Ончо энелер,
ӱзе балдар...

Жылдар жылыжып, ӧдӱп ле жатпай. Айас он беш-он ал-
ты жашка кирген. Чек ле жакшы чечектеген ту-
жы ошкош. Жаактары толо, тегерик чырайлу, кӧстӧри
курч, ӱни жалакай. Онын шаңкызынан уулдар ала кой-
ып, ойноп турар боло берген. «Сен канайып турун?» —
деп, Айас айдала, кӱлӱмзиренип ийер. Оныла беришкен
уул шаңкыны божоткон турар. Кемзине беретен ошкош.
Же кандый да болзо, Айас жаантайын иште: уй саар, сӱт
толгоор, сабаттар жуар. Курсак кайнадар. Онын бош
ӧйи тӱште ле. Бир-эки ле сагат туркунына. Бу ӧйдӧ би-
чик, газет кычырар. Тӱрген ле кычырып болбос. Андый
да болзо, энези оны «кингени кандый коркышту кычы-
рып жадын?» — дейтен. Уӱре-желелер десе «сен бичик-
терди кандый коркышту жип жадын» — деп кайкажар.

— Менин кычырым неме бе ол — Айас омордын
айтканыла жӧпсинбес. — Слерлер не мында. Алган кни-
ге алты-жети конбос, тӱгезе кычыргылап саладаар не.
Менин кычырыш канчийан. Баканын базыдын кӧрӱп,

желижи не сураар деген бирүзи. Менин кычырышта түрген-түкей жорык жок.

— Э-э! — кыстар каткырыжатан. — Сенин санаага ончо ло кычырган бичиктердин учуры артып жат.

Айас, чын, кычырган книгелеринин учурын ологго куучындап берзе, сүрекей уккулайтан.

— Бу книгелерди бис кычырбазыс. Сенен угуп алганыс — дежетен.

— О-о, јилбилү бичик туру не! — деп, Айас јелелеринин кандый бир бичик аайынча куучындаганын угуп, айдатан. — Мен оны сөс јоктон кычыратам.

Көрзөң, Айас ол ло бичикти алган, кычырган, кайкаган турар. Устине кычырып божойло, айдар:

— Слер онын учурын үзезин меге айтпаган турбайаар.

— Бүткүл книгенин учурын төкпөй-чачпай канайып айдар. Эң ле учурлузы керек ине — деп, најылары кайкайтан.

Јиит кыс ол јанынан кайкап ла јүретен. Удабай бойы да анайда кыскарта айдар боло берген.

Бир ле көрүп турар болзо, Айаска он јети-он сегис јаш. Эмди ол бичиктерди ас кычырар боло берди: өй чек жок. Колхоз ишке күч чыдаар улусты бир де отургыспас: бир иштен өскөзине ийер. Ол иш божозо, база бирүзине чыгарар. Анайып Айас бир өйдө, анчада ла јайгыда, уйдын фермазында. Ого коштой өлөң ижи башталза, анда уй саачылардын планын бүдүрерге туружатан. Бичик кычырыш чек јоголгон. Учy-учында чек ундылган.

Сары-күрен күс келзе, фермадан тоолу улусты аш ижине чыгаратан. Ол тоодо Айас. Келиндердин эң кичинеги. Кыстардын ортозында эң јааны. Кижиге баргалак. Је кандый да болзо, ол ончо кыстардан артык иштеер. Ишке чыдамкай. Билгир, эпчил. Көпти эдип билер. Чала-была неме этпес. Чындый ла болзын деп сананар. Ол ло снапты буулаза, көрзө, јаан этире буулап салар. Беш-алты јыл кайразын алза, онын буулаган снаптары арык неме ошкош болгон. Ол тушта бала болгондо... Эмди не, јиит, күчтү. Ого коштой снап буулап турганын көрзө, ары-бери эки-үч ле катап сарбас этсе, јаан снап чөгөдөп отура ла түшкен турар.

— Э-э, бу сен, јиит кижи, үстине кыс. Тонг өткүре албаданба. Киндигин чыкпазын — деп, келиндер канча ла айдатан.

— Алдырбас — деп, Айас айдала, карызыла мандайын арчий соголо, ойто ло снаптарын буулап, тургуза беретен.

Аш кезип турган Калазак деп кижн энчикпейтен:

— Эх ле сени, Айас, уулым чыдап калган болзо, сени ого алып берер эдим. Је ол өткүрө јаш, сен дезе јаан. Эх ле дезен база, бойым өткүрө јаандап калгам. Сен тен эмеш тыштанып иштезен, Айас. Бу косилка машина да сенен сондоп туру ошкош.

— Косилкагар коомой болзо, мен бурулу ба — деп, Айас чала чыт этире айда салатан. — Аттарды јакшы откорор керек. Двойко минип турган уулчакка јакшы камчы берип салар керек. Ол тушта слердинг косилка элик чилеп элес эдип турар эди. А эм не. Кезигер ле.

— Қалак-кокий, айтканаарга алкыш болзын — деп, Калазак айдала, ары ла болор. Јыргаш јыркырай ла берер. Јаан-јаан снаптар болгодый бир кучактан аш јолой јуунак түш ле турар. Айастын јылгыры алдындагызынан артык. Сыр жүгүрүкте.

— Бот мынайда јылгыр јортсоор талдама — деп, Айас бу ла једип келген Калазакка айда салар.

— Баш ла болзын! Сени сыр жүгүрүкле иштезин деп кудај јайаган болбой — Калазак кыйгырып, јаныла өдө конор.

— Энеден анайда бүткемде, канайдар оны! — Айас онын кийнинен кыйгырып айдатан.

Јыргаштын табыжы тыркыраган. Калазактын «Но!» деген үни јангыланган жүр јада ла калар.

Күски күндер турналарын үйдежип, снаптарын чого-чого салдырган турар. Карын јуунын кийнинде аш кезер машиналар көптөгөн. Чалгыла, серпле кезери астаган. Айас серпле ашты јуунын учы јаар база көп лө кескен эмей.

— Эне, чалгы уур. Кижининг күчи чыгар, — Айас күүнзейтен.

Јаманка кызына килей беретен: јаш кижн, үстине кыс болзын, ишке кенеп калардан маат јок.

— Серпле ле кессен, балам — дейтен.

Јаманка Айаска серпле ашты канайда кезерин көргүс бергени ас болгон. Кызы баштапкы ла күн сол колынын төрт сабарын арай ла кес албаган. Карын кичинек ле кыйа соккон. Энези кан-өлөн таап, оны чүрче ле алаканына болчоктой соголо, уужап ийип, онын јулугын сы-

га туткан. Жаңы шырканы ол ло сызылган јулугыла сүртүп, чамчазынын алын эдегин јыртып, оныла танып берген.

— Бу мажакту ашты саламын бир ууштам мынайда тал-ортозынан төмөн тудала, онг колындагы серпти төзине јуук тудуп, мынайда кес. Кенерте, тыгыда. Ол тушта колыга коркымчылу эмес болор. Калак, будынды кезип алдын. Серптин бажы узун, јодоно сайып ийерден маат јок.

Онын ла кийнинде Айас кичеенип, ашты јакшы серптеп кескен эмей. Чалгыла чаап үрензе де, је серпле артык деп, чалгылу улусла тен иштенетен. Эмди, јуунын кийниндеги јылдарда, не. Машиналар көптөгөн. Серптер туранын үстинде. Јабынчынын алдында чала татка бастырган јадар боло берген. Олор там ла там ундылып баратпай.

— Серпти, балам, таштаба. Оны баланнын балазы көрүп жүрер учурлу — деп, Јаманка айдып туратан.

Ойлөр јуу ойинен там ла удап, ичкери баратса, Айаска ол серп там ла кереес болуп тургандый. Серпти ле көрзө, бала ла јиит тужын эске алар. Энезинин түни-түжи иштеген ойлөри алдына тура берер. Аш кескен јаландар көстин алдына кере тартылып, јылып келер. Төрттон-бештег жаңыс јерде чого отурган снаптар кару көрүнөр — ончозы, ончозы алдыга тура түжер.

— Эне — деп, бир катап Айас айткан. — Бу серп торт ло кижининг эн јуук најызы ошкош.

— Ненинг учун? — энези кайкаган.

— Кижининг өткөн жүрүмин, јылдарын эске алындырар.

Айас нени эске алынганын энезине куучындаар ла. Јаманка угуп отурза, кызынын айтканынан онын да жүрүми көрүнүп јадар. Балазы нени де ундыбаган. Јакшы.

— Кижининг эдинген јөөжөзи андый болбой — деп, кызына айдар. — Кажы ла тудунган-кабынган неме андый. Көпти, көпти айдар...

Айас өткөн жүрүмин канча катап эске албады деер. Ол жүрүм јерге түней. Байлык өткөн. Солундар көп. Ол жүрүм Айастын алдына бирде јалан болуп јада түжер, бирде ферма болуп, уйларыла эске кирет. База бирде энези болуп көрүне берер. Качан бирде, Варвара деп орус келин кайдан да јалбырт эдип сагышка кирер.

Варваранын айлына қелзе, јаан көндөй печкеге бы-

жырган калаш берер. Орус улус калашты кўлге кўмўп быжырат эмес. Сковорода дейтен казанга эмезе жалбак темир часка салып, изў печкенин ичине сугала, бери жанынан туй бөктөп койор. Сй өтсө, ол калашты онон чыгарып келзе, кызыл-күрен өгдү болор. Онын жаражын не деп айдар! Варвара, Жаманка ла Аяс жанарга турза, ол ло быжырган калажынан сындырып береле, айдар:

— Же, ас та болзо, алыгар. Кулур ас. Онон өскө көп быжырат эдим. Көп берер эдим. Ас, же кийинде көп болор.

— Бу да бергенеер көп. Слердин биледе улус жок эмес. Беш кижн. А бисте — экў ле. Аяс ла мен.

— Алдырбаас. Экўден төрт болор. — Варвара айдан. Өзөр лө керек. Көп улус једжерин караар. Андый кеп сөс бар. Бис көп улус. Једжерин сананып јадыс.

Жаманка кызыла экў айлына келзе, Варваранын берген калажынан кичинектен ле сындырып алып, чайлагылап туратан. Андый калаш эки-үч чайлашка једетен. Онон ол ло, божогон.

— Сен не анайда калаш быжырбай турган? — деп, Аяс энезинен канча катап сураган.

— Бисте андый орус печке жок.

— Темир печкеге јарабас па? — Аяс артпас.

— Жок. Же бир өйдө орус печке болор. Калашты анайда ла быжыраарыс... Эмди кирпич бар эмес. Оны билзен, балам — энези кызына јартап туратан.

Жаманканын кўлге кўмўп быжырган калажы андый ла јыды јараш эмес. Орустап быжырган калаш көбў. Балбара да тудуп ийерин. Туудына берер. Же алтай калаш чыт ла эдип калган. Кату, ныкта. Бир ле кичинек јип алзан, коно-тўне тойу јүрерин. Узак аштабазын. Курутка тўгей. Быштак та јизен, андый эмей база.

Қалазак, алдында косилкала аш, өлөн кезип, јаантайын атту јүретен кижн, јуунын кийниндеги өйлөрдн эске алып, эм карып каларда, айдып отураар:

— Э-эх ле дезен база, бу ла Аяс ол тушта, јуунын учы јаар, канчийан кижн эди. Бала эмей. Јаш. Јуу токтогон кийнинде канча јыл өткөн соңында алдынан иштеп барган. Энезине јаан болуш. Эмди көрзөөр! Тен же ле деген кижн!

— Э-э, блар, — Жаманка, эмди јаандап калган, саамайлары буурайып баштаган кижн, айдар, — јуу ток-

тогонунаг бери јирме-одус јылдан ажа берген. А слер дезе Айасты кичинек ле деп јүргенеер бе?.. Тен өчөп турган болбойоор, блар.

— Кайдан өчөйт... Чын сөзин айдып турбай — Калазак актанат. — Айла, чын ла, бу кижии јүүлип бараткан ба?

Калазак узун ээк сагалын сыймай тудар. Көстөрин чичкерте сыкыйтар. Јаманканы ширтеер: «Мениле уружып јат болбозын» — деп сананар. Оозын сүүрейтип, канзанын эмискейегин сорор.

— Балдарды көрүп отуруп, артык сөсти не айдарар, — Јаманка Калазактын ичкен-јиген курсагынын артыгын, аяк-калбагын јууп, айдар.

Калазак, чын ла көрүп отурза, Јаманканын чачы буурайып калган. Керек дезе, јажым јеткен деп, ишке де чыкпай турган эмтир. Сананза, Јаманка бу јууктагы кижии бе. Бежен беш јашты ажа конгон. Амыралтада. Одуска јуук пенсия акчалу. Калазактын акказы анан көп. Ол эмеш сүмеленип ийген. Јуу-чакка турушкан, шыркалу кижии, пенсияга чыгар өй једип келедерде, совхозко барып кой кабырган. Кой кабырган кижинин иш-јалы көп. Ого коштой јуудан шыркалу. Јүс јирме салковой пенсия. Калашка, кийимге сөс јок једер. А Јаманканын јүк ле јирме сегис салковой. Јажына ла колхозко бел түзетпей иштеген. Ас пенсия аларын кайдан сананзын. Көпти ле эдер, колхозтын ижи сондобозын, бүтсин деп, арткан колхозчылар чылап, сананып иштеген.

— Сен, Калазак, совхозко иштеген кижии, печке салып берген болзонг — деп, бир ай мынан озо Јаманка айткан.

— Салардан аяабазым, — деп, Калазак чыт берген. — Кирпичин кайда?

— Јок.

— Јок болзо, эм канайып айбыланып отурган?

— Сенде кирпич бар болор деп.

Кирпич ол јылдарда ас болгон. Аймакта эдип турган кирпич ончо улуска кайдан јетсин. Айас фермада иштеп, аймакка да јүрген. Колхозтын јаандарына да айткан: орус печке эдерге кирпич керек.

— Је, саки ла дежетен. — Кирпич ас. Ончо улусты јеткилдеерге кичинек заводтын кўчи јетпей јат. Областан кирпичти база да көп бербей јат. Табынча кирпич кайда барар. Ол тушта бис оны слердин айылдын эжигине экелип төгүп берерис.

Je эки-үч жыл өткөн лө. Не де жок.

Жаманка өчөгөн болор деп, Казалак сананган. Жок, ол өчөбөгөн. Байла, печкеге жаан күүндү болгон. Тегин жерге не айбылазын.

Бир күн келип, Калазак Жаманканын болчок туразында бозом киргенче иштеген. Ол суунын көп чактарга килейте жалап салган чала көк таштарын жууган. Той балкаш тажыган. Оны аттын өтөгине колып туткан. Ол ло суунын тажынан камелек печке салган. Трубазын да таштан эткен.

Уч күннин туркунына Калазак тын ла иштеген. Учунда печкеге от салган. Күстин бир айас күнннде, талтүштин кийнннде, Жаманканын жаман болчок кичинек туразынын трубазынан түдүн кара ыш борлоп чыккан. Журттын улузы чочый бербей: бу тура күйүп туру эмеш пе дешкен. Келер болзо, кайдан — Калазактын таш печкези бир кучак одынды оозына сугуп алала, жалбыш тижиле аайы-бажы жок кепшеп, түндүктөн ыжын чыгара буркурадып турган болтыр.

Ол ло тушта кирпич жок улус Калазакты таш печке эдип берзин деп айбылагылаган. Онын бу баштапкы ла катап таштан эткен печкези болгон.

— Жок, озо баштап Жаманканын печкезин ченеп көрөр — деп, олорго Калазак айткан. — Жакшы болзо, элерим. Ончоорго. Кемге керек. Жаман болзо, этпес.

— Коомой болбо-ос! — улус үн алышкан.

Анайып Калазак бир кезек ойгө улуска таштардан орус печке, камелек печке салып жүрер болды...

Эмди Айас төртөн жаштан чик жок ашкан. Ол кижиге барала, эки балалу болгон. Же жаан тыму оорудан ол эки балазы жада калган. Ондый учуралдан улам өгөөнн тын санааркап жүрүп, тегин де оору киж жана калган. Айас кичинек уулыла, Айканла, артып, өрө өскүлөп чыккан. Айкан да энезиле кожо фермада болгон. Же эмдиги ой энези ле жааназы жүрген ойдий эмес. Чек башка. Бүгүн машиналардын көбизи киж базып ийгедий. Азыйда улус журт ортозыла атту жортотон. Керектерине жүрүп, керек дезе жойу базатан. Атла ыраак керекке жүретен. Кайдан, эмди көрүп отурзан, мотоцикл аттарды солыган. Велосипед кайда. Жүрүм чек өскө.

Айас туразынын эжигинде энези Жаманкала отурды. Энези жип иирет. Айас дезе Айканга меелей түүйт.

Олордын туразынын жаныла өткөн тракты төмөн кы-

зыл өгдү эки комбайн өтти. Колхозто алты комбайн. Косилкалар оңоң көп. Бүгүн ашты комбайн бойы ла кезип, барабандап јат. Бункерлери толып калза, машиналар мантатканча келип, ажын алала, токко экелгилеп јат.

— Кандый јакшы, эне — деп, Айас энезине ајдат. — Эмди јалаңда эки ле кижии иштеерден маат јок.

— Нени ајдарга туруң, Айас? — энези ондободы.

— Азыйда бис канча кижии аш јуунадатан эдис, — Айас ойто ло куучынын баштады. — Он, он беш кижии бир кырада канча күңге иштейтен эдис. Колло чаап, снап буулап. Чалгыла чабар, серпле кезер. Оңоң косилкалар көптөгөн. Эмди дезе комбайндар көптөп, бистинг канча күңге чаап турган кыраны бир-эки ле күңге јуунадып салат.

— А-а, — Јаманка јаңы ондободы. — Андый, андый. Өлбөй жүрзе, кижии нени ле көрүп жүрбей... Эмди не иштебес. Тын ла күч эмес.

Айкан турадан чыгып, айтты:

— Эне, калаш быжып калган болор.

— Акыр, эмеш јатсын — энези унчукты.

Уулчак ойто тура јаар кире берди.

— А күй калбас па? — Јаманка киришти. — Айкан бышканын сезип турган не ол. Тегин јерге айтпас эмей. Көрөринде ле кичинек. Биле-ер.

Айас түүп отурган меелейин энезинин јанына салала, тура јаар кирди. Калаш тапту ла быжып калтыр. Јыды туранын ичине толо бергендий болды. Јараш јыт.

Айас калаштарды печкенин јанына јөлдөй тургузала, аңылу бөслө оморды јаап койды. Ойто турадан чыкты.

Омордын азыйгы кичине-ек болчок туразы эмди там ла бадалып бараткандый. Оны омор озо баштап, јаңы турага көчсө, бу ла јанында мылча эдерге сананган. Је айылдаштары айткан болгон:

— Слер оны таскак эдип алаар. Бисте мылча бар. Ого до јунунып алып јатпай.

Ол ло бойынча, качан јаңы турага кирерде, Айас эски туранын јаман полын кодороло, таскак эдип алган. Уйы ла эки-үч койлары төрөзө, бозуны ла кураандарды ого сугар болды. Јылу, эптү.

Колхоз эки кыптан туралар тударда, Јаманкага, онын ижин, жүрүмин эске алып, балазы Айас, энезинин јолыла барып, јакшы иштеген учун, јадарга бу тураны берген.

Ичи жарык, элбек, ару. Төриндеги кыпта Айас ла Айкан. Бериги, эжиктеги кыпта, — Жаманка.

Жаңгы туранын печкези эмди кайдан таштан салынатан. Бүгүңги печкелер — ончозы кирпичтен. Ол печкелерди эмди тиштери жок Калазак салбай жат. Ыскө улус. Же омордын кезиктери Калазактан да үренгендери бар. Бу печкеге калашты Айас, алдындагызына көрө, көптөн быжырып жат. Калашты канайда ачыдарын ол ло орус Варварадан сурап үренген. Жаңыс та Айас эмес, журттын бастыра келиндери калаш быжырып барганы база солун. Каа-жаа ла улус калашты алтайлап быжырып турбай. Көп сабазы карган улус. Же Жаманка андый калашты эм не быжырзын. Кызы Айас бар да. Ого талкан ла бар болзо, жакшы. Талканду чай ичип алза, ого неден де артык.

— Жаана, радио чаптык эдип турган болзо, алып койоор — деп, Айкан энирде уйуктаар алдында айдатан.

Жаманка радионы угуп ла жадала, жык-мык ла, терен уйкуга соктырып, уйуктап калар. Радио, улуска чаптык этпес деген чилеп, бойы токтоп калган турар. Түннинг он эки сагады турганда. Не токтобос. Же жүрүм токтомы жок. Одоу ле жат, барып ла жат. Учы-кыйузы жок. Улустын үйези үйеден үйеге улалып, ичкери сунуп ла жат. Башкы үйе нени жакшы эткен, келеткен экинчи, үчинчи үйелер жакшызын алып, ичкери ле үскедейт. Токтомы жок.

Айканга база ла эки-үч жаш кожулган. Чыдап ла жат. Жаан улус карып ла жат.

Алдында колхозтор аш салатан. Улус үлежетен. Бу мындый жан база ла табынча жоголып турганын Жаманка сезип турды. Же кемге де айтпайт. Ой андый ба, айса улустан камаанду ба. Оны жаанак эм тургуза, чырмайып сананза да, билбейт.

— Э-э, эне, азийгы аш сал турган жерде эмди малга зеленка деп аш салып жат. Ол аш бышкалакта кезип, кургадып, обоолоп салат. Аш салары чек астап барады — деп, Айас энезине бу ла күндерде айткан.

— А бистер аш жок эм канайып жадаарыс? — карганак кайкаган. Керек дезе тарына да берген аайлу.

— Эмди биске калашты аймактан тартып экелери көптөп жат. Жаңыс жерде быжырып, журттар сайын тартып баштаган. Белен калаш. Карын жакшы эмес пе, эне?

Жаманка Аяастын бу сөстөрине неме айтпады. Түгүн ирип, төмөн лө көрүп алган отурды. Та нени сананат

болбогой. Байла, жаңы айткан сөстөрдин чынын-төгүнин.

— Улус эмди теерменге кулур тарттырбас болбогой. Айдарда мынан ары колхозто аш та салары астайтан эмтир — деп, Жаманка кызына айдып отурды.

— Айттым не, эне. Аш салган кыраларда эмди зеленка өскүрип жат. Же аш түнөй ле болбой кайдаар барар бу. Бистинг колхозто жок болзо, өскө жерде база жок боло берер деп пе.

— Же онызы андый ла — энези унчукты. Бистинг колхоз бойы аш салбаза, өскө жерден беленинче алатан неме кайдаг келетен... О дезег база.

Жаманка ўшкүреле, тыгыда үнденди:

— Айкан!.. Кай, меге соок суу сузуп экел бер, балам!

Айкан жаан шаајын кружкага соок суу экелди. Жаанызы эки-үч тынышла сууны ичип ийди.

— Эне-ем, жаанам кандый коркыш суузаган! — Айкан кайкады. — Оног база жөдүлдеерге турган не.

— Же болор, Айкан! — Энези кизирт этти. — Канайып барадын? Тонг өткүре.

— Бу суу ичип ийгенинен база табыш чыгар ба? — Айканнын жаанызына Айастын сөстөри жарабады ошкош. — Же, балам, апарып, аягыңды жууп сал.

Айкан тура жаар сурт этти. Уулчак энези канайып-канайып келишпес кату сөс айтканда, унчукпайтан. Чала кезедүлү кижиге эмесе неме керектебези бе? Эм тургуза жарт эмес. Же түнөй ле эрмек ого жарабаганы жарт. «Сөс блаашпас учурлу сен» — деп, энези канча кире жакыйтап эди. Онын учун ол бу да учуралда унчукпайды. Көзиге карарып, кылчас эделе, анда ачыныштын кезедүлү оды жалтырт эт калды. Же ол ок өйдө ол от жап эткендий билдирлү болды.

Айканнын бир үренип алганы — ол кире курчыдып билери. Ол ло Калазакка жаанызы кире курчыдып берзин деп айбыланар болгон. Онызы мойношпойтон. Эртен экел бер дезе, эртезинде киреени тудунганча Айкан келер.

— Кем сени ийди? — Калазак өнөтийин сураар.

— Жаанам.

— А сен бойың курчыдып билбезинг бе?

— Жок... Бисте эгү де, мистерди жыгар керектү темир де жок.

— Же алдырбас. Локтон жаан неме жок, — Калазак кокырлап, киреени колына алып, келтей көзиге сыкыйтып,

шыгалап көрөр. — Э-э, чек мокорып калтыр не. Же алдырбас... Сен энегнин жаңыс жаан уулы, эмди киреени эшти курчыдып билер керек.

— Кем де үрөтпөөн де — Айкан актанган эмей.

— Бот бүгүн мен киреени курчытсам, жазап көрүп ал. Ол үрениш болор. Билдин бе?

— Билдим, блар.

— Билген болзон, бир аяк чай ичип ал. Билбеен болзон, эки аяк чай ичеринг.

Калазак агаш жаан чара аякка толо чай уруп берген. Айкан кайкаган: бу өрөкөн, байла, айлына кирген улуска мындый жаан аякка чай уруп турган болор деп.

Айкан ичкен ле ичкен. А Калазакта не болзын, уулчак жаар кылчас эдип көр лө сал турбай. Жетинчи класста үренип турган бала тон ло неме ондобой турган деп пе. Айкан да көзининг учыла оны көрүп, сезип, билип ийген. Же ачынар неме жок. Одын жар деген эмес. Чай ич дегени коомой болот по?

Калазак үч аяк чай ичкенче, Айкан чаразын жаңы ла түгезе ичкен. Аягын ичкери сунуп, Айкан каткырган:

— Жаман кардым арай жарылбады.

— Түгезе ичип жыгылбаганын жакшы. Эр болотон эмитринг. Бодолгоны бодоп билетен эмитринг.

— Кандый? — деп, Айкан ондобой калган.

Калазак каткырала, энчейип, жаңырткытын алдынан темир салып турган боро өгдү кайырачагын чыгара тарткан.

— Же, мен үч аяк чай ичкенче, сен бир ле аяк чайга той калган. Онөтийин араай ичкенг.

— Жаан аякка урган чайаар слердин ичкен үч аяк чайаарга турар. Орды жаңыс — Айкан өрө туруп, айткан.

— Жакшы, жакшы, Айкан.

— Нези мында жакшы?

— Чайды билип ичкенинг, — Калазак эжик жаар басып, уулчакты кычырган. — Тышкары бараак.

Олор экү жадыктын үстине отургылап алган. Калазак озо баштап киреенинг мистерин олуй-солуй жыккан. Канайда, канча кире жыгарымды чокым көрүп отур. Эрмек сураба деп жакыганы кайкамчылу. Айканнын ондогонула болзо, ол улай ла жартаар, көргүзөр учурлу. А Калазак дезе жаңыс ла көр деген.

— Киреенинг мистерин ончозын сүрекей тең эдип жы-

болбогой. Байла, жань айткан сөстөрдиг чынын-төгүүнн.

— Улус эмди теерменге кулур тарттырбас болбогой. Айдарда мынан ары колхозто аш та салары астайтан эмтир — деп, Жаманка кызына айдып отурды.

— Айттым не, эне. Аш салган кыраларда эмди зеленка өскүрип жат. Же аш түңей ле болбой кайдаар барар бу. Бистинг колхозто жок болзо, өскө жерде база жок боло берер деп пе.

— Же онызы андый ла — энези унчукты. Бистинг колхоз бойы аш салбаза, өскө жерден беленинче алатан неме кайдан келетен... О дезен база.

Жаманка үшкүреле, тыгыда үнденди:

— Айкан!.. Кай, меге соок суу сузуп экел бер, балам!

Айкан жаан шаадын кружкага соок суу экелди. Жааназы эки-үч тынышла сууны ичип ийди.

— Эне-ем, жаанам кандый коркыш суузаган! — Айкан кайкады. — Онон база жөдүлдөөрге турган не.

— Же болор, Айкан! — Энези кизирт этти. — Канайып барадын? Тон өткүрө.

— Бу суу ичип ийгенинен база табыш чыгар ба? — Айканнын жааназына Айастын сөстөри жарабады ошкош. — Же, балам, апарып, айагыңды жууп сал.

Айкан тура жаар сурт этти. Уулчак энези канайып-канайып келишпес катуу сөс айтканда, унчукпайтан. Чала кезедүлү кижини бе эмесе неме керектебези бе? Эм тургуза жарт эмес. Же түңей ле эрмек ого жарабаганы жарт. «Сөс блаашпас учурлу сен» — деп, энези канча кире жакыйтап эди. Онын учун ол бу да учуралда унчукпайды. Көзүн карарып, кылчас эделе, анда ачыныштын кезедүлү оды жалтырт эт калды. Же ол ок өйдө ол от жап эткендий билдирлү болды.

Айканнын бир үренип алганы — ол кире курчыдып билери. Ол ло Калазакка жааназы кире курчыдып берзин деп айбыланар болгон. Онызы мойношпойтон. Эртең экел бер дезе, эртезинде киреени тудунганча Айкан келер.

— Кем сени ийди? — Калазак өнөтийин сураар.

— Жаанам.

— А сен бойун курчыдып билбезинг бе?

— Жок... Бисте эгү де, мистердин жыгар керектү темир де жок.

— Же алдырбас. Жоктон жаан неме жок, — Калазак кокырлап, киреени колына алып, келтей көзүн сыкыйтып,

шыгалап көрөр. — Э-э, чек мокорып калтыр не. Же алдырбас... Сен энеңниң жаңыс жаан уулы, эмди киреени эшти курчыдып билер керек.

— Кем де үретпеең де — Айкан актанган эмей.

— Бот бүгүн мен киреени курчытсам, жазап көрүп ал. Ол үрениш болор. Билдин бе?

— Билдим, блар.

— Билген болзонг, бир аяк чай ичип ал. Билбеен болзонг, эки аяк чай ичеринг.

Калазак агаш жаан чара аякка толо чай уруп берген. Айкан кайкаган: бу өрөкөн, байла, айлына кирген улуска мындый жаан аякка чай уруп турган болор деп.

Айкан ичкен ле ичкен. А Калазакта не болзын, уулчак жаар кылчас эдип көр лө сал турбай. Жетинчи класс-та үренип турган бала тон ло неме ондобой турган деп пе. Айкан да көзиниң учыла оны көрүп, сезип, билип ийген. Же ачынар неме жок. Одын жар деген эмес. Чай ич дегени коомой болот по?

Калазак үч аяк чай ичкенче, Айкан чаразын жаңы ла түгезе ичкен. Аягын ичкери сунуп, Айкан каткырган:

— Жаман кардым арай жарылбады.

— Түгезе ичип жыгылбаганын жакшы. Эр болотон эмитринг. Бодолгоны бодоп билетен эмитринг.

— Қандый? — деп, Айкан ондобой калган.

Калазак каткырала, энчейип, жаңыртыктың алдынан темир салып турган боро өңдү кайырчагын чыгара тарткан.

— Же, мен үч аяк чай ичкенче, сен бир ле аяк чайга той калган. Онөтийин араай ичкен.

— Жаан аякка урган чайаар слердин ичкен үч аяк чайаарга турар. Орды жаңыс — Айкан өрө туруп, айткан.

— Жакшы, жакшы, Айкан.

— Нези мында жакшы?

— Чайды билип ичкениң, — Калазак эжик жаар басып, уулчакты кычырган. — Тышкары бараак.

Олор экү жадыктың ўстине отургылап алган. Калазак озо баштап киреениң мистерин олуй-солуй жыккан. Қанайда, канча кире жыгарымды чокым көрүп отур. Эрмек сураба деп жакыганы кайкамчылу. Айканның ондогоныла болзо, ол улай ла жартаар, көргүзер учурлу. А Калазак дезе жаңыс ла көр деген.

— Киреениң мистерин ончозын сўрекей тең эдип жы-

гар керек. Бир ле мис арткандарынан чыгара тартылза, одын киреелезе, ол мис чаптык эдер.

Мынайда Қалазак киреенин ончо мистери жыгылган соондо айткан. Же мистерин эгүле эгеп курчыдарда, озо баштап Айканга оморды көргүзип, кажызын ла канайда эгеерин айткан, көргүскен. Экинчи янын курчыткан, лаптап айткан.

— Билдин бе, Айкан? — деп, Қалазак сураган.

— Билгем — уулчак каруун жандырган.

— Айдарда, артык айдарым жок. Билерге бир сөс, билбеске мун сөс — деп, жажы жаандаган өрөкөн айткан.

Өйлөр өдүп ле жат. Токтомы жоктон. Кандый да өйдин туркунына Айкан киреени бойы да курчыдарга үренип алган. Малтаны, бычакты чардаштап, мистерин от калаптый эдип алар. Онын да учун жааназы Жаманка кезик аразында арбанып отурап:

— Бу сен кайттын, балам? Мистү-оосту немени тегин јерге не тог өткүре курчыдар. Жаман. Керектү ле тушта курчыдар керек.

Оног ло бери жааназынын бу айтканын эске алып, Айкан бычак, малтаны курчытпас болгон. Уулчак керек дезе энезинен де адылыш јиген.

— Кайткан сен, Айкан? Бу одын јар турган колунды не мынайда тыг курчыткан? Оны собот өнөтийин анайда моко чыгарып јат не.

Чын да, ол одын јаргыш малтаны Айкан чардаштаганын энези озо баштап билбеген ошкош. Бир күн јарылбаган болчокты јарар деп, бар јок күчиле талайып келип, тал-ортозына экелип саларда, малта болчокко бадала кире берген. Ме, Ајас сапты өрө такы, төмөн такы — кыймык јок!

— Бу кайткан!? — Ајас кайкап, арбанган. Јарчага алып, чырмайып келип, онын сабына соккон ло соккон, кодорылзын деп. Малтаны јүк ле арайдаг кодорып алып көрзө, мизи курч турган. Тегин јерге не курчыткан? Ајас энезинен сураган:

— Эне, бу одын јаргыш малтаны Айканга слер курчыттырган болбойоор?

— Јок — деп, Жаманка јангыс сөслө каруу берген.

Айкан школдон ло келерде, энези оны сурак јокко малта, бычак курчыдып турун деп арбаган.

— Онын ордына ол киреени курчыт — деген.

— Же балага незин тыг арбан јадын?! — деп, уулчак-

ка онын жааназы Жаманка болужып, кизирт эткен. — Жарабас, Айкан эмди айылдын ээзиле түнөй... Ол этпезе, биске кем оны жазап берер?

Айас ол бойынча уулына неме айтпай барган. Чын да, Айкан ончозын эдип билзе, озор киресини тудунып алып, Калазакка да, өскө дө улуска барбас эди. Эмди Айкан бойы билер. Энези улус айбылап, айылдар керип баспас. Байла, кезикте ойинен өдө беретени бар. Ол ло одын жарар уур, моко малтаны тегин јерге курчытканы јолду. Јаан улустын айтканыла бодолгон ло, тегин јерге мистү-оосту немени курчытпас. Кижиге уулабас. Мизин озо бербес, сабын озо берер. Оны Айкан јакшы билип алган. Энезинин сананып тапкан ээжизи эмес. Ол јебрен өбөкөлөрдөң бери улалып келген. Уйеден уйеге. Баладан балага.

Айкан бооро ло јаскыда эки чалгыны таптап салган. Онын бажында база адылыш. Өлөң јангы ла чыгып келерде, чалгыны кем таптап, курчыдып турган. Байаа ла Айканның энчикпези.

Башкы јыл, былтыр күскери јайда улус бойына өлөң чабарда, Айас уулын јангыс та өлөң чабарга эмес, је анайда ок чалгы да таптаарга үредип салган. Бу иште ончозы түс-мүс база болбогон.

— Сен, балам, төңөзөктөрдү көрүп чапсан — деп, энези ого канча ла айдатан.

— Өлөңнин ортозында немени кижү кайдан көрөтөн — Айкан айдар. — Канча ла катап кичесенгем. Көрүнбей турганда... А слер оны кайдан көрүп ийип турганар, эне?

Айас уулына төңөзөктөрдү чалгынын сыртыла танып алатанын јартайтан. Айасты алдына тургузала, өлөңди чаап ийеле, чалгыны кайра апарза, онын сырты ойто чаап келетен јерди канайда тийип баратанын көргүзетен.

— Билдим — дейтен.

Энези уулын кийининен ајыктап турар. Анайда-анайда үрене берген. Је түнөй ле, Айкан кезикте чичке төңөзөктөрдү кезе чаап ийген турар. Јаандарына чалгы кептелзе, оны араайынан кайра ушта тартып алар.

Чалгы тапташка канайда үренген дезе, ол ло энези таптаза, Айкан јанына отурала, көрөр лө көрөр. Керектү өйдө чалгынын сабын да тудуп берер. Эмезе бажын, төбөзин.

— Мениң чалгымнын мизи ташка тийген. Энтерилип

калган — деп, Айкан энезине келер. Энези кайрула чалгынын мизин түзедип, кайрап берер. Кезикте төжиге салып, уулы түзедип, ол жерди жамандыра таптап алатан.

Быттыр энези өнөтийин бир чалгы апарган. Айканды таптазын деп. Тал-түште ажанала, Айас жакыган:

— Ол эски чалгыны таптап кой. Артык болбос. Кем-кем бу күндерде болужадым дезе, белең болзын.

Айкан сүүнгенине тойо ажанбай да, төжини агашка кадай соккон ло жерде, масканы алып, чакылдада таптай берген. Энези, тууразында өлөң чаап, уулынын табыжын угуп, бир жанынан сүүнип турды. Керде-марда үрөп салза чалгыны, бойы билзин: эски. Уренгени артык эмей. Бирүзүн үреген. Экинчизиле база андый болзын. Учунчизинде түней ле үренип алар.

Айас үч прокос жол чыгарганча, уулы чакылдаган ла чакылдаган. Учунда колы талымжырап, күчи чек чыккан ошкош: такылдаш тың ла эмес.

Энези келзе, уулынын чырмайып туруп таптаган чалгызы чек койбойып калтыр. Айканның кебери бүрүңкүйленип калгандый. Айас чалгыны көрөлө, уулынын чырайы бузулып калганын сезеле, айткан:

— Алдырба-ас. Уренип аларын. Кижини үренбеедйи онын нези күч? Керек болзо, андый чалгыны база таап албай.

Энезинин бу сөстөрине Айканның өкпөзи түже бергендй билдирген. Уулчак бодогон: энези тың адылар болор деп. Же куйун-салкынду адылыш болбоды. Карын ого кандый да ижениш кошкон.

Ол жыл корон соокту кыш өдүп, жажыл торко өлөңин жайган жай келерде, Айкан база ла өлөң чапкан. Азийда, кичине-ек болордо, энези ле жааназы өлөң чапса, күүн жеткенче ол ойноп жүретен. Көбөлөктөр сүрүжип ле, жалаңдардан апсандар, шыркырап аккан кара суудан жанык курт ла балбакпаштар тудуп ла. Аштай берзе, жүгүрип келип, борбок талдың көлөткөзінде салып койгон курсактан жип алатан. Ойто ло жүзүн чечектү жалаң жаар, чамчазынын эдеги жайылып, жүгүретен. Эмди кайдан, чыдап калган кижиге, андый жүгүриш жоголгон. Ойноор күүни де келбес. Жылдың ла өлөң чаап турган жалаңына жааназы келбей барган. Азийда оны ла кожо эш болуп энези келип турган болзо, эмди дезе, өлөң чабарга, энезиле уулы келет.

Айкан өлөң жуурын сүүбес. Коркышту чаптыксынар.

Је болчоктоп салган өлөңди жаңыс јерге айруушла чогул, бугулдаарын јакшызынар. Јаңыс ла Ајас эмеш кестенетен: өлөңди тонг өткүре јаан айрууштап турганы кўчи жаңы кирип турган балага арай јаман болор. Уур иш кижини кенедип те салбай. «Астан айрууштазан мыны» — деп канча катап айтканын уулы кайдан уксын. «Кем јо-ок» — деп каруузын берер.

Бир кўн тал-тўште Ајкан энезине айткан:

— Эне, темир айрууш садып алар керек.

— А не?.. агаш айрууш јаман ба?

— Јок, — деп уулы унчуккан. — Агаш айрууш ончо-зы сынып барат.

— А сен бойың эдип аларың ба? Мен сананзам, бил-гирин бар.

— Көрөр керек.

Онон энелү-уулду экү аркага кирип, агаш айруушка јарагадый кайың бедрегендер. Үч айрууш болгодый үч айры башту кайыңдар кезип алгандар.

— О-о, бу мынан јакшы айрууштар чыгар, — деп, Қалазак көрөлө, сўйнген. — Сен көргүр де, билгир де болуп калган турбайың. Бот, Ајас, көрдин бе?.. Бисти солыјтан улус јок деп тегин јерге комыдап јадыс. А бу кем? Бу солыбас па?.. Солыыр...

Онон бери өй өдө лө бербейсин. Онын турар аргазы бар эмес. Бойының өдөтөн кеми бар. Кижининг де јү-рүми-салымы андый. Оның кеми, өдүми кижиле, өйлө колбулу. Анайып, Ајкан чыдап ла келетти. Оның чы-дап келеткениле энезининг карып баратканы иле. Јаана-зы Јаманка чек ле айылдан чыкпай барган. Карын Ај-кан бары озор экүге јаан арга. Ончо ло иште: айылдан да, колхозтон до камаанду иште Ајкан јогынан озор-го неме болбой турбай. Ол ло, не де болзо, кўскиде олон тартып экелер дезе. Ајас канай-канай трактор сурап ал-за, Ајкан ары-бери јүгүрип, эки-үч јитти айбылап ий-ген турар. Улус табыла ла бербей. Бойы кожо барар. Өлөңди јаан улусла тенг айрууштаар. Эки алаканына түкүрип ийеле, јаан өлөң айрууштап келзе, өрө көдүрип алып чыгар:

— Меер! — деп кыйгырып ийер.

— Бого ло сал! — трактордың абразының үстинде өлөң алып, јайа салып турган кижи кыйгырап

Ајкан озо баштап агаш айруушка торт эптепейтен. Өлөң айрууштаза, түже берер ле, артып калар ла. Оның

да учун темир айрууш керек деп энезине айдып жүрөтени ол эмей. Же эмди темири көптөй берерде, ол агажын алып, өлөң айрууштаар боло берген. Ого эптежетен ле неме болгон турбай деп, ол сананып жүрөр болгон.

Көп тө өйлөр өтпөгөн ошкош эди. Колхозтын жүрүмин алза, кубулта база бар. Айкан ла оны сеспей жүрген, же энези Айас ла жааназы Жаманка жакшы билетен эмтир. Олордын айтканынча эбиреде көрзөң, чын, кубулта болуп ла калган турар.

— Э-э, бу колхоз өскөн сайын аш салбай барган. Шалтаны сени, — деп, Жаманка комыдап отурар болды. — Эм ашты кайдан алып, талканды эдип жип отуратан? Оймонноң бо? Эмди анда да аш салбай турган болбой? — деп, бүдөр-бүтпес айдар.

— Кайдан эне, эмди бастыра кыраларда малга өлөң өскүрип жат. Зеленка. — Айас жартап чыгар. — Ончо колхозтор эмди мал ижине көчкөн. Жер ижин аstatкан. Государствого эмди аш табыштырбас. Эт, түк, сүт — олор ончозы ого керек.

— А ашты жем салар? — жаанак кайкаар.

— Ашты? — Айас база ла жартаарга ченежер. — Оны, эне, крайда, Украинада салып жат. Казахстанда. Өскөдө элбек-элбек жерлерде. Ол жерлерде жалаңдар сүрекей элбек, жаан. Анда да ашты салып жат та салып жат. Жакшы бүдүп жат.

Жаманка отуруп, отуруп, сураар:

— Ол жерлерде мал тутпай жат па?

— Не керек? Тудуп жат. — Айас база ла жартаар. — Анда да мал азырап, ороонго эт, түк, сүт табыштырып жат... Жер элбек, эне. Жер... Бистин бу жерлер канчийан жерлер? Жалаңдары кичинек.

— Кичинек жалаңдардан алдында аш канайда бүткен? — Жаманка кайкап чыгар. — Ол тен төгүн неме не, улустар!

Мындый эрмек үзүлип калатан. Кем де нени де айтпайтан.

— Колхозтын аш салар кыралары өлөң-чөпкө бастырган жадат, — деп, Жаманка, үшкүрип ийеле, көксинде ачулу туйук санаазын чыгара айдат. — Эм ашты кайдан алар? Талкан эш эдип, кижинени жийтен?

— Слер өткүрө ле тың комыдабагар, эне, — Айас бүдүмчилеп баштады. — Жүрүм андый. Аш табыла бербей.

Ол жаста, качан Жаманка талкан, көчө, жарма кере-

гинде айдып турарда, Айас картошко салып турган огородынын жарымына уулыла экү аш чачкан.

— Бу не керек? — Айкан кайкаган.

— Жаананга талкан керек ине, балам — деп, Айас айткан.

Келер күсте огородко чачкан аш жаман бүтпеди. Буудайдын мажагы кере карыш та эмес болзо, же кем жок. Тирү. Чарактары жаан. Корсок-корсок. Саламы узун. Күннинг чогына кижининг көстөри кылбыга бергедий. Алтындалып тургандый.

Айас жаңыс та энезине талкан, көчө болзын деп амадаган эмес. Ол бойынын жаш тужын эске алып, ол өйдөги ишти уулына көргүзөргө база кичеенген эмей.

Качан аш быжарда, Айас туранын жабынтызынын алдында бир өйдө серп салып койгонын эске алган. Ол тын ла татабаган болор керек. Жаантайын кургак жерде жатканда. Каа-жаа туранын үстине чыкканда, Айас оны көрүп салатан: татаган ба, сабы чирип жаткан ба деп. Же ол ло бойы жадар.

— Балам, сен, анда серп бар эди, оны таап экелзен — деп, бир күн Айас уулына айтты.

— Ол не керек? — деп, уулы удур сурады.

— Аш кезер керек — энези унчукты.

Жаманка да сертес эдип калды: ундылып калган не. Оны эске аларда, жүреги чым эде берди. Ол ло серпле канча кире аш кезип, сноп буулабады эмеш. «Айас канча кире иштеген. Ол эмдигече мында, бисле кожо турбай» — деп, карганак сананды.

Айкан эски туразынын жабынтызынын алдынан курч мистү серпти таап экелген турды.

— Мыныла ашты канайып кезип турган неме бу? — кайкап турды. — Мынайып па?

Уулчак серпле, талайып келип, картошколу чеденнин толыгында өскөн чалканды чаап турды. Чалкан жап ла эдип калат.

Энези каткырала, айтты:

— Анайда ашты канайда кезетен?

Анайып Айас Айканды чедендеги өскөн ашты серпле кезип, снапты канайда буулаарына үрөтти. Бир тутамнан сол колло ашты жууй тутуп, оң колдогы серпле онын төзине жуук кезе согор керек. Анайда-анайда кезилген аш кучак кирезине жетсе, оны аштын бойынан ла эткен курла буулап, чөңчөйтө отургызар керек.

Баштапкы снапты энези бойы кескен. Экинчизин — Айкан. Эки катап уулчак сол колынын карызын арай ла болзо, серпле кеспеген. Энези канча ла катап жакыза, Айкан ундып ийген турар.

Ол күн энелү-уулду көп лө кеспеген. Төрт снап болор. Кескен жерде каа-жаа буудайдын түшкен мажагын энези жууп алды. «Бир де болчок аш жерде тегин ле калбас учурлу» — деп, кече жакыган. Айкан да кичеенген: жагыс та мажак жерге түшпезин деп. Көрзө, алала, снаптын бажына салып койор. Энези чилеп.

Баштапкы күнде онын онг колы сүрекей чылаган. Сол колынын сабарлары аштын кату саанактарынан база ачып турды.

Экинчи, үчинчи күнде Айкан ашты жакшы серптеер болды.

— Сенен де коомой эмес туру не — деп, жааназы куучындап отурды. Ол сенектин текпижине отуруп алып, ончозын көрүп отурган болгон.

— Онон оны саламынан канайда айрырыс? — Айкан энчикпей турды.

— Токпоктоп албай — энези каруу жандырды.

— Канайып? — уулчактын соныркажы тын.

— Же канайып?.. Жаан жайудан жайала, снапты ого салып, бажын токпоктоп, оодып баштагайыс.

— Барабан бар болзо, — Айкан амадады.

— О-о, — энези күлүмзиренди. — Барабанга ол бир беш-алты ла чайнам болор. Саламы же бир бугул болзо, болор.

— Ажы көп болор бо? — Айкан энчикпеди.

— Онызын онон көргөй — Айас уулына айтты.

Ашты ончозын серптеген кийинде, Айкан снапты тоолоп көрзө, тогус болды. Ол оморды жайу жайып, капшай ла оодор күүни келип турды. Энези жөп болзо, эмди де баштагадый. Күн жакшы. Эмеш эзин бар. Аштын саганагын, мекийин тен ол ло тарыйын учуртып ийер. «Эзин ас болзо, сыгырып турза, ол тыгып келбей» — деп, уулчак ичинде сананды.

Күстин бир жакшы күнинин тал-түжинде, качан Айкан школдон келерде, энези айтты:

— Мен колхозтон березен жайу алгам. Аш оодорыс.

Айкан энчикпей барды. Капшай ла капшай. Энези тын ла бачымдап турганы жок. Ол жайуны уулына чыгартырып алала, жай деди. Айканда не болзын, жайып ла ий-

бей. Јаан березен эмтир. Айас канча-канча снап экеле-
ле, баштарын бириктире салып, айтты:

— Бот мынайда бутла тепсеп, аштын бажын оодор
керек. Снаптын курын эм тургуза чечпес.

— Качан чечер? — Айкан сурады.

— Је, оноң. Озо баштап ончозы оодылзын. Оноң ја-
зала көрөр, оодылбаган мажак бары билдире бербей.

— А-а — деп, уулчак айткан сости жаңы ондоды
ошкош.

Айас снаптарды јайунын үстине тажыйт. Айкан дезе
кирза сопогына килебей, снаптардын баштарын тепсеп
ле турды. Кезикте ол чурап чыгып, эки бутты тен тўжў-
рет, кезикте сыңар буттап тебет. Снапты энезинин айт-
канынча, аңдандырып алат. Эң ле учында курын чечет.
Кайдаң мажак артатан, андый тепсешке.

— Улус озо до тушта ашты мынай иштеп турбай —
јааназы көрўп отурала, айтты.

— Бичиктерде ба-ар, — Айкан унчукты.

— А јакшы туру не — деп, јаанак айдала, оноң ары
унчукпады.

Эзин согуп ла турды. Айас саганакту оодылган ашты
сабатка уруп, өрө көдүреле, эместен јайуга төгөт. Са-
ганак, јенгил неме, аштаң айрылып, туура ла барат.
Кызыл буудай ап-ару. Тирў.

Орой энирде Айас ла Айкан бир таардан эмеш ажы-
ра буудай арулап алганына сўрекей сўўнгилеген.

— Бу ла кўндерде бир таар кирезин теермендеп алар
керек. Ас ургуны артсын. Талкан эдип, јип турарга —
деп, јааназы айтты. — Теермени иштеп турган беди?

— Эйс, эм тургуза иштеп јат. Өскө колхозтордон ке-
лип, улус ажын теермендеп турбай база, — Айас энези-
не куучындап отурды.

Бир кўн Айкан буудайды кулурладып алала, јанып
келерде, энези ол ло тарыйын калаш ачиткан. Эңирде,
школдон јанарда, столдын үстинде калаш јатты. Јыды-
нын јаражы эжикти ачарда ла билдирди. Капшай ла
јиир кўн келбей.

— Јаңы кулурдан ба?! — деп, Айкан, бичиктў сум-
казын диваннын үсти јаар мергедеп, сурады.

— Эйе — деп, энези јаныс ла сөслө каруу берди. Ол
уулынын кўчин жаңы көргөндий болды. Байа эртен ту-
ра айылдаштын абралу адыла кулур тартып экелген.

Бойы ла, алдынан. Энези болушпаган. Таарды көдүрерде, күчтүзи билдирген. Энези чала коркый берген: уур таар көдүрүп, бели-эжи чыга бербезин деп. Же ол коркыжы жоголып калды. Уул чыдаган. Күчи, болужы иле.

Бу өйдө жааназы — Жаманка та нени сананып отуры болбогой. Онын үргү баскан кирбиктери бой-бойыла туджып калгандый. Же олор ажыра онын көстөри жарт көрүп жат: Айкан калашты соныркап жип отуры. Энези оны аңарат. Балазы ла балазынын балазы онын алдында. Бу ырыс деп айдар керек. Керек десе оного до артык. Же ол до кире көрүп жүргени жакшы. Огородтын жарымына аш чачып, аш өскүрүп, эмди оны кулурладып алганы жаман ба! Талкан да бар. Бу ончозы Айастын ла Айканнын күчи, сүмези, ижи.

— Кандый жакшы, тату калаш, эне! — деп, Айкан сүүнди. — Садунын калажы мындый болзо! Солун да, тату да.

— Кем жок, балам! — жаанак үнденди. — Сеге андый калаш эм улай ла болор... Жи ле. Жи ле.

Ол Калазак керегинде сананды. Өрөкөн бу ла жуукта жыгылган. Эмди эр жажына ойгонбос уйкуда. Же онын жакшызын бу ла Айкан ундыбас. Неге-неге үрөткени, — кандый да үредүдөн артык. Аш өскүргени, оны серпле кескени, жайуга снапты жайып алып оотконы — ол качан да ундылбас. Жажына. Кеп сөстий болор. Керектезе, бойына да аш салар. Жаңыс ла керектү болзын. Ол тушта билер кижиге, керектү болгондо, кандый да буудак чаптык этпес. Калаштын жыдын, кереезин билип, онын амтанын бийик баалап турганда, ол качан да кыра ижине күүнзек болор. Ашка күүнзек болгоны неден де агару, ак-чек.

Анайда сананып, Жаманка столдо кызынын согононын бажындый сок жаңыс уулын аяктап отурды. Аяс ого жаңыс ла аш кезер чалгыны көргүзүп болбос: эмди андый чалгынын жазалын кем этсин. Билер улус жок. Билери этпес те. Керектү болуп турган эмес.

Күннинг чогы астап ла баратты. Бийик туулардын көлөткөзи өзөктин ичине там ла толуп келеткендий билдирет. Эмди орой күс. Күн кайдан жылу тийзин. Ол күннен күнге кыскарып ла жат. Кыскарган сайын соок эмештен билдирлү тыңыйт. Онызы бу ла Айканнын да билдирип турбай. Жуукта ла уулчак школго жаңыс ла

пиджаку барып турган. Эмди кўски тонду. Кий ле кий деп энези кичеегени жакшы. Онон өскө кайдан, ол ло, жука кийинип жүрүп, соокко алдырып, онон жөдүлдөөр ле жөдүлдөөр. Тамагы оорыыры кайда. Ангина деп. Же карын Айкан, энезинин сөзүн кезикте чала укпайтан кайракан, быжыл сөстөн чыкпай турганына баш болзын.

— Же, нени сананып отуруң, балам? — деп, бир күн Айкан көзнөк өткүрө нени де көрүп, санааркап отуларда, энези сурады: «Кыжыктай бердин эмеш пе?»

— Жок — деп, Айкан жаңы ондонып айтты. — А, жайгы ойди эске алдым. Өлөн чабар тужын... Өскөзүн де.

— Башталган кыш удаар деп пе?.. Эки-үч ле айдын бажында жас, жай баштала бербей — деп, Жаманка жымжак үниле Айканга эрке айтты. — Кунукпа.

Жаанак бойы да кунукка киргендий отурат. Көп таңкылаар, онтоор. Жут, шуурган болордын алдында чек онтоштон өскө неме жок. Айас уулына жартап салган: жаанга жажына колхозко иштеп, колы-будына сарсу түшкен. Жут-жулакай күндерде озор сыстажып, үйе-сөөгү кадалыжып тура берер деп.

— Жок, эне, мен чек өскө неме сананып калтырым.

— Жажыт эмес болзо, айтсан, балам — деп, Айас уулынан соныркап сурады.

Айкан, онынчы классты божотсо, кайдаар үренип баратанын шүүп отурган эмтир. Андый санааны энезине сестирбеске сананган. Же жаан улус та кайдан сезип ийетен. Онын учун ого энезине айдарга келишти:

— Онынчыны божотсом, неге үренип баратам?.. Кече класста ол жанынан куучын болгон. Кезик балдар ол ло тарыйын неге күүнзеп турганын айдып бергендер.

— А сен айтпадың ба? — энези жилбиркеди.

— Неме ле айтпаган эдим.

Айылдын ичи тымый берди. Бу жанынан ончозы санана бергендий болды. Жаманканын маңдайында чырыштары бирде биригип, бирде эки жара баргылайт. Ол столдын жанында отурган Айканды көрзө, чырыштар бириге согот, сан төмөн, такта жаар аярза, чырыштар өрөтөмөн түжет. Суйуй берет.

Көзнөктүн ары жанында ранетканын сабактары тын соккон салкынга кезикте серпиле согулып турат. Чеденнин жанында энезиле кожо турган торбок, бажын салактадып, кунукка түшкендий. Байла, соокко алдырып, кыштын күп эдер карын сезип турган болбой.

Баштапкы снапты энези бойы кескен. Экинчизин — Айкан. Эки катап уулчак сол колынын карызын арай ла болзо, серпле кеспеген. Энези канча ла катап жакыза, Айкан ундып ийген турар.

Ол кун энелу-уулду коп ло кеспеген. Торт снап болор. Кескен jerде каа-жаа буудайдын тушкен мажагын энези жууп алды. «Бир де болчок аш jerде тегин ле калбас учурлу» — деп, кече жакыган. Айкан да кичеенген: жаныс та мажак jerге тушпезин деп. Корзо, алаала, снаптын бажына салып койор. Энези чилеп.

Баштапкы кунде онын он колы сурекей чылаган. Сол колынын сабарлары аштын кату саанактарынан база ачып турды.

Экинчи, учинчи кунде Айкан ашты жакшы серптеер болды.

— Сенен де коомой эмес туру не — деп, жааназы куучындап отурды. Ол сенектин текпигине отурып алып, ончозын коруп отурган болгон.

— Онон оны саламынан канайда айрырыс? — Айкан энчикпей турды.

— Токпоктоп албай — энези каруу жандырды.

— Канайып? — уулчактын соныркажы тын.

— Же канайып?.. Жаан жайудан жайала, снапты ого салып, бажын токтоп, оодып баштагайыс.

— Барабан бар болзо, — Айкан амадады.

— О-о, — энези кулумзиренди. — Барабанга ол бир беш-алты ла чайнам болор. Саламы же бир бугул болзо, болор.

— Ажы коп болор бо? — Айкан энчикпеди.

— Онызын онон коргой — Аяс уулына айтты.

Ашты ончозын серптеген кийинде, Айкан снапты тоолоп корзо, тогус болды. Ол олорды жайу жайып, капшай ла оодор кууни келип турды. Энези жоп болзо, эмди де баштагадый. Кун жакшы. Эмеш эзин бар. Аштын саганагын, мекийин тен ол ло тарыйын учуртып ийер. «Эзин ас болзо, сыгырып турза, ол тыгып келбей» — деп, уулчак ичинде сананды.

Кустин бир жакшы кунининг тал-тужинде, качан Айкан школдон келерде, энези айтты:

— Мен колхозтон березен жайу алгам. Аш оодорыс.

Айкан энчикпей барды. Капшай ла капшай. Энези тын ла бачымдап турганы жок. Ол жайуны уулына чыгартырып алаала, жай деди. Айканда не болзын, жайып ла ий-

бей. Жаан березен эмитир. Айас канча-канча снап экеле-
ле, баштарын бириктире салып, айтты:

— Бот мынайда бутла тепсеп, аштын бажын оодор керек. Снаптын курын эм тургуза чечпес.

— Качан чечер? — Айкан сурады.

— Же, оноң. Озо баштап ончозы оодылзын. Оноң жа-
зала көрөр, оодылбаган мажак бары билдире бербей.

— А-а — деп, уулчак айткан сости жаңы ондоды ошкош.

Айас снаптарды жайунын үстине тажыйт. Айкан десе кирза сопогына килебей, снаптардын баштарын тепсеп ле турды. Кезикте ол чурап чыгып, эки бутты тен тўжўрет, кезикте сыңар буттап тебет. Снапты энезинин айтканынча, андандырып алат. Эң ле учында курын чечет. Кайдан мажак артатан, андый тепсешке.

— Улус озо до тушта ашты мынай иштеп турбай — жааназы көрүп отурала, айтты.

— Бичиктерде ба-ар, — Айкан унчукты.

— А жакшы туру не — деп, жаанак айдала, оноң ары унчукпады.

Эзин согуп ла турды. Айас саганакту оодылган ашты сабатка уруп, өрө көдүреле, эмештен жайуга төгөт. Саганак, жеңил неме, аштан айрылып, туура ла барат. Кызыл буудай ап-ару. Тирүү.

Орой эңирде Айас ла Айкан бир таардан эмеш ажыра буудай арулап алганына сүрекей сүүнгилеген.

— Бу ла күндерде бир таар кирезин теермендеп алар керек. Ас ургуны артсын. Талкан эдип, жип турарга — деп, жааназы айтты. — Теермени иштеп турган беди?

— Эйе, эм тургуза иштеп жат. Оскө колхозтордон келип, улус ажын теермендеп турбай база, — Айас энезине куучындап отурды.

Бир күн Айкан буудайды кулурладып алала, жаңып келерде, энези ол ло тарыйын калаш ачиткан. Эңирде, школдон жанарда, столдын үстинде калаш жатты. Жыдынын жаражы эжикти ачарда ла билдирди. Капшай ла жиир күүн келбей.

— Жаңы кулурдан ба?! — деп, Айкан, бичиктү сумказын диваннын үсти жаар мергедеп, сурады.

— Эйе — деп, энези жаңыс ла сөслө каруу берди. Ол уулынын күчин жаңы көргөндий болды. Байа эртен тура айылдаштын абралу адыла кулур тартып экелген.

Бойы ла, алдынан. Энези болушпаган. Таарды көдүрерде, күчтүзи билдирген. Энези чала коркый берген: уур таар көдүрүп, бели-эжи чыга бербезин деп. Же ол коркыжы жоголып калды. Уул чыдаган. Күчи, болужу иле.

Бу өйдө жааназы — Жаманка та нени сананып отуру болбогой. Онын үргү баскан кирбиктери бой-бойыла тудужып калгандый. Же олор ажыра онын көстөри жарт көрүп жат: Айкан калашты соныркап жип отуру. Энези оны ајарат. Балазы ла балазынын балазы онын алдында. Бу ырыс деп айдар керек. Керек дезе онон до артык. Же ол до кире көрүп жүргени жакшы. Огородтын жарымызына аш чачып, аш өскүрүп, эмди оны кулурладып алганы жаман ба! Талкан да бар. Бу ончозы Айастын ла Айканнын күчи, сүмези, ижи.

— Кандый жакшы, тату калаш, эне! — деп, Айкан сүүнди. — Садунын калажы мындый болзо! Солун да, тату да.

— Кем жок, балам! — жаанак үнденди. — Сеге андый калаш эм улай ла болор... Жи ле. Жи ле.

Ол Калазак керегинде сананды. Өрөкөн бу ла жуукта жыгылган. Эмди эр жажына ойгонбос уйкуда. Же онын жакшызын бу ла Айкан ундыбас. Неге-неге үреткени, — кандый да үредүден артык. Аш өскүргени, оны серпле кескени, жайуга снапты жайып алып оотконы — ол качан да ундылбас. Жажына. Кеп сөстий болор. Керектезе, бойына да аш салар. Жагыс ла керектү болзын. Ол тушта билер кижиге, керектү болгондо, кандый да буудак чаптык этпес. Калаштын жыдын, кереезин билип, онын амтанын бийик баалап турганда, ол качан да кыра ижине күүнзек болор. Ашка күүнзек болгоны неден де агару, ак-чек.

Анайда сананып, Жаманка столдо кызынын согононын бажындый сок жагыс уулын ајыктап отурды. Айас ого жагыс ла аш кезер чалгыны көргүзүп болбос: эмди андый чалгынын жазалын кем этсин. Билер улус жок. Билери этпес те. Керектү болуп турган эмес.

Күннинг чогы астап ла баратты. Бийик туулардыг көлөткөзи өзөктин ичине там ла толуп келеткендий билдирет. Эмди орой күс. Күн кайдан жылу тийзин. Ол күннен күнге кыскарып ла жат. Кыскарган сайын соок эместен билдирлү тыгыйт. Онызы бу ла Айканнан да билдирип турбай. Жуукта ла уулчак школго жагыс ла

пиджакту барып турган. Эмди кўски тонду. Кий ле кий деп энези кичеегени жакшы. Онон өскө кайдан, ол ло, жука кийинип жүрүп, соокко алдырып, онон жөдүлдөөр ле жөдүлдөөр. Тамагы оорыыры кайда. Ангина деп. Же карын Айкан, энезинин сөзин кезикте чала укпайтан кайракан, быжыл сөстөн чыкпай турганына баш болзын.

— Же, нени сананып отуруң, балам? — деп, бир күн Айкан көзнөк өткүрө нени де көрүп, санааркап отуларда, энези сурады: «Кыжыктай бердин эмеш пе?»

— Жок — деп, Айкан жаңы оңдонып айтты. — А, жайгы ойди эске алдым. Олөн чабар тужын... Өскөзин де.

— Башталган кыш удаар деп пе?.. Эки-үч ле айдын бажында жас, жай баштала бербей — деп, Жаманка жымжак үниле Айканга эрке айтты. — Кунукпа.

Жаанак бойы да кунукка киргендий отурат. Көп таңкылаар, онтоор. Жут, шуурган болордын алдында чек онтоштон өскө неме жок. Айас уулына жартап салган: жаанан жажына колхозко иштеп, колы-будына сарсу түшкен. Жут-жулакай күндерде олор сыстажып, үйе-сөөгү кадалыжып тура берер деп.

— Жок, эне, мен чек өскө неме сананып калтырым.

— Жажыт эмес болзо, айтсан, балам — деп, Айас уулынан соныркап сурады.

Айкан, онынчы классты божотсо, кайдаар үренип баратанын шүүп отурган эмтир. Андый санааны энезине сестирбеске сананган. Же жаан улус та кайдан сезип ийетен. Онын учун ого энезине айдарга келишти:

— Онынчыны божотсом, неге үренип баратам?.. Кече класста ол жанынан куучын болгон. Кезик балдар ол ло тарыйын неге күүнзеп турганын айдып бергендер.

— А сен айтпадың ба? — энези жилбиркеди.

— Неме ле айтпаган эдим.

Айылдын ичи тымый берди. Бу жанынан ончозы санана бергендий болды. Жаманканын мандайында чырыштары бирде биригип, бирде эки жара баргылайт. Ол столдын жанында отурган Аиканды көрзө, чырыштар бириге согот, сан төмөн, такта жаар аярза, чырыштар өрө-төмөн түжет. Суйуй берет.

Көзнөктүн ары жанында ранетканын сабактары тын соккон салкынга кезикте серпиле согулып турат. Чеденнин жанында энезиле кожо турган торбок, бажын салактадып, кунукка түшкендий. Байла, соокко алдырып, кыштын күп эдер карын сезип турган болбой.

Айкан чеденде сөксөйгөн обооны көрүп, келер жайда өлөң ижи бастыра онын мойнына түжөрүн сананды. Энези жүк ле жуурында туружардан маат жок. Кол-буды сарсулу кижиге эмди неге күчү жедер. «Жок, менин кайдаар да үренип барар аргам токтоп калзын — деп ичинде сананды. — Мен жүрө берзем, бу ла чеденде уйды, торбокты, төрт-беш койды кем көрөр? Жаңыс энемнин күчү жетпес. Колхозко артып, мында ла иштеп жүрөм, менин аргам айыл ижинде жаан болор».

Жаманка орынына кыйын жада берди. Эңирги үргү онын кирбиктерин бириктирип туру ошкош. Көстөри жашкыйактып калтыр. Карган турган да. Жаш тушта андый беди? Жок. Онын көстөри эңирде чыккан чолмондый болгон. Кабактары учуп турган карлагаштын канаттарына түнөй. Жүзүндө чырыштар жок. Же чырыштар жаңыс та мандайды кечире кыралай согулган эмес. Олор бастыра жүстө. Колдо, мойында, жеткеде. Ойдин көп өткөни ол. Андый ок ой энезинин жүрүмүндө база ла өдүп жат. Айканга десе жаңы жаңы ла башталганы билдирет. Көстин алдына көрүнө берген жүрүм оны санандырып ийгени ойгузу болды. Санаага түжүрдү. Бу киреге жүргени тегиндү калбаган: энеңди, жаананды санан дегендей. Онын колынан серпий согуп, санаа сеге кирген бе, күч кожулган ба деп сураганына бодолду. «Кирген, кожулган» — деп, Айкан ичинде каруу жандырып, энези жаар быйанду көрди.

Айкан — энезинин, жааназынын бүдүмчилү тайагы. Жаңы тийген күни. Түннин айындай, жылдызындай. Ол — олордын керектерин улалтар кижиге. Журттын ээзи. Жүрүмүнүн ээзи.

Бу мынайда Жаманка да, Айас та сананган. Айкан да, бойынын учурын билип, олорды ээчий бойынын кирезинче база сананган. Баштапкы сананыш — баштапкы жаан алтам. Эмди токтому жок жүрүм жүрөри арткан. Андаазын анда кудай билзин...

Айкан эртен тура туруп келзе, кар жаап салтыр. Кажыктаң ажыра. Тышкары чыгарда, таманнын алдында кар кыярай берди. Агаштарды көрзөң, жаңы карла жабынып, агару ла улуркак, ол ок ойдө эркеден эрке немедий билдирет. Куштардын үни угулбайт. Көгүстө апару немедий. Бир де кара санаа жокко түнөй. Анда да ап-апагаш кар бар немедий билдирет. Кей ап-ару.

Айкан чеденде турган уйды ла торбокты көрди. Олор-

дын сыртында кар бар эмтир. Уйдын мүүзин көрүп, санаага киргени табышкак болды: «Мөкөн кайынга кар жукпас» — деп.

Ол эжиктеги карды кўреерге турала, сананды: жок, анайда ла жатсын. Карды эмеш тактай басса жакшы, турага балкаш, тобрак таманла кожо келбес болор.

— Кар калын жаап салтыр ба? — энези сурады. Тышкары чыгарга, тонын кийип турды.

— Жетире — деп, Айкан айтты.

— Ол чай ажа бербезин — деп, уулына айдала, Айас тышкары чыкты.

— Э-э, кыштын бойы једип келтир не! — деп, эжикти жаап, ол тыгыда айтты. Айканнан да артык сўўнген болгодый.

Айкан кайнаган чайды чыгарып, тустап, сўттеп ийди. Бўгўн школго эрте барар керек. Олордын классы дежурный.

Сумкаларына бичиктердин керектўзин сугуп алып, энезинин уруп берген чайын тойо ичип алып, школго барарга мендеди.

— Канча урок болотон?

— Алты — деп, Айкан унчукты.

— Школдон божозон, калаш садып экел — деп, энези айдала, ого акча берди.

Уулчак јўре берерде, Јаманка чайлап, унчукты:

— Айкан бар да, бу айылдын ичи табышту, жакшы немедий. Јўре берерде, тура ээн немедий.

Кызы унчукпады. Чала тарына јўрўп, токтоп калды. Айас ого не, бала эмес пе? Онон өкпөзи өчўп, сананды: «Бу мен база жаш боло бергем бе?.. Тен энезеп. Карый бергенин билинбес. Чын да, Айкан ўйде болзо, айылдын ичи толо немедий. Ол јўре берзе, не де јетпей турган неме ошкош...

Јаманка да, Айас та јолды өрө ајыктагылап отурды. Удабас ла школдон Айкан келер. Чай, курсак белең. Энези ле јааназы оны сакуп јат. Ол удабас ла келер.

Бойы ла, алдынан. Энези болушпаган. Таарды көдүрерде, күчтүзи билдирген. Энези чала коркый берген: уур таар көдүрүп, бели-эжи чыга бербезин деп. Же ол коркыжы жоголып калды. Уул чыдаган. Күчи, болужы иле.

Бу өйдө жааназы — Жаманка та нени сананып отуры болбогой. Онын үргү баскан кирбиктери бой-бойыла тудужып калгандый. Же олор ажыра онын көстөри жарт көрүп жат: Айкан калашты соныркап жип отуры. Энези оны ајарат. Балазы ла балазынын балазы онын алдында. Бу ырыс деп айдар керек. Керек дезе оноң до артык. Же ол до кире көрүп жүргени јакшы. Огородтын јарымызына аш чачып, аш өскүрүп, эмди оны кулурладып алганы јаман ба! Талкан да бар. Бу ончозы Айастын ла Айканнын күчи, сүмези, ижи.

— Кандый јакшы, тату калаш, эне! — деп, Айкан сүүнди. — Садунын калажы мындый болзо! Солун да, тату да.

— Кем јок, балам! — јаанак үнденди. — Сеге андый калаш эм улай ла болор... Ји ле. Ји ле.

Ол Қалазак керегинде сананды. Орөкөн бу ла јуукта јыгылган. Эмди эр јажына ойгонбос уйкуда. Же онын јакшызын бу ла Айкан ундыбас. Неге-неге үреткени, — кандый да үредүден артык. Аш өскүргени, оны серпле кескени, јайуга снапты јайып алып оотконы — ол качан да ундылбас. Јажына. Кеп сөстий болор. Керектезе, бойына да аш салар. Јаңыс ла керектү болзын. Ол тушта билер кижиге, керектү болгондо, кандый да буу-дак чаптык этпес. Қалаштын јыдын, кереезип билип, онын амтанын бийик баалап турганда, ол качан да кыра ижине күүнзек болор. Ашка күүнзек болгоны неден де агару, ак-чек.

Анайда сананып, Жаманка столдо кызынын согононын бажындый сок јаңыс уулын ајыктап отурды. Айас ого јаңыс ла аш кезер чалгыны көргүзип болбос: эмди андый чалгынын јазалын кем этсин. Билер улус јок. Билери этпес те. Керектү болуп турган эмес.

Күннинг чогы астап ла баратты. Бийик туулардын көлөткөзи өзөктің ичине там ла толуп келеткендий билдирет. Эмди орой күс. Күн кайдан јылу тийзин. Ол күннен күнге кыскарып ла јат. Кыскарган сайын соок эмештен билдирлү тыңыйт. Онызы бу ла Айканнан да билдирип турбай. Јуукта ла уулчак школго јаңыс ла

пиджаку барып турган. Эмди кўски тонду. Кий ле кий деп энези кичеегени жакшы. Онон өскө кайдан, ол ло, жука кийинип жүрүп, соокко алдырып, онон жөдүлдөөр ле жөдүлдөөр. Тамагы оорыыры кайда. Ангина деп. Же карын Айкан, энезинин сөзин кезикте чала укпайтан кайракан, быжыл сөстөнг чыкпай турганына баш болзын.

— Же, нени сананып отурың, балам? — деп, бир күн Айкан көзнөк өткүрө нени де көрүп, санааркап отуларда, энези сурады: «Кыжыктай бердин эмеш пе?»

— Жок — деп, Айкан жаңы ондонып айтты. — А, жайгы өйдү эске алдым. Олөң чабар тужын... Өскөзин де.

— Башталган кыш удаар деп пе?.. Эки-үч ле айдың бажында жас, жай баштала бербей — деп, Жаманка жымжак үниле Айканга эрке айтты. — Кунукпа.

Жаанак бойы да кунукка киргендий отурат. Көп таңкылаар, онтоор. Жут, шуурган болордың алдында чек онтоштон өскө неме жок. Айас уулына жартап салган: жаанан жажына колхозко иштеп, колы-будына сарсу түшкен. Жут-жулакай күндөрдө олар сыстайып, үйө-сөөгү кадалыжып тура берер деп.

— Жок, эне, мен чек өскө неме сананып калтырым.

— Жажыт эмес болзо, айтсан, балам — деп, Айас уулынан соныркап сурады.

Айкан, онынчы классты божотсо, кайдаар үренип баратанын шүүп отурган эмтир. Андый санааны энезине сестирбеске сананган. Же жаан улус та кайдан сезип ийетен. Онын учун ого энезине айдарга келишти:

— Онынчыны божотсом, неге үренип баратам?.. Кече класста ол жанынан куучын болгон. Кезик балдар ол тарыйын неге күүнзеп турганын айдып бергендер.

— А сен айтпадың ба? — энези жылбиркеди.

— Неме ле айтпаган эдим.

Айылдың ичи тымый берди. Бу жанынан ончозы санана бергендий болды. Жаманканын маңдайында чырыштары бирде биригип, бирде эки жара баргылайт. Ол столдың жанында отурган Айкаңды көрзө, чырыштар бириге согот, сан төмөн, такта жаар аярза, чырыштар өрө-төмөн түжет. Суйуй берет.

Көзнөктүн ары жанында ранетканын сабактары тын соккон салкынга кезикте серпиле согулып турат. Чеденин жанында энезиле кожо турган торбок, бажын салактадып, кунукка түшкендий. Байла, соокко алдырып, кыштын күп эдер карын сезип турган болбой.

Айкан чеденде сөксөйгөн обооны көрүп, келер жайда өлгөн ижи бастыра онын мойнына түжериң сананды. Энези жүк ле жуурында туружардан маат жок. Кол-буды сарсулу кижиге эмди неге күчү жедер. «Жок, менин кайдаар да үренип барар аргам токтоп калзын — деп ичинде сананды. — Мен жүре берзем, бу ла чеденде уйды, торбокты, төрт-беш койды кем көрөр? Жаңыс энемниң күчү жетпес. Колхозко артып, мында ла иштеп жүрзем, менин аргам айыл ижинде жаан болор».

Жаманка орынына кыйын жада берди. Эңирги үргү онын кирбиктерин бириктирип туру ошкош. Көстөри жашкыйактып калтыр. Карган турган да. Жаш тушта андый беди? Жок. Онын көстөри эңирде чыккан чолмондый болгон. Кабактары учуп турган карлагаштын канаттарына түңей. Жүзинде чырыштар жок. Же чырыштар жаңыс та мандайды кечире кыралай согулган эмес. Олор бастыра жүсте. Колдо, мойында, житкеде. Ойдин көп өткөни ол. Андый ок ой энезинин жүрүмүндө база ла өдүп жат. Айканга десе жаңы жаңы ла башталганы билдирет. Көстин алдына көрүңө берген жүрүм оны санандырып ийгени ойгузу болды. Санаага түжүрдү. Бу киреге жүргени тегиндү калбаган: энеңди, жаананды санан дегендй. Онын колынан серпий согуп, санаа сего кирген бе, күч кожулган ба деп сураганына бодолду. «Кирген, кожулган» — деп, Айкан ичинде каруу жандырып, энеси жаар быйанду көрди.

Айкан — энезинин, жааназынын бүдүмчилү тайагы. Жаңы тийген күни. Түнниң айындый, жылдызындый. Ол — олордын керектерин улалтар кижиге. Журттын ээзи. Жүрүмниң ээзи.

Бу мынайда Жаманка да, Аяс та сананган. Айкан да, бойынын учурын билип, олорды ээчий бойынын кирезинче база сананган. Баштапкы сананыш — баштапкы жаан алтам. Эмди токтомы жок жүрүм жүрери арткан. Андаазын анда кудай билзин...

Айкан эртен тура туруп келзе, кар жаап салтыр. Кажыктан ажыра. Тышкары чыгарда, таманның алдында кар кыжырай берди. Агаштарды көрзөн, жаңы карла жабынып, агару ла улуркак, ол ок өйдө эркеден эрке немедий билдирет. Куштардын үни угулбайт. Көгүсте апару немедий. Бир де кара санаа жокко түңей. Анда да ап-апагаш кар бар немедий билдирет. Кей ап-ару.

Айкан чеденде турган уйды ла торбокты көрди. Олор-

дын сыртында кар бар эмтир. Уйдын мўўзин көрүп, санаага киргени табышкак болды: «Мөкөн кайынга кар жукпас» — деп.

Ол эжиктеги карды күреерге турала, сананды: жок, анайда ла жатсын. Карды эмеш тактай басса жакшы, турага балкаш, тобрак таманла кожо келбес болор.

— Кар калын жаап салтыр ба? — энези сурады. Тышкары чыгарга, тонын кийип турды.

— Жетире — деп, Айкан айтты.

— Ол чай ажа бербезин — деп, уулына айдала, Айас тышкары чыкты.

— Э-э, кыштын бойы жедип келтир не! — деп, эжикти жаап, ол тыныда айтты. Айканнан да артык сүүнген болгодый.

Айкан кайнаган чайды чыгарып, тустап, сүттеп ийди. Бүгүн школго эрте барар керек. Олордын классы дежурный.

Сумкаларына бичиктердин керектүзүн сугуп алып, энезинин уруп берген чайын тойо ичип алып, школго барарга мендеди.

— Канча урок болотон?

— Алты — деп, Айкан унчукты.

— Школдон божозон, калаш садып экел — деп, энези айдала, ого акча берди.

Уулчак жүре берерде, Жаманка чайлап, унчукты:

— Айкан бар да, бу айылдын ичи табышту, жакшы немедий. Жүре берерде, тура ээн немедий.

Кызы унчукпады. Чала тарына жүрүп, токтоп калды. Айас ого не, бала эмес пе? Онон өкпөзи өчүп, сананды: «Бу мен база жаш боло бергем бе?.. Тен энезеп. Карый бергенин билинбес. Чын да, Айкан үйде болзо, айылдын ичи толо немедий. Ол жүре берзе, не де жетпей турган неме ошкош...

Жаманка да, Айас та жолды өрө айкагылап отурды. Удабас ла школдон Айкан келер. Чай, курсак белең. Энези ле жааназы оны сакып жат. Ол удабас ла келер.

КАЙТЫС ЛА МЫЙТЫС

(Озогы жүрүмнөн)

I

Бу керек Алтайда революциядан озо болгон. Селбер чачту абыс Кайтыс тоолу балдар бичикке үредип, ижи учун олордын ада-энелеринен акча, эт, сүт, түк алатан. Локтуларды там түреде тоноп турганы кемге жаразын.

Ол тушта журтта чечен тилдү Мыйтыс деп бир жиит кижиге бар болгон. Улуска ачык-жарык санаалу, киленкей учун Кайтыс абыс оны чек көрбөйтөн. «Кудайы жок көк тенек неме» — деп жамандап, коптоп жүрөтөн. Андый да болзо, улус Мыйтыстын адаанын алатан. Онын учун олор бир катап абысты эмеш ченеп көрөр дежи, церквеге келип, Кайтыстан сурадылар.

— Кайтыс адай, бис кемге бажырып жадыс? Слерге бе, кудайга ба?

— Кудайга, кудайга, менин балдарым — деп, үй кижинин тарабай божодо салган желбер чачынды чачту абыс айтты.

— А кудай кайда? — деп, улус шуу эдишти.

Кайтыс абыс бу мындын сан башка суракты кемнен де укпаган. Баштап ла угала, эмеш манзаарып турала, айтты:

— О, бу туру! Бис ого бажырып жадыс. Абыс кудайдын сүрин көргүзип, эки-үч катап крестенип, бажырынып ийди.

Улус бой-бойына көрүжип, онон абыска айдышты:

— Кудайдын бойын көргүс, адай.

— Кудай бойы мында жок. Ол бийикте. Же онын сүркебери бу. Бис ого бүдүп, ого бажырып жадыс. Мен онын элчизи.

— Жок, биске кудайдын бойы керек. Бис ого бажырамыс. Слерге бажырбазыс. Жок, жок! А бу турган сүр өлгөн кижинин. Кудайдын эмес. Ол бисти төгүндөбөс учурлу. Мында бойы болор керек.

— Балдар, мен кудайдын элчизи. Ол слерди меге бажырзын деп сураган. — Кайтыс улусты база ла бүүмчиледи.

— Ол керегинде слердин колоордо кере бичик бар ба? — деп, Мыйтыс улустын ортозынан өрө туруп, сурады.

Абыстын бүүджинен кижн коркор: көстөри кандалала, чачы семтес эделе, эриндери тыркырап, чукулданды:

— Сенен эрмек сураган кижн жок. Унчукпай отур анда! Неге сырай билеркеп турун!.. Чынынча айтса, онын кере бичиги бу.

Абыс жаан калын бичик көргүсти.

Улус база ла бой-бойына көрүшти.

— А кудайга жетире ыраак па? — деп, кем де куучын-та киришти.

Абыс ол ло тарыйын каруузын берерге аланзый берди ошкош. Желбер чачтын алдында жажынып калган житкезин тырманала, унчукты:

— А сен, Мыйтыс, не деп сананып жадын?

— Каруун береринен күчсинип, кайра сурак берип турун ба? — деп, Мыйтыс күлүмзиренип айтты. — Күүк, желечи, турна деген куштар күскиде тенгериге көдүрилип учала, жүк ле жаскыда келип турганда, ого жетире ыраак болгоны жарт.

Церквенин ичинде улустын каткызы кенете бир уунда жүс серенке жыжа тарткандый жызырай берди.

Кайтыс абыстын жүзи кып-кызыл бололо, сагалы самтас, желбер чачы желбес эдип, тижин быжырт этире чайнанып ийди. Ачынып, нени айтсын. Ол ло жерине, кадаган казык чылап, сырайып калган турды.

— Былтыр слер церкпеге кутук (колодец) кастырганыгар. Же тенгеринин ыраак-жуугын билбейеер. Айса, жердин калыгын, онын түбин билереер? — деп, крестке түшкен эр кижн абыстан сурады.

Церквенин ичинде табыш кенете, не де болбогон чылап, жок болуп калды.

— Кутук орозын мен каспадым. Же билерим: жердин түби бар. Түп жок неме жок. Ончо неменин учы-түби бар.

Абыс та чын айткан, та мекелеп ийген, — улус билбей турды. Же абыстын эки көзи отло күйе бергендий аайыбажы жок атыйланып, сурак берген кресттү кижиге колын уулап, казыр үниле кыйгырды:

— Сени көрмөс алзын! Сен кудайдын балазы эмес!

— Эй-эй!.. Крестке түшкен кижини ачындырбас. Ол керегинде кудай сеге жакыбаган... Бот жердинг түби бар ба, оны биске айдып берзег, Кайтыс — деп, төртөн жашка жеткен эр кижн сурады.

Кайтыс бир кезекке унчукпай турала, үнин жабызадып, айтты:

— Кудай мени сурактын каруузын жандырзын деп жайабаган.

Жаргак тон шылырт эткен кийнинде, байаа ла Мыйтыс отурган жеринен тура жүгүрди:

— Серкпенин кутугын мен казышкам. Абыс Кайтыс колына күрек те тутпаган, кайла да албаган. Керек де-зе онын жанына да жууктабаган. Жердинг түби жок. Каскан терең ороның түбинде суу бар. Суунын алды база ла жер. Жок, жердинг түби жок.

Улустын каткызы, чоґо отурган жеринен учуп чыккан боро куштардын табыжынды, жир эде берди.

Улусла узак куучындажып, каткыга түшкенин абыс жанг ондоп, церкпенин эжиги жаар басты.

— Э-э, адабыс, а тенгеринин түби бар ба? — деп, жуулгандардан кем де экинчи катап сураганы абыска жарабады ошкош.

— Тенери ле тенери! Кудай ла кудай! Менин чаптыгыма тийип жадыгар! Ол туку Мыйтыстан сурагар... Ол билер, — деп, абыс, сагалы борбос-бурбас эдип чуулданды.

— Мыйтыс бистинг абыс эмес, адай. Ол кайдан билер, — абыстың жолын тозуп, кем де соныркады.

Мыйтыс чүрче абыстың алдына келип тура түжүп, тиштерин көргүскен чилеп, каткырып айтты:

— Адай Кайтыс, кудай тенериде деп айт жадаар... А тенериде чек түп жок. Ол эмди кайда анда отуруп, журтап жат? А Кайтыс адай айдар сөзин таппай, церкведен чыгала, желбер тоны чөймөктөлип, айлы жаар басты.

II

Кайтыс абыстың туразы эки кат. Алдындагы кадында сегис, үстиндегизинде — алты кып. Ого коштой канча кыпту оро-көмүнтизи (погребн) кайда. Балдардын үредүзи учун ла церквеге келип кудайга мүргигени учун улустын экелген акказы, саржузы, эди, түги — ончозы

абыстың айлы жаар тажылып турбай. «Улус канча ла кире түрени, аргазы жок јатса, абыс баштаган немелер анча ок семис, бай» — деп, јангы кеп сөс улустың эрмегинде чечен айдылатан јан табылган.

«Совет јан — албатынын јаны!» — деп кандый да сөстөр улустың ортозында јангыланып турганын абыс јаантайын угар болды. Ого коштой церквени бу јангы јан госуударстводон айрып салар деген табыш кайда. Ол сөстөрдін шылтузында азийда, кичинектен де болзо, сарју, эт, акча экелетен улус, абысты керекке албай, нени де экелбес боло берди.

Абыстың бир кайкајтан кереги: бу каан јангы тужында церквени карын тыгыдып, ого акча чыгаратан. Ого иштейтен улустың тоозын там көптөдип туратан. Каан-нын сүри кудайдың сүриле тенг туратан. Абыс бойы да тоомјылу јүретен... А эмди?

Абыс койу чай азала, улустың азийгы экелген курсактарынын ас-мас артканынан талдап алып ажанып отурды.

Јаан удабай тышкары, көзнөктің алдындагы койу өскөн јодралардың ары јанында, кожон чыкты. Кайтыс мындыј кожонды баштап ла угуп турганы бу болды.

Сегис кыпту туранды
Церкве деп сананба.
Семтер чачту бойыңды
Абыс мен деп кудурба.

Кайтыс сыкыйган көстөрин јумуп ийеле, бир эмеш оту-рала, көзнөк ажыра карап, тышкары не болуп турга-нын көрөргө сананды. Көрзө, анда, оромдо, төрт-беш јиит улус чогулыжып алган, нени де куучындажат. Онон би-рүзи, абысты көрүп ийген ошкош, кожондоды:

Алты кыпту туранды
Церкве деп сен бүтпе.
Абыс тенек бойыңды
Ада мен деп иженбе.

— Э-эх, кудайы жок тенектер! — абыс оозын чапыл-дадып, көзнөктің көжөгөзин туй јаап, айагын ичип бол-бой, бастыра бойы калтыражып баштады. Калтырашка-дый соокко ло тонбогон ошкош эди.

Бир ле ондонып, сананып отурза, бу кожонды Мый-тыс чүмдегени эске кирди. Қыйтыска оны эки јыл мынан-озо кем де айткан болгон. Је ол оны керектебеген киж

болуп, ол тушта Мыйтысла урушпаска сананган. Керекке алып истешсен, онон до жаман кожондор чүмдеерден маат жок. «Кичинек косты үрбезен, ол жаандап күйер аргазы жок» — деп, ол тушта бойын бүдүмчилеген.

Бүгүн десе ол кожон онын эки кулагына тегеринин күкүртиндий угулды. «Айла бу калганчы ойлордо Мыйтыс кайда барган? Айылдар ортозына тербезендеп, басып жүрөтөн торолгыш кайдаар кайыла берген? Кижинин көлөткөзи ошкош неме...»

Бир күн Кайтыс уйкудан туруп, чайлап отуларда, эжикти кем де «ток-ток» этире токылдадып ийди. Абыс киреер деп айткалакта, тал-орто сынду, көзи көрүнбөс этире кара шил көс кийген галифе штанду, мойнында галстук дейтен мойчо тагынган, шляпа бөрүктү кижип кирип келди.

— Слер, Кайтыс абыс, күн чыкса, церквенин эжигин ачып, журттын ончо балдарын, ада-энелерин жууп ийигер. Артык сөс керек жок.

Солун кижинанайда айдала, турадан чыгып, жүрө берди.

III

Абыс церквеге келеле, шаңчыга айтты:

— Сары танла кижип келип жүргөн. Журттын улузын, бала-барказын ончозын церквеге жуузын деген... Шаң сок.

Жаан удабады, шаң шаңырап, күүлөп, ончо улусты кайкадып, церквеге жуулзын деп кычырып ла турды. Анча-мынча ойдин бажында улус, балдар жуулгылап келди.

Церквенин эжиги ачыларда, улус, кудайга бажырапта амадап, анаар кирдилер. Улус тизеленип отура берде, жаан удабай, олордын ортозыла галифе кара штанду кижип, сопкок өдүгү чыкырап, көндүрө басып, төргө чыкты. Кара шил көзин, шляпазын сууруп ийертө, тизелене отурган улус оны танып ийдилер: Мыйтыс!

Кайтыс абыс арай ла кайра барып түшпеди: бу байа эртенги таныбай калган кижип Мыйтыс турбай. «Тербезен кандый коркышту кижип таныбас болуп кубулган?» — деп, кызыл жүзи кугарып, абыс сананды.

— Турыгар, улустар! Бүгүнгү күннен ары слер качанда тизе бажына отуруп, тегин калас бу эш-кереги жок сүргө бажырбазыгар. Тизе ойылганча ого мүргийтен жан эмди жок. Бу журттын балдары эмди ончозы тег үренер.

Адай Кайтыс мынанг озо јүк ле аргалу улустың балдарын үреткен болзо, бүгүн бис ончо балдарды үредерис... Жаан да улус үренер. Эмди андый јанг келген — Советский јанг — деп, Мыйтыс куучындады. — Церкве школ болор. Ада-энелер церквеге деп келбес, школго деп келер. Балдардын үредүзин көрүп кирер. Бажырып эмес. Јарт. Балдарды абыс эмес, мен үредерим.

«Э-э, онын учун јылыып калган күлүк турбай... Уренип жүрген! — деп, абыс ичинде оны көрбөр күүни чыгып, сананды.

— А адай Кайтысты кайдаар эдетен? — деп, кемизи де сурады.

— А адай Кайтыс школдын каруулчыгы болор.

— Школды каруулдап турганын укпаган эдис! — деп, байаа ла улустың ортозынан үн чыкты.

Мыйтыс күлүмзиренип ийеле, ончо улуска ачык-јарык көрүп, сөстөрдн чокум айдып, јартады:

— Церкве тегин школдый школ эмес. Мында алтындап эткен бир эмеш јазалдар бар. Онын учун оны каруулдаар керек. Андый каруулчыкка Кайтыс јараар... Кайтыс бойы тың да бичикчи эмес. Уренгедий болзо, мен де оны бичикке үредерим... А алтындаган бир кезек јазалдарды областтан чыгартулу улус келип, көрүп, керектү болзо, јазап кодороло, апарар... Ол бистинг государствоның јөөжөзи болуп барар.

— Қандый санг башка јан? — дежип, кезик улус кайкашты. — Кайтысты үредүчизинен, абызынан јайымдайла, каруулчыкка тургузып салган. Базынчыктадып турган Мыйтыс јарым јылга јок болуп, кайда да бичикке үренип алала, абыстың ордына ончо балдарды үредип јада берди.

Ол күнненг ала Кайтыс каруулчык болуп иштей берди. Сегис кыпту эки кат туразына өскүс-јабыс балдар јадып, үренер болды. Кайтыска дезе онын алдындагы кадында бир кыпта јадарга келишти.

Ол күнненг ала Мыйтыс јангыс та балдарды эмес, је жаан да улусты бичикке үредип, абыстың ордына совет јаннын үредүчизин болуп иштей берди.

БАЖАЛЫКТАР

Повесттер

Ырыс экелген ижемји	5
Оңбогон жылдар	171

Куучындар

Тенериден түшкен эмеен	231
Калаштын жыды	248
Кыйтыс ла Мыйтыс	274

Иван (Таныспай) Баксурович Шияжин

СЧАСТЛИВАЯ НАДЕЖДА

(По темплану «Трудное счастье Кары»)

Повести и рассказы

На алтайском языке

Рецензент **Б. Ч. Телесов**

Художник **А. М. Кузнецов**

Редактор **Р. А. Лыкова**

Художественный редактор **В. И. Ортоңулова**

Технический редактор **Е. Н. Манышева**

Корректор **Л. А. Пагагашева**

Сдано в набор 20. 01. 1986. Подписано в печать 12. 03. 86.
АН 13059. Формат 84X108 1/32. Бумага типогр. № 2. Гар-
нитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 14,7.
Уч.-изд. л. 14,6 Тираж 3000. Заказ 362. Цена 1 руб. 20 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, 659 700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

1 салк. 20 акча